

तया च काञ्चिदासकृतशाकुन्तलनाटकप्रथमाङ्के हरिणवर्णनम्—“ ग्रीवामङ्गाभिराम
 मधुरनुपतति स्पन्दने दत्तदृष्टिः पशार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्दृयसा पूर्वकायम् ।
 दम्भरघोवलीदः श्रमविकृतमुखध्रंसिभिः कौण्यैर्त्मा पश्योदग्रमुत्तत्याद्वियति बहुतरं
 स्तोत्रमुर्व्या प्रयाति ॥ ” इदं च रामस्यास्पन्दनत्वात् “ स्पन्दने दत्तदृष्टिः ” इति प्रपञ्च
 रामकृतमारीचरणेन नियुक्तम् । इत्याद्यन्यपाठास्तथा चान्यदीयवर्णनेऽपि जिज्ञासुभि-
 स्तत्र तत्र दृष्टव्यम् । निस्तरभयात् लिख्यतेऽरमाभिः ।

परं चैषम् । इदं नाटकमलङ्काररसभरितपद्यानां समावेशितत्वाद्दतीव व्युत्पादकम् ।
 तदुपरि टीकाकारेण विशिष्टोद्यमणिमिश्रमोहनदोषनाप्यतीव लोकौत्तरकोशादिना
 अनेकार्थाद्भुतथागर्थादिना रसालङ्कारप्रदर्शनेन च सम्यङ्मथितमाख्यात च अतश्चाती-
 व समुल्लसतीत्यशेषमतिमहलम् ।

गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास,
 “ लक्ष्मीविकटेश्वर ” छापाखाना,
 कल्याण-मुंबई.

अथ

दीपिकाख्यसंस्कृतटीकासमेतं

हनुमन्नाटकम् ।

अथ प्रथमोऽङ्कः ।

कल्याणानां निधानं कलिमलमथनं पावनं पावनानां
पाथेयं यन्मुमुक्षोः सपदि परपदप्राप्तये प्रस्थितस्य ।
विश्रामस्थानमेकं कविवरवचसां जीवनं सज्जनानां
बीजं धर्मद्रुमस्य प्रभवतु भवतां भूतये रामनाम ॥१॥

हृदये यत्प्रेरणया समुद्यतोऽहं विमूढतरबुद्धिः ।

तत्पदकमलं वन्दे गोकुलनाथस्य वेदादेः ॥ १ ॥

हनुमन्नाटकसागरशब्दार्थागाधतां सुबोधत्वम् ।

नेतुं कृतसाहसतां मम सुधियः क्षन्तुमर्हन्तु ॥ २ ॥

तावच्छ्रीरामचन्द्रगुणचक्रवालवर्णनेच्छुः कविः स्वामीष्टदेवताना-
मान्तरिताशीःपूर्वा नान्दीमवतारयति—कल्याणानामित्यादिद्वादश-
पदैः ॥ तदुक्तं नाटकावतारे । “ अष्टाभिर्दशभिर्वापि नान्दी द्वादशमिः
पदैः । आशीर्निमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् ॥ ” इति । नान्दी
मङ्गलवचनमिति । अत्र संक्षेपतोर्योद्घाटनं क्रियते विस्तरस्य
श्रद्धाविच्छेदकत्वात् । रामनाम भवतां भूतये प्रभवतु इत्यन्वयः ।
भूतये ऐहिकपारलौकिकैश्वर्याय मोक्षाय वा । “ भूतिरैश्वर्यमोक्षयोः ”
इति चरकः । मेलकोपमालङ्कारः । उक्तं च वीरमानौ । “ विशेषणा-
र्थनिर्मत्ता यद्यनेकार्थमाक्षपदः । वाक्यवादिविहीनोऽपि मेलकः
संमतो बुधैः ॥ ” इति । तत्र विशेषणैस्तद्रूपप्रदत्वं द्योतयति । क-

पातु श्रीस्तनपत्रभङ्गमकरीमुद्राङ्कितोरस्थलो
 देवः सर्वजगत्पतिर्मधुवध्रुवक्राञ्जचन्द्रोदयः ।
 क्रीडाक्रोडतनोर्नवेन्दुविशदे दंष्ट्राङ्कुरे यस्य भू-
 र्भाति स्म प्रलयाब्धिपल्वलतलोत्खातैकमुस्ताकृतिः ॥

ल्याणानि निधीयन्ते यस्मिन् तत् निधानं कलिमलमथनम् एतेन
 पापहारित्वमुक्तम् । कविवरवचसां बाल्मीक्यादिवाचाम् एकं विश्रा-
 मस्थानम् । एतेन तदितरस्यासद्दर्शनत्वमुक्तम् । एतेन पदत्रयेणै-
 हिकैश्वर्यप्रदत्वमुक्तम् । पारलौकिकैश्वर्यप्रदत्वमाह । पावनानां ब्रह्मा-
 दीनामपि पावनम् एतेन तत्तल्लोकप्रदत्वमुक्तम् । अतः पारलौकिकै-
 श्वर्यप्रदत्वमायाति । अथ मोक्षप्रदत्वमाह । परपदप्राप्तये परस्मिन्
 ब्रह्मणि पदं स्थानं तत्प्राप्तये प्रस्थितस्य मुमुक्षोः पाथेयं मार्गं साधु ।
 ननु नात्रैव मोक्षः कथं धर्मादीनां सत्त्वशोधकत्वेन मोक्षदत्वमिति
 चेत्तत्राह । धर्मद्वयस्य बीजं नाम्नि कीर्तिते सर्वे धर्माः कृता भवन्ति ।
 अथोत्पत्तिबीजे पुष्पफलादिकं सर्वमस्तीति । जीवनानाम् इति वा
 पाठः । जीवनं प्रकृतिस्तस्यापि जीवनं चेतनकर्तृ । उक्तं च । “यतो
 जीवत्वमायाति जीवः प्रकृतितः स्वतः । ” इति । एतैर्विशेषणैर्मोक्ष-
 प्रदत्वमुक्तम् ॥ १ ॥

इदानीं वर्गेनीयनायकगुणानाह-पात्विति ॥ स देवो विलसन-
 शीलः श्रीरामो वः पातु । कीदृक् श्रियः स्तनयोर्यः पत्रभङ्गः पत्र-
 रचनां तत्र या मकरी मुद्रा तयाङ्कितोरस्थलः एतेन शृङ्गारित्वं सू-
 चितम् । सर्वजगत्पतिः एतेन रञ्जितलोकत्वमुक्तम् । पुनः कीदृक्
 मधुवध्रुवक्राण्येवाञ्जानि कमलानि तत्संकोचनाय चन्द्रोदयः । स
 कः यस्य नवेन्दुविशदे द्वितीयचन्द्राकारे दंष्ट्राङ्कुरे भूर्भाति स्म ।
 क्रीडायै धृता बराहतनुयेन । किंभूता भूः प्रलयाब्धिरेव पल्वलम-
 ल्पसरस्तस्य तलं तत् उत्खातो य एको मुस्तस्तम्बस्तदाकारा ।
 एतेन पदत्रयेणातिकल्पत्वमुक्तम् । उक्तं च रसोदधौ । “दाता संहृण-

यं शैवाः समुपासते शिव इति ब्रह्मेति वेदान्तिनो
 बौद्धा बुद्ध इति प्रमाणपटवः कर्तेति नैयायिकाः ।
 अर्हन्नित्यथ जैनशासनरताः कर्मेति मीमांसकाः
 सोऽयं वो विदधातु वाञ्छितफलं त्रैलोक्यनाथो हरिः ३ ॥
 तं रामं रावणारिं दशरथतनयं लक्ष्मणाग्र्यं गुणाढ्यं
 पूज्यं प्राज्यं प्रतापावलयितजलार्धं सर्वसौभाग्यसिद्धिम् ।
 विद्यानन्दैककन्दं कलिमलपटलध्वंसिनं सौम्यदेवं
 सर्वात्मानं नमामि त्रिभुवनशरणं प्रत्यहं निष्कलङ्कम् ४

शीलः सुवयोरूपान्वितः परप्रेमी । विद्यावानतिकल्पो रञ्जितलोको
 मतोज्जेन ॥ ” इति ॥ २ ॥

अथ विद्यावानिति नेतृगुणं वक्तुं पद्यमवतारयति—यमिति ॥ यं
 रामं शिवमक्ताः शिवेति नाम्ना समुपासते । “महारुद्रादभूत् प्रकृति-
 रतः सूत्रं ततोऽहमिति ततो विश्वम् ” इति श्रुतेः । वेदान्तिनो
 ब्रह्मेति । “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, नेह नानास्ति किञ्चन ” इति श्रुतेः ।
 बौद्धा बुद्ध इति । “ प्राण्यालम्भनं संसृतिं नन्दयेति माम् ” इति
 श्रुतेः । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाभावार्यप्रतिपात्तिप्रमाणानीति प्र-
 माणेष्वेव निपुणा नैयायिकाः कर्तेति । “ सनातनाः पशवः प्रवि-
 शन्ति प्रमेयानुभूतैः कर्तैव ततः ” इति श्रुतेः । जैनाज्ञाभिरता अर्ह-
 न्निति । “ स्वमाव एवेश्वरो नान्योऽस्ति कदाप्यस्यानीदृशत्वापत्तेः ”
 इति श्रुतेः । मीमांसकाः कर्मेति । “ कर्मणा जायते नश्यति मया-
 भयमुखानि ” इति श्रुतेः । एतैस्तद्गुणशिक्षितैः मार्गैरेव समुपासते
 सोऽयं रामो वाञ्छितफलं पूरयतु । एतेन विद्यावत्त्वमुक्तम् । हरिरि-
 त्यनेन दुःखहारित्वात्परप्रेमगुणो दर्शितः । त्रैलोक्यवासिजनैस्त-
 त्त्तदेवताभजनेन तत्तत्फलं प्रतिनाथ्यते याच्यते इत्यनेन दातृत्व-
 मुक्तम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

अथोपक्रमः ।

आसीदुद्भटभूपतिप्रतिभटप्रोन्माथिविक्रान्तिको
 भूपः पङ्क्तिरथो विभावसुकुलप्रख्यातकेतुर्वली ।
 उर्वीर्बर्बरभूरिभारहरये भूरिश्रवाः पुत्रतां
 यस्याऽऽर स्वमथो विधाय महितः पूर्णश्चतुर्धा विभुः ॥५॥
 तेषाम्निश्वरतागुणैश्च जनुषा ज्यायानभूद्राघवो
 रामः सोऽप्यथ कौशिकेन मुनिना रक्षोभयाद्याचितः ।
 राजानं स यशोधनो नरपतिः प्रादात्सुतं दुःखित-
 स्तस्मै सोऽपि तमन्वगादनुगतः सौमित्रिणोच्चैर्मुदा ॥६॥
 सुन्दस्त्रीदमनप्रमोदमुदितादास्थाय विद्योदयं
 रामः सत्यवतीसुतादथ गतस्तस्याश्रमं लीलया ।
 कृप्ते कौशिकनन्दनेन च मखे तत्रागतान् राक्षसान्
 हत्वाऽमूमुचदाशु भाविविदसौ मारीचमुग्राकृतिम् ॥७॥

- इदानीं कथायोजनाय व्याख्याकृदात्मनः श्लोकचतुष्टयमवतार-
 चति-आसीदित्यादि ॥ पङ्क्तिरथो दशरथो भूपः राजा आसीत् ।
 स कः यस्य भूरिश्रवाः नारायणः स्वम् आत्मानमेवं रामलक्ष्मण-
 भरतशत्रुघ्नरूपेण चतुर्धा विधाय पुत्रताम् आर प्राप । किमर्थम्
 उर्व्यां ये बर्बरा राक्षसास्तेषां यो भूरिभारस्तन्नाशाय । " बर्बरो राक्ष-
 सोऽधमः " इति धराणिः । किंभूतः पुत्रार्थमिष्टः । अन्यत्सुगमम् ॥५॥
 तेषां चतुर्णां पुत्राणां मध्ये जनुषा जन्मना ईश्वरत्वप्रतिपाद-
 कगुणैश्च रामः ज्यायानतिशयेन ज्येष्ठोऽभूदिति योज्यम् । अन्य-
 त्सुगमम् ॥ ६ ॥

सुन्दनाम्नो रक्षसः स्त्री ताटका सत्यवतीसुतादिभ्यामित्राद्विद्यो-

पूर्णे यज्ञविधौ यियासुरभवद्रामेण साद्धे मुनिः
सीतासंवरणागताखिलनृपव्याभग्नवीर्यश्रियम् ।
श्रुत्वा तद्धनुस्तसवं च मिथिलामास्थाय तेनाधिकं
सत्कारैरुपलम्बितः पुनरगाञ्चापाश्रितं मण्डलम् ॥८॥

तदा सीता—(आत्मगतम्)

कमठपृष्ठकठोरमिदं धनुर्मधुरमूर्तिरसौ रघुनन्दनः ।
कथमधिज्यमनेन विधीयतामहह तात्पणः स्तवदारुणः ॥
रामो—(लक्ष्मणं प्रति)

आद्रीपात्परतोऽप्यमी नृपतयः सर्वे समभ्यागताः
कन्यायाः कलधौतकोमलरुचेः कीर्तेश्च लाभः परः ।
नाकृष्टं न च टङ्कितं न नमितं नोत्थापितं स्थानतः
केनापीदमहो महद्धनुरिदं निर्वीरमुर्वीतलम् ॥ १० ॥

दयं भाविवित् निमित्तभूतेनानेन मृगरूपेण रावणः सीतां हरि-
ष्यतीति भाविवित् । शेषं सुगमम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

तत्र रामं दृष्ट्वा सीतां विचिकित्सति—कमठति ॥ इदं धनुः कम-
ठपृष्ठवत् कठोरम् । रघुनन्दनो रामो मधुरमूर्तिः सुकुमारान्नः । अह-
हेति खेदे । अनेन रामेण इदं धनुः अधिज्यम् अधिकृतगुणं कथं
विधीयताम् । अतः तातस्य पितुः पणः कोऽपि धनुराधिज्यं करिष्य-
ति तस्मै सीतां दास्यामीत्येवंरूपा प्रतिज्ञा । स्तवाय स्तुत्ये दारुणः
अयोग्यः अस्तुत्य इति । यद्वा । अविस्मर्गपाठे हे तात तव पणो
दारुण इति मानसोक्तिः । तातपणश्चेन्नाभविष्यत्तर्हं राममन्विष्या-
मीति भावः । “ स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः ” इत्यमरः ॥ ९ ॥

अथ रामः सीतासंशयमवधार्यात्मशक्तिं ज्ञापयितुं लक्ष्मणमनु-
वदति—आद्रीपादिति ॥ भो लक्ष्मण अमी नृपतयः आद्रीपात्सम-

लक्ष्मणः—(रामहृदयानन्दकन्दाङ्कुरोद्भवाय निजप्रचण्ड-
दोर्दण्डयोर्महतीं प्रौढिं ताटयति ।)

देव श्रीरघुनाथ किं बहुतया दासोऽस्मि ते लक्ष्मणो
मेवादीनपि भूधरान्न गणये जीर्णः पिनाकः कियान् ।
तन्मामादिश पश्य पश्य च बलं भृत्यस्य यत्कौतुकं
प्रोद्धर्तुं प्रतिनामितुं प्रचलितुं नेतुं निहन्तुं क्षमः ॥११॥

भ्यागताः । द्विर्गता आपो यस्मिन्निति द्वीपं सागरान्तर्वर्तीं देशः ।
तमतिव्याप्य परतः लङ्कादेरापि । यद्वा । द्वीपो जम्बुद्वीपस्तमामिव्या-
प्य परतो द्वीपान्तरादपि तत्रापि सर्वे न तु केचन तेषां मध्ये
केनापि इदं महद्धनुः महतो रुद्रस्य धनुः यद्वा महश्चेदं धनुश्च
नाकृष्टम् । नन्वाकर्षणं तिष्ठतु न टङ्कितं टङ्कारवन्न कृतम् । एतदापि
तिष्ठतु न नमितमपि स्थानतोऽपि नोत्थापितम् । अहो महदाश्चर्य-
मिदम् उर्वीतलं निर्वीरं वीर एव अत्र कोऽपि नास्ति । यद्वा इदं
धनुर्निर्वीरं निर्गताः पराजिताः मानभङ्गात्पलायिता वा वीरा यस्मा-
त्तदिति वाक्यान्तरेणेदंशब्दस्य पुनरुक्तिः । उर्वीतलमिति सप्तम्यर्थे
प्रथमान्तपदमार्षम् । नन्वेतदाकर्षणादौ को लाभ इति चेत्तत्राह ।
कलधौतस्य दाहोत्तीर्णहेन्न इव कोमला रुचिर्यस्या एवभूतायाः
कन्यायाः लाभः । “ कलधौतं तप्तं हेम स्यात् ” इति धराणिः ।
कन्येयं कलधौतकोमलरुचिः कीर्तिश्च लाभोऽपर इति पाठेऽप्यय-
मेवार्थः । इयं कन्या सीता तल्लभः इति सीतायाः पित्राद्यधीन-
तया कन्यात्वम् ॥ १० ॥

देवेति ॥ पूर्वाद्धं स्पष्टमेव । तत्तस्मात्कारणात् मामादिश आज्ञा-
पय । भृत्यस्य मम यत्कौतुकम् आश्चर्यकर्तृ बलं तत्पश्य । पश्ये-
त्यादरे वीप्सा । किं बलमिति चेत्तत्राह । एतद्धनुः प्रोद्धर्तुं भूमेः प्र-
तिनामितुं नम्रीकर्तुं प्रचलितुं कोणगुणालोकनाय चलयितुं नेतुम्

रावणपुरोहितः—(जनकं प्रति)

दातव्येयमवश्यमेव दुहिता कस्मै चिदेनामसौ
दोःक्रीडामशकीकृतत्रिभुवनो लङ्कापतिर्याचते ।
तत्किं मूढवदीक्षसे ननु कथागोष्ठीषु नः शासते
तद्दृत्तानि परारेजांसि मुनयः प्राच्या मरीच्यादयः ॥ १२ ॥

(पुना रामं प्रति)

समन्तादुत्तालैः सुरसहचरीचामरमरु-
त्तरङ्गैरुन्मीलद्भुजपरिवसौरभ्यशुचिना ।
स्वयं पौलस्त्येन त्रिभुवनजिता चेतसि धृता-
मरे राम त्वं मा जनकपतिपुत्रीमुपयथाः ॥ १३ ॥
जनकः—माहेश्वरं धनुः कुर्यादधिज्यं चेद्दामि ताम् ।
पुरोहितः—गुरोः शम्भोर्धनुर्नो चेद्बूर्णतां नयति क्षणात् ॥

इतो गमयितुं निहन्तुं भग्नोऽस्मि किं पुनराकर्षणमात्रमिति
भावः । “ पिनाकोऽजगवं धनुः ” इत्यमरः । ममैवात्रेदृशी शक्तिः
भवन्तस्तु ब्रह्माण्डोद्धरणसहा इति थोतितम् ॥ ११ ॥

तयोरेवं वदतोरेतदन्तरमासाद्य रावणपुरोहितो जनकमनुवदति ।
मो जनक इयं सर्वोत्तमा दुहिता कस्मैचिदयाचतेऽपि वराय दात-
व्येव असौ प्रसिद्धः कुलाचारः । एतेन कौलिन्यमुक्तम् । लङ्कापतिः
अनेनैश्वर्यमुक्तम् । दोःक्रीडामशकीकृतत्रिभुवनः एतेन कल्पत्वमु-
क्तम् । भुजक्रीडानिर्जितत्रिभुवनः यद्वा भुजक्रीडया मशकीकृतं
निश्चेतनीकृतं त्रिभुवनं येन । “ दंशाचेतनयोर्मेशा ” इति विश्वः ।
मश एव मशकः एवंभूतो रावणः एनां स्वयमेव याचते तत्तस्मा-
दज्ञातार्थवदीक्षसे विचारयासि । ननु वितर्के । प्राग्भवाः प्राच्या मरी-
च्यादयो मुनयः तद्दृत्तानि रावणचरितानि कथागोष्ठीषु नः अ-

जनकः—(विहस्य)

शम्भोरावासमचलमुत्क्षेप्तुं भुजकौतुकी ।

माहेश्वरं धनुः ऋष्टुमर्हते दशकन्धरः ॥ १५ ॥

जनकः—(सीतां प्रति सखेदम्) .

माहेश्वरो दशग्रीवः क्षुद्राश्चान्ये महीभुजः ।

पिनाकारोपणं शुल्कं हा सीते किं भविष्यति ॥ १६ ॥

स्मान् शासते कथयन्ति । किंभूतानि परोरजांसि शुद्धानि यद्वा रजोभ्यो भूरेणुभ्यः पराणि अधिकानि परोरजांसि । परःशब्दानि-पातनं मन्यते भोजराजः । इत्यादिविशिष्टगुणोऽयं याचते तस्माद-स्मै दातव्येति भावः । ननु कथागोष्ठीषु तस्यासतीति पाठे नु इति वितर्कं । गोष्ठीषु पुरावृत्तवर्णनरूपासु तस्य रावणस्य कथा इयमितिरूपा कांचित्साऽसती मिथ्या न सत्यैवेत्यर्थः । यद्वा । तस्य लङ्काप-तेर्वृत्तं शीलमिव शीलं येषां तानि मध्यमपदलोपिसमासः । रजसः प्रकृतेः परं परोरजः परब्रह्म तद्रूपाणि । यद्वा । तस्य वृत्तानि शीलानि अप्याचरन्तीति शेषः । ननु महीयान् कथं याचते इति चेत्तत्राह । साधारणो निरातङ्गं कन्यामन्योऽपि याचते किं पुनर्जगतां नेता स पीत्रः परमेष्ठिनः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

धनुराकर्षणे रावणशक्तिं द्योतयति काकूत्तया । दशकन्धरः माहेश्वरं धनुः ऋष्टुमाकृष्टं योग्योऽस्ति । किंभूतः शम्भोः आवास-स्थानम् अचलम् उत्क्षेप्तुम् उद्धर्तुं भुजकौतुकी भुजे कौतुकमस्या-स्तीति गुरोर्गृहमुद्धर्तुं किं पुनः तद्धनुरिति भावः ॥ १५ ॥

दशग्रीवो धनुरारोप्य त्वां लङ्कां नेष्यति अथवा कश्चिन्नृपः त्वां दूरदेशं नेष्यतीति खेद इत्यर्थं श्रुत्वा सीता पुनः खिद्यमाना तदेव पथं पुनः पठति । कमठपृष्ठकठोरामिति । पुनः पठितं पुरोहितः सक्रोधम् ॥ १६ ॥

(सीता कमठपृष्ठेत्यादि पुनः पठति)

रावणपुरोहितः—(सक्रोधम्)

सार्द्धं हरेण हरवल्लभया च देव्या

हेरम्बपण्णमुखवृषप्रमथावकीर्णम् ।

कैलासमुद्धृतवतो दशकन्धरस्य

केयं च ते धनुषि दुर्मद दोःपरीक्षा ॥ १७ ॥

जनकः—शृणुत जनककल्पाः क्षत्रियाः शुक्लमेतै

दशवदनभुजानां कुण्ठिता यत्र शक्तिः ।

हे दुर्मद दुर्वीराग्रह धनुषि दशकन्धरस्य दोःपरीक्षा भुजबलज्ञानरूपा का न कापि । ते तव इयं धनुराधिज्यकरणरूपा परीक्षा का न कापीत्यर्थः । किंविशिष्टस्य कैलासं गिरिं धृतवतः अन्यसु सुगमम् । यद्वा । किंविशिष्टस्य ते हरेण नैपुण्येन सार्द्धं कैलासनेतृगुणम् उद्धृतवतः उच्चैर्हृदि धारयतः ईदृङ्नेता नेदृगिति ज्ञानवतः । “ हरो नैपुण्यरुद्रयोः ” इति चरकः । “ गुरो नेतृगुणे भावे कैलासः स्त्रीहरेऽपि च । ” इति शाश्वतः ॥ च पुनः वल्लभया देव्या सार्द्धं देवी द्योतमाना वल्लभा कार्याकार्यपरीक्षा तथा सहेत्यर्थः ॥ “ कार्याकार्यविचारेक्षा वल्लभा च जयध्वनिः । ” इति विश्वः । किंविशिष्टं नेतृगुणं हेरम्बपण्णमुखवृषा याः प्रमथाः विद्यास्ताभिराकीर्णं युक्तम् । हेरम्बो गणेशस्तस्यैवाग्रपूज्यत्वं विघ्ननाशविद्या । पण्णमुखस्यैव शत्रुसंहारविद्या । वृषो धर्मस्यैव लोकपालनविद्या एताभिर्युक्तः । एतद्विशेषणत्रयेण सदृणशालित्वातिकल्पत्वरञ्जितलोकत्वादयो गुणा दर्शिताः । हरेण हरवल्लभया चेति पदद्वयेन विद्यावलत्वमुक्तम् । किं तत् । हरो रुद्रस्तद्वत् यथा रुद्रः सर्वं जानाति तथाखिलनेतृगुणान् जानतः तव धनुरुद्धरणमात्रे का परीक्षेति भावः ॥ १७ ॥

जनकोऽपि पुरोहितमाक्षिप्य स्वप्रतिज्ञातं राज्ञः श्रावयति । जानकी जन एव जनकः जनानां समूहो जानकं जानकमस्यास्तीति

जनकः—(विहस्य)

शम्भोरावासमचलमुत्क्षेप्तुं भुजकौतुकी ।

माहेश्वरं धनुः ऋष्टुमर्हते दशकन्धरः ॥ १५ ॥

जनकः—(सीतां प्रति सखेदम्) :

माहेश्वरो दशग्रीवः क्षुद्राश्चान्ये महीभुजः ।

पिनाकारोपणं शुल्कं हा सीते किं भविष्यति ॥ १६ ॥

स्मान् शासते कथयन्ति । किंभूतानि परोरजांसि शुद्धानि यद्वा रजोभ्यो भूरेणुभ्यः पराणि अधिकानि परोरजांसि । परःशब्दानि-पातनं मन्यते भोजराजः । इत्यादिविशिष्टगुणोऽयं याचते तंस्माद्-स्मै दातव्येति भावः । ननु कथागोष्ठीषु तस्यासतीति पाठे नु इति वितर्कं । गोष्ठीषु पुरावृत्तवर्णनरूपासु तस्यरावणस्य कथा इयमितिरूपां काचित्साऽसती मिथ्या न सत्यैवेत्यर्थः । यद्वा । तस्य लङ्काप-तेवृत्तं शीलमिव शीलं येषां तानि मध्यमपदलोपिसमासः । रजसः प्रकृतेः परं परोरजः परब्रह्म तद्रूपाणि । यद्वा । तस्यवृत्तानि शीलानि अप्याचरन्तीति शेषः । ननु महीयान् कथं याचते इति चेत्तत्राह । साधारणो निरातङ्गं कन्यामन्योऽपि याचते किं पुनर्जगतां नेता स पौत्रः परमेष्ठितः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

धनुराकर्षणे रावणशक्तिं द्योतयति काकूत्तया । दशकन्धरः माहेश्वरं धनुः ऋष्टुमाकृष्टं योग्योऽस्ति । किंभूतः शम्भोः आवास-स्थानम् अचलम् उत्क्षेप्तुम् उद्धर्तुं भुजकौतुकी भुजे कौतुकमस्या-स्तीति गुरोर्गृहमुद्धर्तुं किं पुनः तद्धनुरिति भावः ॥ १५ ॥

दशग्रीवो धनुरारोप्य त्वां लङ्कां नेष्यति अथवा कश्चिन्नृपः त्वां दूरदेशं नेष्यतीति खेद इत्यर्थं श्रुत्वा सीता पुनः खिद्यमाना तदेव पद्यं पुनः पठति । कमठपृष्ठकठोरामिति । पुनः पठितं पुरोहितः सक्रोधम् ॥ १६ ॥

(सीता कमठपृष्ठेत्यादि पुनः पठति)

रावणपुरोहितः—(सक्रोधम्)

सार्द्धं हरेण हरवल्लभया च देव्या

हेरम्बपण्णमुखवृषप्रमथावकीर्णम् ।

कैलासमुद्धृतवतां दशकन्धरस्य

केयं च ते धनुषि दुर्मद दोःपरीक्षा ॥ १७ ॥

जनकः—शृणुत जनककल्पाः क्षत्रियाः शुक्रमेते

दशवदनभुजानां कुण्ठिता यत्र शक्तिः ।

हे दुर्मद दुर्वीराग्रह धनुषि दशकन्धरस्य दोःपरीक्षा भुजबलज्ञानरूपा का न कापि । ते तव इयं धनुरधिज्यकरणरूपा परीक्षा का न कापीत्यर्थः । किंविशिष्टस्य कैलासं गिरिं धृतवतः अन्यत्तु सुगमम् । यद्वा । किंविशिष्टस्य ते हरेण नैपुण्येन सार्द्धं कैलासनेतृगुणम् उद्धृतवतः उच्चैर्हादि धारयतः ईदृङ्नेता नेदृगिति ज्ञानवतः । “ हरो नैपुण्यरुद्रयोः ” इति चरकः । “ गुरौ नेतृगुणे भावे कैलासः स्त्रीहरेऽपि च । ” इति शाश्वतः ॥ अथ पुनः वल्लभया देव्यां सार्द्धं देवीं द्योतमाना वल्लभा कार्याकार्यपरीक्षा तथा सहेत्यर्थः ॥ “ कार्याकार्यविचारेक्षा वल्लभा च जयध्वनिः । ” इति विश्वः । किंविशिष्टं नेतृगुणं हेरम्बपण्णमुखवृषा याः प्रमथाः विद्यास्ताभिराकीर्णं युक्तम् । हेरम्बो गणेशस्तस्यैवाग्रपूज्यत्वं विघ्ननाशविद्या । पण्णमुखस्यैव शत्रुसंहारविद्या । वृषो धर्मस्यैव लोकपालनविद्या एताभिर्युक्तः । एतद्विशेषणत्रयेण सदृगणशालित्वातिकल्पत्वरक्षितलोकत्वादयो गुणा दर्शिताः । हरेण हरवल्लभया चेति पदद्वयेन विद्याबलत्वमुक्तम् । किं तत् । हरो रुद्रस्तद्वत् यथा रुद्रः सर्वं जानाति तथाखिलनेतृगुणान् जानतः तव धनुरुद्धरणमात्रे का परीक्षेति भावः ॥ १७ ॥

जनकोऽपि पुरोहितमाक्षिप्य स्वप्रतिज्ञातं राज्ञः श्रावयति । जानकी जनः एव जनकः जनानां समूहो जानकं जानकमस्यास्तीति

नमयति धनुरैशं यस्तदारोपणेन

त्रिभुवनजयलक्ष्मीर्जानकी तस्य दाराः ॥ १८ ॥

(श्रीरामनाट्यम्)

कपोले जानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमुषि

स्मरस्मेरं गण्डोडुमरपुलकं वक्रकमलम् ।

मुहुः पश्यन् शृण्वन् रजनिचरसेनाकलकलं

जटाजूटग्रन्थि रचयति रघूणां परिवृढः ॥ १९ ॥

जानकी जनसमृद्धिमान् । अन्यथा सीतावर्णनेन वैरस्यत्वमायाति
अतो जानकीपदेन जनक एव एतेनैतस्य निर्भयत्वं सूचितम् । भोः
क्षत्रियाः शृणुत । किंविशिष्टा जनककल्पा जनको रुद्रः बलेन ततः
किंचिच्छ्रूया इत्यर्थः । " लोकरुद्रनृपव्याजतातेषु जनकः पुमान् । "
इति धरणिः । शुल्कमिति पाठे जनकस्य मम शुल्कं पर्णं शृणुत ।
तमाह यत्र धनुषि दशवदनभुजानां शक्तिः कुण्ठिता जाता तदैशं
धनुः कोऽपि नमयति तदारोपणेनैव मैथिली तस्य तदारोपणकर्तुः
दाराः स्यात् । दारशब्दो भूम्न्येव । किंविशिष्टा त्रिभुवनजयलक्ष्मीः
यत्प्राप्ती त्रिभुवनं जितं भवतीति भावः । धनुरारोपणेन तद्वासिज-
नावनात् ॥ १८ ॥

इत्युक्ते श्रीरामः सर्वतोवलोक्य तद्दुत्थानं नाटयति । अत्र रामे
चित्ररसः प्रतिपाद्यते । धनुःस्थाने तिर्यङ्मुखमुपविष्टायाः जान-
क्याः कपोले स्मरस्मेरं सकामस्मितं यथा स्यात्तथा वक्रकमलं
निजमुखारविन्दप्रतिबिम्बं पश्यन् एतेन मधुररसो दर्शितः । किं-
विशिष्टे कपोले करिकलमः करिशवकस्तस्य दन्तयोर्द्युतिं किंचित्
पीतोऽज्वलतां मुष्णातीति एतेन सीताया अपि चरमकेशोरत्वमु-
क्तम् । स्वयंवरगतं रक्षःसेनाकोलाहलं च शृण्वन् वयं बलाद्दरि-
ष्यामः इत्येवंरूपम् एतेन भयानको दर्शितः । जटाजूटसमूहग्रन्थि

गृहीतहरकोदण्डे रामे परिणयोन्मुखे ।

परुपन्द नयनं वामं जानकीजामदग्न्ययोः ॥ २० ॥

लक्ष्मणः—(रामे सज्यं धनुः कुर्वति सति पृथ्व्यादीनि

भुवनान्यधो यास्यन्तीत्याशङ्क्याह)

पृथ्वि स्थिरा भव भुजङ्गम धारयैनां

त्वं कूर्मराज तदिदं द्वितयं दधीथाः ।

दिक्कुञ्जराः कुरुत तत्रितये दिधीर्षी

रामः करोति हरकार्मुकमाततज्यम् ॥ २१ ॥

पृथ्वी याति विनम्रतां फणिपतेर्नम्रं फणामण्डलं

विभ्रत्क्षुभ्यति कूर्मराजसहिता दिक्कुञ्जराः कातराः ।

आतन्वन्ति च वृंहितं दिशि भटैः सार्धं धराधारिणो

वेपन्ते रघुपुङ्गवे पुरजितः सज्यं धनुः कुर्वति ॥ २२ ॥

रचयति अनेन वीररसो दर्शितः । “ व्रतिनस्तु सदा जटा ” इत्य-

मरः । गण्डोडुमरपुलकं गण्डव्यापकम् एतेनोद्गास्वराख्यः स्निग्ध-

सात्विको दर्शितः । रसत्रयेऽपि ऊडुमरः प्रचण्डः परिवृढोऽधिपः ।

उक्तं मदीयरसोदधौ । “ शबलत्वं हि रसानां सर्वेषामेव जायते

यत्र । दशमः सोऽत्र निरुक्तश्चिप्ररसः सर्वरससारः ॥ ” ॥ १९ ॥

धनुरुद्धरणाढम्बरे सीताजामदग्न्ययोः शुभाशुभं द्योतयति—गृही-

तेति ॥ परुपन्द अस्फुरत् । तदुक्तं वसन्तराजे । “ चक्षुर्वीमं भृग-

दृशो जयकारि भृशं त्वरा । तदेव पुरुषस्यारात् स्फुरितं भयशंस-

नम् ॥ ” इति ॥ २० ॥

इदं द्वितीयं पृथ्वी भुजङ्गमं चेति तत्रितये तस्मिन् त्रितये भृशु-
जङ्गमपूर्वरूपे दिधीर्षां धर्तुमिच्छां कुरुतेति ॥ २१ ॥

अत्र भूतार्थे यातीत्यादि वर्तमाननिर्देशः । कवेस्तात्कालिकानु-

(तदा च) .

उत्क्षिप्तं सह कौशिकस्य पुलकैः सार्द्धं मुखैर्नामितं
 भूपानां जनकस्य संशयधिया साकं समास्फालितम् ।
 वैदेही मनसा समं च सहसा कृष्टं ततो भार्गव-
 प्रौढाहंकृतिदुर्मदेन सहितं तद्भ्रमैशं धनुः ॥ २३ ॥
 शंभौ यद्गुणवल्लरीमुपनयत्याकृष्य कर्णान्तिकं
 भ्रश्यन्ति त्रिपुरावरोधसुदृशां कर्णोत्पलग्नथयः ।
 स्वं चास्फालयति प्रकोष्ठकमिमामुन्मुच्य तासामहो
 भिद्यन्ते वलयानि दाशरथिना तद्भ्रमैशं धनुः ॥ २४ ॥

भवेन “ फटायां तु फणा द्वयोः ” इत्यमरः । “ वृंहितं करिगार्जि-
 तम् ” इत्वमरः । पुरजितस्त्रिपुरजेतुः रुद्रस्य ॥ २२ ॥

अथ धनुर्भङ्गे नानारसानुभवाच्चित्ररसं दर्शयितुं पद्यमवतारयति—
 उत्क्षिप्तमिति ॥ कौशिके वत्सलरसो जातः । अत्र हर्षः संचारी
 हर्षोत्पुलका इति ज्ञानम् । भूपेषु मयानकरसः । अत्र दैन्यं संचारि
 दैन्यादेव मुखनमनम् । अत्र भीषणा त्रिविधा । तत्र प्रभावेनैव रामे
 भीषणत्वं जनके करुणारसो जातः । अत्र ग्लानिः संचारिणी सा
 चाधेर्जाता । आध्यनुभावः संशय इति ज्ञानम् । वैदेह्यां मधुररसो
 जातः । मनआकर्षणमेवात्रानुभावः । रामे वीररसः । अत्र स्पृहोद्दी-
 पनं परशुरामो गत इति ज्ञानम् । अत्र सर्वरसानामुद्दीपनविभावो
 राम एव ॥ २३ ॥

धनुषो महत्त्ववर्णनेन रामे महत्त्वमवतारयति—शम्भाविति ॥ श-
 भ्मौ रुद्रे यद्गुणवल्लरीं प्रत्याश्रिकामाकृष्य कर्णान्तिकमुपनयति
 सति तदा त्रिपुरावरोधसुदृशां कर्णोत्पलग्नथयः भ्रश्यन्ति । यदा च
 इमां गुणवल्लरीम् उन्मुच्य परित्यज्य स्वम् आत्मीयं प्रकोष्ठकम्

अपि च

तद्ब्रह्ममातृवधपातकिमन्मथारि-
क्षत्रान्तकारिकरसंगमपापभीत्या ।

ऐशं धनुर्निजपुरश्ररणाय नूनं ;

देहं मुमोच रघुनन्दनपाणितीर्थे ॥ २५ ॥

शुट्यद्भीमधनुःकठोरनिनदस्तत्राकरोद्विस्मयं
त्रस्यद्वाजिरवेरमार्गगमनं शंभोः शिरःकम्पनम् ।

दिग्दन्तिस्खलनं कुलाद्रिचलनं सप्तार्णवोन्मेलनं

वैदेहीमदनं मदान्धदमनं त्रैलोक्यसंमोहनम् ॥ २६ ॥

आस्फालयति तदा तासामेव त्रिपुरसुदृशां वलयानि कङ्कणानि भि-
घ्नन्ते तदीदृग्धनुर्दाशराथिना भग्नमिति महत्त्वम् ॥ २४ ॥

नन्वत्र तदुत्थापनमेव पणः किमर्थस्तद्रामेण भग्नमिति चेत्तत्राह ।
तत् ऐशं धनुः रामहस्ततीर्थे देहं मुमोच त्यक्तवान् । किमर्थं निज-
पुरश्ररणाय पापप्रणाशार्थम् । कथं पापसंभावना । ब्रह्ममातरौ ब्रह्मा
च माता च ब्रह्ममातरौ तयोर्वधः तेन पातकिर्नो यौ मन्मथारिक्ष-
त्रान्तकारिणौ तयोः करसङ्गमाद्यत्संसर्गपापं तद्भीत्याप्यन्योऽपि
पापः तीर्थे देहं त्यक्त्वा शुद्धो भवतीति प्रसिद्धम् ॥ २५ ॥

तत्र तस्मिन्नवसरे शुट्यद्ब्रह्मज्यमानं भीमो रुद्रः तद्धनुस्तस्य क-
ठोरः परुषो निनादः स विस्मयम् आश्चर्यमकरोत् । तदेव द्योतयति ।
त्रस्यन्तो वाजिनो यस्यासौ त्रस्यद्वाजी स चासौ रविश्च तस्य शब्द-
श्रवणमात्रेण त्रस्ताश्वस्य खेगमार्गगमनम् अकरोदिति सर्वत्रानुव-
ध्यते । सप्तार्णवानाम् उच्चैराकाशे मेलनम् ऐक्यतां ननु भूमौ तथा
सति भूलयः स्यात् । एतत्पद्येनाद्भुतरसो दर्शितः । उक्तं च मदी-
यरसोदधौ । “ यामोचितैर्विभाषैः पुष्टिं याता रतिर्हि विस्मयजा ।
स रसोद्भवाख्यः स्यात् पूर्णोऽपि स्याद्विभावोऽत्र ॥ ” ॥ २६ ॥

रुन्धन्नष्टविधेः श्रुतिमुखरयन्नष्टौ दिशः क्रोडयन्

मूर्तीरष्ट महेश्वरस्य दलयन्नष्टौ कुलक्ष्माभृतः ।

तान्यक्षणा वधिराणि पन्नगकुलान्यष्टौ च संपादय-

नुन्मीलत्ययमार्यदोर्बलदलत्कोदण्डकोलाहलः ॥२७॥

लक्ष्मणः—जामदग्नयः द्रुव्यद्वैरवधनुःकोलाहलामर्ष-

मूर्च्छितः प्रलयमारुतोद्भुतकल्पान्तान-

लवत्प्रदीप्तरोपानलः ।

(रामं प्रति परशुरामं सूचयन्)

यद्भञ्ज जनकात्मजाकृते राघवः पशुपतेर्महद्भनुः ।

तद्धनुर्गुणरवेण रोषितस्त्वाजगाम जमदग्निजो मुनिः २८

तमेवाद्भुतरसं विशिनष्टि—रुन्धन्निति ॥ आर्यो रामस्तस्य भुजबलेन दलद्भज्यमानो यः कोदण्डः धनुस्तस्य कोलाहलः शब्दाडम्बरः अग्नम् उन्मीलति प्रकटीभवति । किं कुर्वन् विधेः ब्रह्मणः अष्टश्रुतिः कर्णात्रिरुन्धन् व्यावृण्वन् अष्टौ दिशः मुखरयन् प्रतिध्वनिना वाचालिताः कुर्वन्महेश्वरस्याष्टमूर्तीः क्रोडयन् व्याकुलयन् । तथा चागमे । “ भूर्जलं वह्निराकाशं वायुर्यज्वा शशी रविः । इत्यष्टौ मूर्त्तयः शम्भोर्मङ्गलं जनयन्तु नः ॥ ” इत्यष्टौ । कुलक्ष्माभृतः कुलगिरीन् विस्फोटयन् । तानाहागमः । “ विजयः कुमुदो नीलो निषधो हिमवानथ । जयन्तः कालनिषधो वाहीकोष्टौ दिग्द्रयः ॥ ” एते पूजनविधाने । पन्नगकुलान्यपि तत्रैव । “ नागसर्पौरगाखुभुग्दन्दशूकद्विजिह्वगौ । मायिकामृतपालेयशेषाख्याश्चाष्टजातयः ॥ ” सर्पति प्रौढितः । सर्वेषु पङ्कजं यथा स्थलजेष्वपि कमलामिति । “ मिन्दन् भूतलम् ” इति पद्यमत्र केचित् पठन्ति तत्प्रक्षिप्तमस्ति । रुन्धन्नित्यनेनैकार्थत्वात् ॥ २७ ॥ २८ ॥

चूडाचुम्बितकङ्कपत्रमभितस्तूणीद्वयं पृष्ठतो
 भस्मस्निग्धपवित्रलाञ्छितमुरो धत्ते त्वचं रौरवीम् ।
 मौञ्ज्या मेखलया नियन्त्रितमधोवासश्च माञ्जिष्ठकं
 पाणौ कार्मुकसाक्षसूत्रवलयं दण्डोऽपरः पैप्पलः ॥२९॥
 पित्र्यमंसमुपवीतलक्षणं मातृकं च धनुस्त्वर्जितं दधत् ।
 यः ससोम इव धर्मदीधितिः सद्विजिह्व इव चन्दनद्रुमः॥
 आजन्म ब्रह्मचारी पृथुलभुजशिलास्तम्भविभ्राजमान-
 ज्याघातश्रेणिसंज्ञान्तरितवसुमतीचक्रजैत्रप्रशस्तिः ।

मुनिराजगामेति पूर्वेण सम्बन्धः । पृष्ठतस्तूणीद्वयं निपङ्गयुग्मं
 धत्ते एतेन सर्वं द्वितीयान्तं योज्यम् । रुरुश्चित्तलो मृगः मञ्जिष्ठया
 रक्तं माञ्जिष्ठकं वासः॥ उक्तं च । “ ब्रह्मव्रतधरो वासो वसानो रक्त-
 मुत्तमम् । ” इति पाराशरः । किंविशिष्टो मुनिः दण्डः अर्शआदि-
 भ्योऽच् प्रशस्तो दण्डोऽस्यास्तीति दण्डः ब्रह्मव्रतेति क्षत्रदमनेऽपि ।
 पुनः किंविशिष्टः न काश्चित्परः श्रेष्ठो यस्मात्सः - अपरः । पुनः पै-
 प्पलः पिप्पलो ब्रह्मसूत्रमस्यास्तीति पैप्पलः स्वार्थे तद्धितः अर्श-
 आदिभ्योऽच् । यज्ञोपवीतवान् इति । “ अश्वत्थे ब्रह्मसूत्रे च पि-
 प्पलोऽस्त्री गुणेष्वपि । ” इति धराणिः । दण्डं परं पैप्पलमिति पाठे
 अश्वत्थस्य दण्डं धत्ते । “ विभृत्यात्पैप्पलं दण्डं ब्रह्मव्रतधरः
 सदा । ” इत्युक्तत्वात् । अपरः पैप्पलं दण्डं धत्ते इति वा अर्थः ।
 समुच्चयोऽयमलंकारः । “ पदार्थानामनेकेषां यत्रैकस्मिन्नियन्धनम् ।
 एकया कियया विज्ञैः स मोक्तोऽतिसमुच्चयः ॥ ” वैरिणोरपि वीर-
 शान्तरसयोरत्र युक्त्या योजनम् अदोषाय । “ युक्त्या कृतोऽपि संयो-
 गस्तयोर्बाहं न दुष्यति । ” इत्युक्तत्वात् ॥ २९ ॥ ३० ॥

आजन्मेति ॥ एवंभूतो जामदग्न्यः संप्राप्त इत्यन्वयः । पृथुलौ-
 मांसलौ भुजावेव शिलास्तम्भौ तयोर्विभ्राजमाना या ज्याघातश्रेणी-

वक्षःपीठे घनास्त्रव्रणकिणकठिने संक्षुण्वानः पृषत्कान्
 प्राप्तो राजन्यगोष्ठीवनगजमृगयाकौतुकी जामदग्न्यः ३१
 सोऽयं सप्तसमुद्रमुद्रितमही यस््यार्जुनस्योद्धतं
 छित्त्वा भैरवसङ्गरेऽतिजरठं कण्ठं कुठारेण यः ।
 रेवातीरनिरोधहेतुगहनं बाहोः सहस्रं जवात्
 काण्डं काण्डमखण्डयत्पितृवधामर्षेण वर्षीयसा ॥३२

प्रत्यश्विकास्फोटनपद्धतिः तस्याः संज्ञया सूचनेनान्तरिता स्वस्मि-
 न्विज्ञापिता पृथ्वीचक्रस्य विजयस्य प्रशस्तिर्येन सः । “ नामसूच-
 नयोः संज्ञा ” इति विश्वः । वक्षःपीठे पृषत्कान् वाणान् संक्षु-
 वानः तीक्ष्णीकुर्वाणः घनानि यानि अस्त्राणि तेषां व्रणैः यः किणः
 मांसास्त्रग्विवर्त्तः तेन कठिने । “ मांसास्त्रभरणं किणः ” इति धर-
 णिः । क्षत्रियया एव वनगजास्तद्धननार्थं या मृगया तस्यां कौतु-
 कमस्यास्तीति ॥ ३१ ॥

एवंभूतमेनं दृष्ट्वा लक्ष्मणः रामं स्मारयति । हे राम अयं सो-
 ऽस्ति । स कः यः भैरवसङ्गरे अतिभयंकररणे उद्धतम् अनम्रं यथा-
 स्यात्तथा । कुठारेण परशुना अर्जुनस्य राज्ञः कण्ठं छित्त्वा पूर्वमू-
 लादुत्कृत्य पश्चात् जवात् वेगेन बाहुसहस्रं काण्डं काण्डम् अखण्ड-
 यत् । नन्वर्जुनोल्पबल इति चेत्तत्राह । सप्ताभिः समुद्रैः मुद्रिता
 वेष्टिता वसुमती मही तस्याः पालकस्य । किं विशिष्टं कण्ठम् अ-
 तिजरठम् अतिकठोरम् । “ समौ जरठकर्कशी ” इति विश्वः ।
 कीदृक् बाहुसहस्रं रेवा नर्मदा तत्तीरनिरोधाय हेतुभूतं गहनं स्त्रीभिः
 क्रीडन् येन भुजसहस्रेण सारिद्रवाहमेवारुणत् तद्भुजसहस्रं केन
 हेतुना अखण्डयत् वर्षीयसा वृद्धिगतेन पितृवधजन्यक्रोधेने-
 त्यर्थः ॥ ३२ ॥

येन त्रिःसप्तकृत्वो नृपबहुलवसामांसमस्तिष्कपङ्क-
 प्राग्भारेऽकारि भूरिच्युतरुधिरसरिद्वारिपूरेऽभिपेकः ।
 यस्य स्त्रीबालवृद्धावधिनिधनविधौ निर्दयो विश्रुतोऽसौ
 राजन्योच्चांसकूटक्रथनपटुरटद्घोरधारः कुठारः ॥३३॥

जामदग्न्यः—(क्रोधं नाटयित्वा) केनेदं कुपितका-

लदन्तपत्रान्तरालमिच्छता धनुर्भग्नम् ?

रामः—(साशङ्कम्)

पार्वत्या निजभर्तुरायुधमिति म्लानं यदभ्यर्चितं
 निर्मौकेन च वासुकेन वलितं यत्सादरं नन्दिना ।

रामं स्मारयित्वा पुनस्तत्परशुं स्मारयति—येनेति ॥ यस्य परशु-
 रामस्यासौ कुठारो विश्रुतः सर्वतो विख्यातः सोऽयमिति पूर्वेणैव
 संबन्धः । असौ कः येन कुठारेण स्त्रीबालवृद्धावधि स्त्रियश्च वा-
 लाश्च वृद्धाश्च तत्पर्यन्तं यद्धननविधानं, तस्मिन् प्रवृत्ते सति भूरि-
 च्युतरुधिरसरिद्वारिपूरे अभिपेकः सर्वं हननव्रतपूर्तिस्नानम् अकारि
 कृतम् । यूनां का वार्त्तति भावः । किं विशिष्टे वारिपूरे नृपाणां या
 बद्धी वसा मांसं च मस्तिष्कं तेषां प्राग्भारः संमर्दो, यस्मिन्
 “शीर्षण्यमांसं मस्तिष्कम्” इति विश्वः । “प्राग्भारव्रजसंमर्दो” इ-
 त्यपि । किं विशिष्टः कुठारः राजन्यानाम् उन्नतांसा एव कूटाः
 गिरयः तेषां क्रथने दारणे पट्टी रटन्ती घोरा धारा यस्य सः ।
 “क्रथनोज्जासनानि च ” इत्यमरः ॥ ३३ ॥

मो मुने मन्मथोन्माथिनः रुद्रस्य तद्धनुः मय्येव मामुपश्लिष्य
 मामासाद्य द्विधा कृतं मध्यतो भग्नं दृश्यते । औपश्लोपिकोऽयमा-
 धारः । भुवि एवं सति भूमौ एवं धनुर्भग्नं कृत्वा सति वर्तमाने

भव्यं यत्रिपुरेन्धनं धनुरिदं तन्मन्मथोन्माथिनः
सत्येवं मयि रामनामनि भुवि द्वेषाकृतं दृश्यते ॥ ३४ ॥

जामदग्न्यः—स्फीतफूत्कारप्रफुल्लनासापुटकोटरो-
द्गीर्णप्रभूतगर्वानलोच्छलितकालकूटधूमस्तोमा-
च्छादितदिङ्मण्डलः । अरे रे निजकुलकम-
लिनीप्रालेयवर्षं दाशरथे! कथमकाण्डमदान्त-
प्रचण्डदोर्दण्डकोदण्डखण्डचण्डिमाडम्बरेणापू-
रितं जगत्रयम् । सकलवसुमतीमण्डलाखण्डल-
कुमुदिनीप्रक्षलक्ष्मीहरणकिरणमालिनं न मां वे-
त्सि? येनोक्तः कार्तवीर्यः ।

सहस्रबाहुस्त्वमहं द्विबाहु-

स्त्वं सैन्ययुक्तोऽस्यहमेक एव ।

त्वं चक्रवर्ती मुनिनन्दनोऽहं

तथापि नो पश्यतु तर्कमर्कः ॥ ३५ ॥

अन्यत्सुगमम् । "समौ निर्मोककञ्चुकौ " म्लानं शत्रूणां हर्षक्षय-
कारि, त्रिपुरम् इन्धनं दाहं यस्य तत् ॥ ३४ ॥

"घ्रातः स्तोमः समूहोऽस्त्री " अन्यत्सुगमम् । स्फीतेन, फूत्का-
रेण प्रफुल्लाम्भ्यां नासापुटाभ्यां नासाविवराभ्याम् उद्गीर्णो बाहिर्भूतः
प्रभूतो महान् गर्वो अहंकारो यस्य तादृशरोषानल एव कालकूटं
विषं तस्य धूमस्तोमेनाच्छादितमावृतं दिशां मण्डलं समूहो येने-
ति टीकान्तरात् । अरे रे इत्याक्षेपे । अकाण्डमनवसरं प्रचण्डौ यौ
दोर्दण्डौ तयोः कोदण्डखण्डनरूपो यश्चण्डिमा चण्डत्वं तदाडम्ब-
रेण जगत्रयं कथमापूरितम् । "काण्डोऽस्त्री-दण्डवाणार्धवर्गवसरवा-
रिणु । " इत्यमरः । जातं मां त्वं न वेत्सि । किंभूतं सकलवसुमती

उत्कृत्योत्कृत्य गर्भानपि शकलयितुं क्षत्रसंतानरोषा-
दुद्धामस्यैकविंशत्यवधि विशसतः सर्वतो राजवंश्यान् ।
पित्र्यं तद्रक्तपूर्णप्रतिवचनमहो मन्द मन्दायमान-
क्रोधाग्नेः सर्वतो मे स खलु न विदितः सर्वभूतैः स्वभावः ॥

अपि च

आश्चर्यं कार्तवीर्यार्जुनभुजविपिनच्छेदलीलाविदग्धः
केयूरग्रन्थिरत्नोत्करकपणरणत्कारघोरः कुठारः ।

पृथ्वी तस्याः मण्डलस्य ये आखण्डलाइन्द्राः राजानस्त एव कु-
मुदिन्यस्तासां पक्षस्य या लक्ष्मीः राज्यादिरूपा तद्धरणे सूर्यं तं
कं येन कार्तवीर्यो नृप इत्युक्तः । तदेवाह तर्कं न्यार्य्यं शेषं
सुगमम् ॥ ३५ ॥

हे मन्द कार्याकार्यभूद मे स्वभावः सर्वभूतैर्न विदितः न ज्ञातः
अपि तु विदित एव । अहो यद्भवता न ज्ञातस्तदाश्चर्यमित्यहोपदेन
ध्वनितम् । स्वभावमेव द्योतयति । किंविशिष्टस्य मे क्षत्रसंताने यो
रोपस्तस्मात् गर्भानपि उत्कृत्य उदरान्निःसार्य शकलयितुं खण्ड-
यितुम् उद्धामस्य गतदयस्य । पुनः सर्वतः सर्वान् स्त्रीवृद्धतरुण-
रूपपुरुषान् राज्ञां वंशेषु जातान् क्षत्रियान् एकविंशत्यवधि एक-
विंशतिवारं विशसतः घातयतः । पुनः पित्र्यं पितृणामिदं पित्र्यं
तर्पणादि प्रयोगे द्वितीया । मन्दायमानः क्रोधाग्नेर्यस्य यथा पित्र्य-
मकरवं तथा तथा शान्तक्रोधोऽभवामिति भावः । किंविशिष्टं सर्वतः
इति सर्वं यथा स्यात्तथा तद्रक्तपूर्णप्रतिवचनं तेषां क्षत्रियाणां रक्तेन
पूर्णं निष्पादितं प्रतिवचनं प्रतिकरणीयं यास्मिन् तत् यत्तिलकुश-
यवादिसूचकं वचनं तद्रक्तेनैव संपादितमिति भावः । एवंभूतोऽपि
भवता न ज्ञातस्तदाश्चर्यम् ॥ ३६ ॥

पुनराश्चर्यमनुवदति । हे राम मदीयः कुठारः ते तव स्मृतिं
स्मरणविषयं न प्राप्तः किंतु प्राप्त एव मामनादृत्यैतत्कृतमिति भावः ।

तेजोभिः क्षत्रगोत्रप्रलयसमुदितद्वादशार्कानुकारः-

किन्न प्राप्तः स्मृतिं ते स्मरदहनधनुर्भङ्गपर्युत्सुकस्य ३७

रामः—(सानुनयम्)

बाहोर्वलं न विदितं न च कार्मुकस्य

त्रैयम्बकस्य महिमा न तवापि सैपः ।

तच्चापलं परशुराम मम क्षमस्व

डिम्भस्य दुर्विलसितानि मुदे गुरूणाम् ॥ ३८ ॥

अपि च

अयं कण्ठः कुठारस्ते कुरु राम यथोचितम् ।

निहन्तुं हन्त गोविप्रात्र शूरा रघुवंशजाः ॥ ३९ ॥

(सवैदग्ध्यम्)

भो ब्रह्मन्भवता समं न घटते संग्रामवार्त्तापि नः

सर्वे हीनबला वयं बलवतां शूर्यं स्थिता मूर्द्धनि ।

ममानादरणमेवाश्चर्यम् । किंविशिष्टः कुठारः कृतवीर्यस्यापत्यं कार्त-
वीर्यः स चासौ अर्जुनश्च तस्य भुजा एव विपिनं तस्य कर्त्तनली-
लायां विदग्धः । पुनः तेजोभिरुग्रः दुष्प्रेक्ष्यः अन्यत्सुगमम् ।
“कर्षणं घर्षणं समम्” इति धराणिः । “बहुत्वमुत्करो व्रातः”
इत्यपि ॥ ३७ ॥

बाहोरिति ॥ त्रैयम्बको रुद्रस्तस्येदं धनुस्त्रैयम्बकम् । तनिमेति
वा पाठः । तत्र तनोर्भावः तनिमा निःसारत्वमिति ॥ “डिम्भो
माणवकः शिशुः” इति विश्वः । एतेन धनुर्भङ्गस्येषत्करत्वं
कथितम् ॥ ३८ ॥

इदानीं गर्भिताक्षेपमाविष्करोति—अयमिति ॥ सुगमम् ॥ ३९ ॥

पुनरपि सवैदग्ध्यमाक्षिपति—भो ब्रह्मन्निति ॥ ४० ॥

यस्मादेकगुणं शरासनमिदं सुव्यक्तमुर्वीभुजाः
मस्माकं भवतां यतो नवगुणं यज्ञोपवीतं बलम् ४०

जातः सोऽहं दिनकरकुले क्षत्रियः श्रोत्रियेभ्यो
विश्वामित्रादपि भगवतो दृष्टदिव्यास्त्रपारः ।

अस्मिन्वंशे कथयतु जनो दुर्यशो वा यशो वा
विप्रे शस्त्रग्रहणगुरुणः साहसिक्याद्विभेमि ॥ ४१ ॥

परशुरामः—(सान्ध्यसूयम्.)

येन स्वां विनिहत्य मातरमपि क्षत्रास्त्रमध्वासव-
स्वादाभिज्ञपरश्वधेन विदधे निःक्षत्रिया मेदिनी ।

यद्वाणव्रंणवर्त्मना शिखरिणः क्रौञ्चस्य हंसच्छला-
दद्याप्यस्थिकणाः पतन्ति स पुनः क्रुद्धो मुनिर्भार्गवः ४२

रामः—स्त्रीषु प्रवीरजननी जननी तवैव

देवी स्वयं भगवती गिरिजापि यस्यै ।

त्वद्दोर्वशीकृतविशाखमुखावलोक-

क्रीडाविदीर्णहृदया स्पृहयांबभूव ॥ ४३ ॥

दृष्टं ज्ञातं दिव्यास्त्राणां पारमन्तो येन स विप्रे विपये शस्त्रग्रहणं
गुरुमारो यास्मिन् तादृशात्साहसिक्यात् । श्रोत्रियेभ्यः वेदाध्यय-
नाग्निहोत्रादिकर्मणा श्रेष्ठेभ्यः सुगमम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

किञ्चित् क्षुब्धं ज्ञात्वा पुनः स्तौति—स्त्रीष्विति ॥ प्रवीरजननी प्र-
कृष्टशूरमाता । एवपदेन नान्या । कुत एवम्—इत्यपेक्षायामाह ।
यस्यै तव जनन्यै गिरिजा स्पृहयांबभूवेति अहं चेदक् पुत्रमाता
स्यामिति । स्पृहायां हेतुमाह । त्वद्दोर्वशीति । विशाखः शिशिवाहनः

अपि च

हारः कण्ठे विशतु यदि वा तीक्ष्णधारः कुठारः
स्त्रीणां नेत्राण्यधिवसतु सुखं कज्जलं वा जलं वा ।
संपश्यामो ध्रुवमपि सुखं प्रेतभर्तुर्मुखं वा
यद्वा तद्वा भवतु न वयं ब्राह्मणेषु प्रवीराः ॥ ४४ ॥

परशुरामः—तथापि (साभ्यसूयम्)

यच्चापमीशभुजपीडनपीतसार-

प्रागप्यभज्यत भवांस्तु निमित्तमात्रम् ।

राजन्यकप्रधनसाधनमस्मदीय-

माकर्ष कार्मुकमिदं गरुडध्वजस्य ॥ ४५ ॥

रामः—(धर्षणामर्षमूर्च्छितः)

पुरोजन्मा नाद्यप्रभृति मम रामः स्वयमहं

न पुत्रः पौत्रो वा रघुकुलभुवां च क्षितिभुजाम् ।

अवीरं वीरं वा कलयतु जनो मामयमयं

मया बद्धो दुष्टद्विजदमनदीक्षापरिकरः ॥ ४६ ॥

स्कन्दो यदा कौञ्चगिरिजयार्थं गतस्तदा परशुना युद्धे पराजित
इति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

पूर्वं गरुडध्वजस्य इदानीमस्मदीयम् इदं कार्मुकम् आकर्ष ।

“रणो ना प्रधनं युद्धम्” इति धनंजयः ॥ ४५ ॥

आकृष्टे धनुषि मुनिधर्षणम् अनाकृष्टेमम पराजय इति धर्षणा-
मर्षो ताभ्यां मूर्च्छितः । पुर इति ॥ अद्यप्रभृति रामः परशुरामः मम
पुरोजन्मा ब्राह्मणो न पराजयहेतुत्वात् । स्वयमप्यहं रघुकुलजा-
तानां राज्ञां पुत्रः पौत्रो वा न ब्राह्मणावमाननहेतुत्वात् । तेषां तद-

भूमात्रं कियदेतदर्णवमितं तन्निर्जितं हार्यते
 यद्वीरेण भवादृशेन ददता त्रिःसप्तकृत्वो जयम् ।
 डिम्भोयं नवबाहुरीदृशमिदं घोरं च वीरव्रतं
 तत्क्रोधाद्विरम प्रसीद भगवन् जात्यैव पूज्योऽसि नः४७

मावात् अतोऽयं भूलोकस्थो जनः अयं कौतुकार्थम् आगतोऽपि दे-
 वादिगणः मां वीरं कलयतु जानातु अवीरं वा । “ न शौर्यं ब्राह्मणे
 हि मे ” इत्युक्तत्वात् । मया दुष्टस्यास्य द्विजदमनदीक्षायां परिकरः
 कटिस्थवस्त्रग्रन्थिवद्धोऽस्ति । “ स्यात्सज्जत्वं परिकरः ” इति
 विश्वः ॥ ४६ ॥

एतन्मनसि विचार्य तल्लयः पुनरपि शान्त्यैव वदति—भूमा-
 त्रमिति ॥ प्रकरणार्थः सुबोध एव । कटाक्षमुपक्षिपति । यदा तत्र
 विजये लाभत्रयमस्ति तदैश्वर्यग्रहणम् आत्मजयघोषणं शत्रुहननं
 चेति । तेषां तु तत्पराजये किमपि नास्तीत्याह । यत् भूमात्रं न
 त्वन्ये लोकास्तत्राप्यर्णवमितं नतु सर्वा भूः । तत्रापि भवादृशेन
 वीरेण त्वादृशेन शूरेण । तत्रापि त्रिःसप्तकृत्वः न त्वेकवारं निर्जि-
 तं-तत् हार्यते त्वया त्याज्यते आदाय गृह्यत इति । एतत् कियत्
 न कियदिति । तदपि भूमात्रं तव नास्तीति भावः । किंविदिष्टेन
 वीरेण जित्वा ब्राह्मणेभ्यो ददता । एतेनैश्वर्यग्रहणमपि नास्ति तर्हि
 जयो भविष्यति सोऽपि नास्तीत्याह । अयं श्लक्ष्णो जनः नवबा-
 हुस्तरुण इति । त्वं तु डिम्भो वृद्धः । “ डिम्भोऽस्त्री बालवृद्धयोः ”
 इति विश्वः । वीरव्रतम् ईदृशं घोरं “ बालवृद्धो परित्यक्त्वा सास्त्रं
 हन्यान्न चक्रकम् । ” इति राजनीतौ । कीदृशं वीरव्रतम् अजयं वृद्ध-
 जयेऽप्यजयमेवेत्यतो जयोऽपि नास्ति । “ यथा कथंचिदत्युग्रं रिपुं
 हन्याद्विचक्षणः । ” इति वाक्याद्बद्धोऽपि हन्तव्यश्चेत्तत्राह । त्वं
 नोऽस्माकं जात्यैव ब्राह्मणजात्यैव पूज्योऽसि न क्षात्रेण अतः पूज्ये

द्विः शरं नाभिसंधत्तेः द्विः स्थापयति नाश्रितान् ।
द्विर्दहाति न चार्थिभ्यो रामो द्विर्नाभिभाषते ॥ ४८ ॥

(रामनाट्यवर्णनम्)

रामस्तदादाय धनुः सहैलं
बाणं गुणे योज्य यदा चकर्ष ।
भाति स्म साक्षान्मकरध्वजः स्व-
र्गातिं प्रचिच्छेद च भार्गवस्य ॥ ४९ ॥

(तदा सीतानाट्यम्)

तच्चापमाकर्षति ताटकारा-
वाकर्णमाकर्णविशालनेत्रा ।
सासूयमैक्षिष्ट विदेहजासौ
कन्यां किमन्यां परिणेष्यतीति ॥ ५० ॥

बधोभावः । तस्मात्त्वं क्रोधाद्विरम प्रसीद च । आत्मबधेनास्मभ्य-
मयंशो मा देहीत्यभिप्रायः । संकरोऽयमलंकारः ॥ ४७ ॥

इत्युक्तेऽप्युत्कटमात्मक्षात्रपणसाफल्यं श्रावयति-द्विः शरमिति ॥
सुगमम् ॥ ४८ ॥

मकरध्वजः कामरूपः स्वर्गगमनम् । अत्रेयं कथा । रामस्य बाणो
निरर्थको न स्यात् चेन्मुनये त्यजति तर्हि ब्राह्मणवधः स्यात् भूमौ
चेत्तर्हि भूतपीडा स्यात् एतत् ज्ञात्वा परशुरामस्य स्वर्गगमनमेव वि-
च्छेदेति भावः ॥ ४९ ॥

तदाकर्षणे सीतावृत्तमाह-तच्चापमिति ॥ तच्चापं तस्य मुनेश्चा-
पम् । ताटकारावितिपदेन रामस्य-स्त्रीषु निर्दयत्वमारोपितं सीतयां
अन्यस्त्रीपरिणयनेन ताटकावन्ममापि मरणं स्यादिति भावः ॥ ५० ॥

भार्गवः—(सानुनयम्)

यः कार्तवीर्यस्य भुजासहस्रं

चिच्छेद वीरो युधि जामदग्नयः ।

स सायके रामकराधिरूढे

ब्राह्मण्यदैन्यप्रणयी बभूव ॥ ५१ ॥

धावहूर्जटिधर्मपुत्रपरशुक्षुण्णाखिलक्षत्रिय-

श्रेणीशोणितपिच्छला वसुमती कोस्यामधास्यत्पदम् ।

त्रैलोक्याभयदानदक्षिणभुजावष्टम्भेदिव्योदयो

देवोऽयं दिनकृत्कुलैकतिलको न प्राभविष्यद्बद्धि ॥ ५२ ॥

रामः—(पश्वाज्जामदग्न्यचरणकमलयोर्निपत्य-)

उत्पत्तिर्जमदग््नितः स भगवान् देवः पिताकी गुरुः

भार्गवः सानुनयम् । पूर्वोद्धे मुनिशीर्यकीर्त्तनेन रामशीर्याधिक्यं द्योतितम् । अनौद्धत्यं तु ब्राह्मणस्वभाव एवेति द्योतितम् । ब्राह्मण्यं ब्राह्मणस्वभावश्चेदं दैन्यं तव प्रणयोऽस्यास्तीति ॥ ५१ ॥

इदानीं मुनिः श्रीरामं स्तौति—धावहूर्जटीति ॥ यद्ययं देवो रामः न प्राभविष्यत् नावतरिष्यत् तर्हि—अस्यां भूमौ पदं कः अधास्यत् । कुतो नाधास्यदित्यपेक्षायामाह । धावन्क्षत्रवधार्थं त्वरमाणः यो धूर्जटः रुद्रस्य धर्मपुत्रः शिष्यः तस्य यः परशुस्तेन क्षुण्णाया अखिलक्षत्रियश्रेणी पद्भक्तिः तस्याः शोणितेन पिच्छला आच्छादिता वसुमती जातेति शेषः । रुद्रशिष्यत्वेन संहारकत्वं सूचितम् । “प्रवीणदक्षिणो विज्ञः” इति विश्वः । “उत्तम्भने खो विष्टव-वष्टम्भः खियामथ ।” इत्यपि । अत्र सूर्य उत्तम्भनं वा अन्यत्सु-गमम् ॥ ५२ ॥

उत्पत्तिरिति ॥ सत्यं यथार्थभाषणं ब्रह्म वेदः तपः कायकेशः पतानि निधीयन्ते यस्मिन् तत्संबुद्धौ हे सत्यब्रह्मतपोनिधे भग-

द्विः शरं नाभिसंधत्ते द्विः स्थापयति नाश्रितान् ।
द्विर्दहाति न चार्थिभ्यो रामो द्विर्नाभिभाषते ॥ ४८ ॥

(रामनाट्यवर्णनम्)

१ रामस्तदादाय धनुः सहैलं
बाणं गुणे योज्य यदा चकर्प ।
२ भाति स्म साक्षान्मकरध्वजः स्व-
र्गतिं प्रचिच्छेद च भार्गवस्य ॥ ४९ ॥

(तदा सीतानाट्यम्)

तच्चापमाकर्षति ताटकारा-
वाकर्णमाकर्णविशालनेत्रा ।
३ सासूयमैक्षिष्ट विदेहजासौ
कन्यां किमन्यां परिणेष्यतीति ॥ ५० ॥

वधाभावः । तस्मात्त्वं क्रोधाद्विरम प्रसीद च । आत्मवधेनास्मभ्य-
मयशो मा देहीत्यभिप्रायः । संकरोऽयमलंकारः ॥ ४७ ॥

इत्युक्तेऽप्युत्कटमात्मक्षात्रपणसाफल्यं श्रावयति-द्विः शरमिति ॥
सुगमम् ॥ ४८ ॥

मकरध्वजः कामरूपः स्वर्गगमनम् । अत्रेयं कथा । रामस्य बाणो
निरर्थको न स्यात्, चेन्मुनये त्यजति तर्हि- ब्राह्मणवधः स्यात् भूमौ
चेत्तर्हि भूतपीडा स्यात् एतत् ज्ञात्वा परशुरामस्य स्वर्गगमनमेव चि-
च्छेदेति भावः ॥ ४९ ॥

१ तदाकर्षणे सीतावृत्तमाह-तच्चापमिति ॥ तच्चापं तस्य मुनेश्चा-
पम् । ताटकारावितिपदेन रामस्य-स्त्रीषु निर्दयत्वमारोपितं सीतया
अन्यस्त्रीपरिणयनेन ताटकावन्ममापि मरणं स्यादिति भावः ॥ ५० ॥

भार्गवः—(सानुनयम्)

यः कार्तवीर्यस्य भुजासहस्रं

चिच्छेद वीरो युधि जामदग्नयः ।

स सायके रामकराधिरूढे

ब्राह्मण्यदैर्न्यप्रणयी वभूव ॥ ५१ ॥

धावद्भूर्जटिधर्मपुत्रपरशुक्षुण्णाखिलक्षत्रिय-

श्रेणीशोणितपिच्छिला वसुमती कोस्यामधास्यत्पदम् ।

त्रैलोक्याभयदानदक्षिणभुजावष्टम्भदिव्योदयो

देवोऽयं दिनकृत्कुलैकतिलको न प्राभविष्यद्यदि ॥ ५२ ॥

रामः—(पश्वाजामदग्नयत्ररणकमलयोर्निपत्य-)

उत्पत्तिर्जमदग््नितः स भगवान् देवः पिनाकी गुरुः

भार्गवः सानुनयम् । पूर्वोर्दे मुनिशीर्यकीर्त्तनेन रामशीर्याधिक्यं
द्योतितम् । अनौद्धत्यं तु ब्राह्मणस्वभाव एवेति द्योतितम् । ब्राह्मण्यं
ब्राह्मणस्वभावश्चेद् दैन्यं तव प्रणयोऽस्यास्तीति ॥ ५१ ॥

इदानीं मुनिः श्रीरामं स्तोति—धावद्भूर्जटीति ॥ यद्ययं देवो रामः
न प्राभविष्यत् नावतरिष्यत् तर्हि अस्यां भूमौ पदं कः अधास्यत् ।
कुतो नाधास्यदित्यपेक्षायामाह । धावन्क्षत्रवधार्थं त्वरमाणः यो
धूर्जटेः रुद्रस्य धर्मपुत्रः शिष्यः तस्य यः परशुस्तेन क्षुण्णाया
अखिलक्षत्रियश्रेणी पदक्तिः तस्याः शोणितेन पिच्छिला आच्छा-
दिता वसुमती जातेति शेषः । रुद्रशिष्यत्वेन संहारकत्वं सूचितम् ।
“ प्रवीणदक्षिणा विहः ” इति विश्वः । “ उत्तम्मने रवी विष्टान-
वष्टम्मः स्त्रियामथ । ” इत्यपि । अथ सूर्य उत्तम्मनं वा अन्यत्सु-
गमम् ॥ ५२ ॥

उत्पत्तिरिति ॥ सत्यं यथार्थमापणं ब्रह्म वेदः तपः कायहेतुः
पतानि निधीयन्ते यस्मिन् तरसंबुद्धौ हे सत्यब्रह्मतपोनिधे भग-

वीर्यं यत्तु नयद्विरामनुपथं व्यक्तं हि तत्कर्मभिः ।
 त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमही निर्व्याजदानावधिः ।
 सत्यब्रह्मतपोनिधे भगवतः किं किं न लोकोत्तरम् ॥५३॥

परशुरामः—(सदयम्)

माता का न शिशोर्वचांसि कुरुते दासीजनोक्तानि या
 कस्तातः प्रमदाप्रतारितमतिर्जानाति कृत्यं न यः ।
 कश्चायं भरतश्रियामविधिना यो राजते दुर्नयो
 व्यापेधार्थमधिज्यधन्वनि मयि श्रीरामभृत्ये स्थिते ५४॥

ज्ञात्वावतारं रघुनन्दनस्य

स्वकीयमालिङ्ग्य ततोवगाढम् ।

विन्यस्य तस्मिञ्मदग्निसूनु-

स्तेजो महत्क्षात्रवधान्निवृत्तः ॥ ५५ ॥

वतः पूज्यस्यं तव लोकोत्तरं लोकेभ्योऽतिरिक्तं किं किं न अपि तु
 सर्वमेवास्ति । तदेव द्योतयति । जन्मगुरुवीर्यत्यागैस्त्वाद्यः कोऽपि
 नास्तीति ध्वनितम् । अन्यत्सुगमम् ॥ ५३ ॥

परशुरामः सदयम् । प्रमदया स्त्रिया प्रतारिता प्रलोभिता वञ्चि-
 ता मतिर्यस्य भरतानां भरतवंश्यानां राज्ञां श्रियम् । भारतश्रिय-
 मिति वक्तव्ये वृद्धवभाव आर्षः । भरतस्य दौष्यन्तेः श्रियं वा
 आविधिना धर्मयुद्धविद्याभावेन यो दुर्नयोऽन्यायो राजते तस्य व्या-
 पेधार्थं श्रीरामस्य तव भृत्ये मयि परशुरामे स्थिते सति स न
 कोऽपीत्यर्थः । कीदृशे अधिज्यं धनुर्यस्य तस्मिन्निति । अयं क्षे-
 पकः श्लोकः टीकान्तरात् ॥ ५४ ॥

महत्तेज ऐश्वरं क्षात्रं वा । अन्यत्सुगमम् ॥ ५५ ॥

(रामविवाहवर्णनम्)

निःसाणमर्दलरसालगभीरभेरी-

झंकारतालरवकाहलनादजालैः ।

पूर्णं बभूव धरणी गगनान्तरालं

पाणिग्रहे रघुपतेर्जनकात्मजायाः ॥ ५६ ॥

रामे श्यामे सकामे स्पृशति जनकजापाणिपद्मं प्रदत्तं

पित्रा नेत्रालिपद्मं प्रवरपुरवधूमण्डलानां मुहूर्त्तं ।

तत्पाणिस्पर्शसौख्यं परमनुभवती सच्चिदानन्दरूपं

तत्रासीद्वाणभिन्ना रमणरतिपतेर्योगनिद्रां गतेवा ॥ ५७ ॥

वैवाहिकं कुशिकनन्दनजामदभ्यः

वाल्मीकिगौतमवसिष्ठपुरोहिताद्यैः ॥

रामो विधिं सह समाप्य सलक्ष्मणस्तै-

रानन्दयन् जनकजां स्वपुरं जगाम ॥ ५८ ॥

इति हनुमन्नाटके प्रथमोऽङ्कः ॥ १ ॥

निःसाणेति ॥ “ रसालगोमुखावस्त्री काहलः संकरध्वनी । ” इति विश्वः । निःसाणो काहिनीवाद्यविशेषः ॥ ५६ ॥

रामे इति ॥ प्रवराः देवाः प्रकृष्टो बरो तेभ्यः ते तत्पूर्वं स्वर्गस्त्रीसमूहानामिति नेत्रश्रेणीपद्मानि यस्मिन् तादृशे मुहूर्त्ते रमयतीति रमणः स चारी रतिपतिश्च तद्वाणभिन्ना सती योगनिद्रां गतां इव आसीत् । एतेन दिग्धमलयसात्विको दर्शितः । उक्तं च रसोदधौ ।

“ सुखदुःखाभ्यां चेष्टानानविलपनं यदा तदा मलयः ॥ ” इति । किं विशिष्टं तत्पाणिस्पर्शसौख्यं सच्चिदानन्दरूपं मोक्षसुखान्तरगतमिति ५७

वैवाहिकमिति ॥ सलक्ष्मणो रामः एतैः कुशिकनन्दनादिभिः कृत्वा वैवाहिकं विधिं समाप्य तैः कुशिकनन्दनादिभिः सह स्व-

अथ द्वितीयोऽङ्कः ।

प्राप्यायोध्यां स्वजनपरमोत्साहसंभावनाभि-
 र्न्त्वा मूर्ध्नाऽखिलंगुरुजनं सीतया लक्ष्मणेन ।
 रामो यामत्रयमपि कथं मारनाराचभिन्नो
 नीत्वा सीता किमिति तुरगांस्ताडयामास दण्डैः ॥ १ ॥
 सर्वलक्षणोपेतान् देवभूपालयोग्यान् मेदुरमन्दुरे ।
 तुरगानवलोक्य मारज्वराकुलितचित्तभ्रान्त्या
 बधूपुत्रयोर्मङ्गलवलोकनायागतस्य भगवतस्त-
 रणेः किरणमालिनस्तुरगा इमे स्वभावतेजस्वि-
 नस्ताडनमसोढारस्ताडिताः पुनः पुनर्भगवन्तं
 भास्करं द्रुतगत्याऽस्ताचलं नयन्त्विति बुद्ध्या
 दांशरथिर्जनकपुत्री च दण्डाघातैस्तुरगांस्ताडयामास ।

पुरीं जगामेत्यन्वयः । सलक्ष्मण इति पदेन सीतानुजयोर्मिलया
 लक्ष्मणस्यापि विवाहो द्योतित इति ध्वनितम् ॥ ५८ ॥

इति श्रीमिश्रमोहनदासविरचितायां हनुमन्नाटकदी-

पिकायां जानकीस्वयंवरो नाम प्रथमोऽङ्कः ॥ १ ॥

अथ तयोस्तत्र संभोगमधुरं द्योतयितुं पद्यमवतारयति-प्राप्येति ॥
 प्रथमयामस्तु प्रवेशकौतुकेन नीतस्तदग्रे यामत्रयं कथमपि नीत्वा
 कथमप्यत्र हेतुमाह । मारनाराचभिन्न इति । अन्यत्सुगमम् । किमि-
 त्येतस्यार्थः कविरैव द्योतयति तत्र नास्मद्दोषः ॥ १ ॥

सर्वेति ॥ “ मेदुरं स्निग्धचित्रयोः ” इति धरणिः । बलात् सीता
 मेदुरे चित्रे तुरगांस्ताडयामास । रामस्तु मन्दुरायां “ वाजिशाला

निशायां प्रौढायां शीघ्रमावयोः संगमो भवत्वित्यभिप्रायः ॥ २ ॥

अस्तं याते मुकुलनलिनीबान्धवे सिन्धुपुत्रे प्राचीभागे प्रमदमुदिते पक्वनांरिङ्गपिङ्गे ।

रामं कामं गुरुजनगिरा मन्दिरं सुन्दरं स्वं

रम्भोरुस्तं जनकतनया नन्दयन्ती जगाम ॥ ३ ॥

प्राचीभागे सरागे तरणिविरहिणि क्रान्तमुद्रे समुद्रे निद्रालौ नीरजालौ विकसितकुमुदे निर्विकारे चकोरे । आकाशे सावकाशे तमसि शममिते कोकलोके संशोके कन्दर्पेऽनल्पदर्पे वितरति किरणान् शर्वरीसार्वभौमः ४ ॥

तु मन्दुरा " इत्यमरः । मेदुरं च मन्दुरा चेति द्वन्द्वैक्यम् । एतेनोन्मादावस्था द्योतिता । सोक्ता रसोदधौ । " प्रौढानन्दायसो विरहाद्यो तद्भ्रम उन्मादः । " ॥ २ ॥

अथ तयोः रतिगृहप्रवेशमाह—अस्तमिति ॥ मुकुलितायाः नलिन्या बान्धवे विकासहेतौ सूर्ये अस्तं याते सति प्राचीभागे पूर्वदिग्भागे प्रमदं यथा स्वात्तथा सिन्धुपुत्रे चन्द्रे उदिते सति रामं नन्दयती जगाम । कामम् अनिशम् । " अकामानुमतौ कामः स्पृहायामपि संमतः । " इति धराणिः । एतेन त्रया द्योतिता । सुन्दरं रामं मन्दिरं वा । उक्तं च कलाविलासे । " रम्यपक्षिरवानन्दं नवचित्रकुलाकुलम् । सक्ताम्बुलार्हशयनं गृहं सुरतसुन्दरम् ॥ " ॥ ३ ॥

पुनरपि सिंहावलोकनन्यायेन चन्द्रोदयमाविष्करोति—प्राचीभागे इति ॥ तरणिविरहिण्यपि प्राचीभागे सरागे सति । एतेन चन्द्रदर्शनात् सत्योऽपि स्त्रियः परपुरुषानुरागं कुर्वन्तीति ध्वनितम् । यतः पूर्वायाः दिशस्तरणी रतिप्रियस्तथापि सरागा जातेति भावः । " य-

भविष्ये रामशापेत्यन्तनिकटवर्तिनि कोकलो-
कानामकस्मात् महोत्पातनिमित्तं पार्श्वस्थिता-
नामपि प्रियाणामनवलोकतः शोकसम्भवः ॥ ५ ॥

स्वैरं कैरवकोरकान् विदलयन् यूनां मनः खेदय-
न्नम्भोजानि निमीलयन् मृगदृशां मानं समुन्मूलयन् ।
ज्योत्स्नां कन्दलयंस्तमः कवलयन्नम्भोधिमुद्वेलयन्
कोकानाकुलयन् दिशो धवलयन्निन्दुः समुज्जृम्भते ॥६॥

अपि च

अद्यापि स्तनतुङ्गशैलशिखरे सीमन्तिनीनां हृदि
स्थातुं वाञ्छति मान एष धिगिति क्रोधादिवालोहितः ।
उद्यन्दूरतरप्रसारितकरः कर्पत्यसौ तत्क्षणात्
फुल्लत्कैरवकोशनिःसरदलिश्रेणीकृपाणं शशी ॥ ७ ॥

त्रोदेति रविः सैव प्रिया तस्याश्च स प्रियः । ” इत्यागमोक्तत्वात् ।
सावकाश इति गृहादिदर्शनमेव तत्रावकाशः तमासि शमं नाशं गते
सति कोकाश्चक्रवाकाः तेषां लोके समूहे शर्वरीसार्वभौम इति ।
शर्वरीभूपतिश्चन्द्र इति ॥ ४ ॥

ननु कोकानां कुतः शोक इत्यपेक्षायामाह—भविष्ये इति गद्यम् ५॥

पुनश्चन्द्रमेव विशिनष्टि—स्वैरमित्यादिचतुर्भिः ॥ युवत्यश्च युवा-
नश्च यूनस्तेषां यूनाम् अत्रैकशेषः । “ पुमान् स्त्रिया ” इत्यनेन
स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यत इति । कन्द एव कन्दलः स्वार्थे
लच् । समूहं कुर्वन्नित्यर्थः । अन्यत्सुगमम् ॥ ६ ॥

तत्रोदये सरागं चन्द्रमवलोक्य कविरुत्प्रेक्षते—अद्यापीति ॥ असौ
शशी तत्क्षणादेव तदुदयमात्रादेव फुलन्तो ये कैरवास्त एव कोशाः
खङ्गकोशास्तेभ्यो निःसरन्ती या अलिश्रेणी भ्रमरपङ्क्तिः सैव

यातस्याऽस्तमनन्तरं दिनकृतो वेपेण रागान्वितः
 स्वैरं शीतकरः करं कमलिनीमालिङ्गितुं योजयन् ।
 शीतस्पर्शमवाप्य संप्रति तथा युक्ते मुखाम्भोरुहे
 हास्येनैव कुमुद्वतीवनितया वैलक्ष्यपाण्डुकृतः ॥ ८ ॥
 कर्पूरैः किमपूरि किं मलयजैरालेपि किं पारदै-
 रक्षालि स्फटिकान्तरैः किमघटि द्यावापृथिव्योर्वपुः ।
 एतत्तर्कय कैरवकुमहरे शृङ्गारदीक्षागुरौ
 दिक्कान्तामुकुरे चकोरसुत्तदि प्रौढे तुपारत्वपि ॥ ९ ॥

कृपाणः खङ्गः तमाकर्षति प्रसन्न गृह्णाति । दिवा तत्र सुप्ता अलयः
 चन्द्रोदयादेव सर्वे पङ्क्तीभूय एकदैव निःसरन्ति इति प्रसिद्धम् ।
 कीदृशः उद्यन् उद्गच्छन् इति । क्रोधादालोहितः इव । इति किम्
 एषः मानः सीमन्तिनीनां हृदि अद्यापि मय्युचते सति स्थातुं वा-
 ञ्छतीति । कीदृशे हृदि स्तनावेव तुङ्गे शैलशिखरे यत्र ॥ ७ ॥

रागमुत्प्रेक्ष्य पाण्डुतामुत्प्रेक्षते—यातस्येति ॥ अनन्तरं पक्षान्तरे
 शीतकरः अस्तं यातस्य दिनकृतः सूर्यस्य वेपेण रागान्वितो जातः
 यादृगरुणो रविरस्ति तादृगुदये चन्द्रोऽभृदिति भावः । किं कुर्वन्
 स्वैरं यथेष्टं कमलिनीं सूर्यप्रियाम् आलिङ्गितुं करं किरणरूपं हस्तं
 योजयन् सन् । संप्रति तदैव तथा कमलिन्या शीतस्पर्शमवाप्य
 मुखाम्भोरुहे स्वकीयमुखारविन्दे युक्ते मुद्रिते सति रुद्धे इत्यपि
 पाठः । कुमुद्वतीवनितया कुमुदिनी एव चन्द्रकान्ता तथा कृतं
 यद्वैलक्ष्यं लज्जातिरेकस्तेन पाण्डुकृता रागान्वितोऽपि पीतत्वमागत
 इति केनैव हास्येनैव परागामिनमेनं दृष्ट्वा यत्कुमुदिनीविकसनं तदेव
 हासः । उक्तं च । “ आत्मनश्चरिते तस्य ज्ञातेऽन्यैर्यत्र जायते ।
 अपत्रपेति महती तद्वैलक्ष्यमुदाहृतम् ॥ ” ॥ ८ ॥

रामः सर्लो प्रति—कर्पूरीरिति ॥ “ द्यावाभूमी च रोदसी ” इत्यमरः ।

अमृतममृतरश्मेर्मण्डलस्यानुभूय

द्विजचतुर चकोर प्रीतिरङ्गारकेषु ।

प्रभवति भवदीया चेद्विधातुर्विधानं

तदिह पुनरपि स्यात्कोऽन्यथा कर्तुमीशः ॥ १० ॥

चक्रक्रीडाकृतान्तस्तिमिरचयचमूस्फारसंहारचक्रं

कान्तासंयोगसाक्षी गगनसरसि यो राजते राजहंसः ।

संभोगारम्भकुम्भः कुमुदवनवधूवोधनिद्रादरिद्रो

देवः क्षीरोद्जन्मा जयति रतिपतेर्वाणनिर्वाणशाणः ११ ॥

अक्षालि प्रक्षालितं किं दिक् पूर्वा सैव कान्ता तस्याः मुकुरे तत्तुल्ये
अन्यत् स्पष्टम् ॥ ९ ॥

अङ्गारकोरकाशनं चकोरमवलोकयाह—अमृतमिति ॥ भो द्विज-
चतुर पक्षिविदग्ध चकोर अमृतरश्मेर्मण्डलस्य चन्द्रबिम्बस्यामृत-
मनुभूय चेद्भवदीया प्रीतिः अङ्गारकेषु प्रभवति तत्तदा विधातुरीश्व-
रस्य विधानं पुनरप्यन्यथा कर्तुं कः पुमान् ईशः स्यात् न कोऽपीति
भावः ॥ १० ॥

अथ पञ्जरस्या मन्दिरसारिका सखीनां स्वमन्दिरगमनायाऽशिपं
पठति—चक्रेति ॥ क्षीरसमुद्रात् जन्म प्रादुर्भावो यस्य एवंभूतो देव-
श्चन्द्रो जयति । तमेव विशिनाष्टि । अन्धकारनिचयसेनायाः स्फारो
विस्तारस्तन्नाशाय चक्रम् आविष्टलिङ्गत्वादखण्डत्वं राजहंस इव ।
लोपोप्यच औणादिकः । कुमुदवनवधूनां बोधे विकासे साति नि-
द्राया दरिद्रो यस्माद्यदुदये विकसितत्वात् पुनर्न सङ्कोच इति भावः ।
रतिपतेर्वाणानां निर्वाणस्तीक्ष्णीकरणं तस्य शाणः उपलविशेषः ।
यद्वा । निर्वाणो मोक्षस्तस्य शाणः सहायकृत् कामवाणानिर्मुक्तौ
सत्यां सहायकृदिति भावः । “ निर्वाणस्तीक्ष्णमोक्षयोः ” इति
चरकः । “ उत्तेजकोपले शाणः पक्षेप्यात्मगते पुमान् । ” इति
धरणिः ॥ ११ ॥

(इत्याकर्ण्य चन्द्रमण्डलशाणोत्तीर्णो रतिपतेर्वाणो जानकीरामचन्द्रयोर्वक्षस्थले निपतति इति श्लोकाभिप्रायमवगम्य निष्क्रान्तः सर्व आलिजनः । अत्रापि तरुणरात्रौ शुकसारिकादीनां पक्षिणां मधुरस्वरैर्मदतोर्भिः संसूचिता ।)

रामः—

अङ्गे कृत्वा जनकतनयां द्वारकोटेस्तलान्तात्
पर्यङ्गाङ्गे विपुलपुलकां राघवो नम्रवक्राम् ।
बाणान् पञ्च प्रवदति जनः पञ्चबाणोऽप्रमाणै-
र्वाणैः किं मां प्रहरति शनैर्व्याहरन्ती जगाम ॥१२॥

जानकी—

गाढं गाढं कमलमुकुलं पुण्डरीकाक्षवक्षः-
पीठं काठिन्यमपि कुचयोर्जानकी मानकीर्णा ।

अथ जानकीरामयोः शृङ्गारं वर्णयन्ति—अङ्गे कृत्वेति ॥ द्वारकोटेः द्वाराग्रभागस्य तलान्तात् जनकतनयाम् अङ्गे कृत्वा पर्यङ्गाङ्गे पर्यङ्गमध्ये निनाय आनयत् । विपुलपुलकामेतेन मुखस्मितस्निग्धसात्विको दर्शितः । उक्तं च रसोदधौ । “ साक्षादीश्वरयोगो येस्ते मुख्या मनीषिभिर्ज्ञेयाः । ” इति । “ द्रदिमरतिप्रकारा ये स्युः स्निग्धा मतास्त एवात्र । ” इत्यपि । शनैर्मनसि उवाह वालायाः प्रभूतरोमाञ्चदर्शनेन पञ्चबाणेप्यपरिमितबाणभ्रान्तिः ॥ १२ ॥

गाढं गाढमिति ॥ मानकीर्णा भा भा स्पृशेत्यादिव्याजवचनमापिणी सीता सद्यहृदयं च अनिलस्वागताय वायोरगमनाय आईपत् शिथिलं चकार । किं कृत्वा पुण्डरीकाक्षो रामस्तद्वक्षःपीठं कमलमुकुलं तत्सदृशकोमलं कुचयोरपि काठिन्यं मत्वा कीदृशी कामैः कामसंबन्धिभावैः पूर्णा कामकलाविदग्धा इत्यर्थः । स्वामि-

पूर्णा कामैः शिथिलमनिलस्यागमायाचकार
स्फीतं नीतं सद्यहृदयं स्वामिनालिङ्ग्य मत्वा ॥१३॥
अन्योन्यं बाहुपाशग्रहणरभसमाशीलिनोस्तत्र यूँनो भूयो
भूयः प्रभूताभिमतफलभुजोर्नन्दतोर्जात एषः । संसारो
गर्भसारो नव इव मधुरालापिनोः कामिनोर्मां गाढं चा-
लिङ्ग्य गाढं स्वपिहि नहि नहीति च्युतो बाहुबन्धः १४

ना श्रीरामेणापि गाढं गाढं यथा स्यात्तथा आलिङ्ग्य स्फीतं नीतं
स्फीताख्यं चुम्बनं प्रापितम् । तदुक्तं कामावतारे । “ नकारबहुल-
क्षिप्तहस्तान्तं वञ्चिताधरम् । रभसा गण्डसंस्पर्शस्फीतं तच्चुम्बनं
मतम् ॥ ” इति । कमलकलिकाकोमलं पुण्डरीकाक्षवक्षःकुचका-
ठिन्येन व्यथितं मा भूदिति शङ्क्या बाहुपाशमीषत् विसृज्य पवन-
प्रवेशाय हृदयं शिथिलमाचकारेति भावः ॥ १३ ॥

अन्योन्यमिति ॥ तत्र संभोगसमये भूयो भूयो नन्दतोर्मुहुर्मुहुर्व-
र्द्धमानयोर्यूनोः जानकीरामचन्द्रयोः एष संसारो नव इव जातः अ-
ज्ञानरसप्रदो जात इति भावः । गर्भं सारः सुखं यस्य सः । कीदृशयोः
परस्परं बाहुपाशग्रहणयो रभसोतिरेकस्तमभिव्याप्य शीलितुं शीलं
ययोस्तौ तथा । पुनः कीदृशयोः प्रभूतं बहु अभिमतम् इष्टफलं
कामफलं भुञ्जतोः यथेच्छानेककलाविदग्धयोरिति पुनरध्याहारः ।
कामिनोः कामरसवर्धनविदग्धयोरिति । बाहुबन्धच्युतः शिथिलो
जात इति किं रामेणोक्तं मा इति मां गाढमालिङ्ग्य स्वपिहि ।
सीतयोक्तं न हि नहीति । अत एव मधुरालापिनोः स्वपिहि नहि
नहीत्यादि माधुर्यम् । श्यामं कामसमाकृतिं राममालिङ्ग्य उत्क-
ण्ठितापि कामाकुलापि जानकी कुलसंभृतित्वलज्जया नवसङ्गमतया
च मर्तृमनोहरणाय च नहि नहीति व्याहृत्य दुःसहमपि मारज्वरं
सहते स्म ॥ १४ ॥

वक्त्रे ततः फणिलतादलवीटिकां स्वे
विन्यस्य चन्दनघनावृतपूगगर्भाम् ।
रामोऽब्रवीदयि गृहाण मुखेन बाले

तच्छन्नना तदधरं मधुरं प्रपातुम् ॥ १५ ॥

मन्दं मन्दं जनकतनया तां चतुर्धा विधाय
स्वैरं जह्वे तदधरमधु प्रेमतो मीलितक्षी ।
मेने तस्यास्तदनुकवलान्धर्मकामार्थमोक्षान्
रामः कामं मधुस्मधुरं ब्रह्म पीत्वापि तस्याः ॥१६॥
भाति स्म चित्तस्थितरामचन्द्रं
सा रुन्धती निर्गमशङ्कयैव ।

वक्त्रे इति ॥ चन्दनं खदिरं धनः कर्पूरस्ताभ्यामावृतः पूगः
क्रमुको गर्भं यस्यास्ताम् । “ चूर्णं कस्तूरिकागर्भं खदिरं चन्दनं
मतम् । ” इति धराणिः ॥ १५ ॥

ततः किं जातमित्यपेक्षायामाह—मन्दं मन्दमिति ॥ जनकतन-
या वीटिकां चतुर्धा विधाय तत्रापि मन्दं मन्दं शनैः शनैः तत्रापि
स्वैरं स्वमुखानुसारं यथा तथा जह्वे हतवती । चतुर्धात्वे हेतुः कुत-
स्तस्य रामस्य यत् अधरमधु तस्मिन् यत्प्रेम तस्मादेकदैव ग्रहणे
तदधरायोगः स्यादिति भावः । मन्दमन्दत्वे हेतुः कीदृशी मीलि-
ताक्षी तदधरस्पर्शानन्दात्त्रेणमीलने सति तद्धरणायोगात् मन्दत्वं
तदनुग्रहणानन्तरं तस्या वीटिकायाश्चतुरः कवलान् धर्मार्थकाममो-
क्षान् तत्प्राप्तिसमान् मेने । रामोऽपि तस्याः सीताया मधुरम् अधरं
पीत्वा तमेवाधरं ब्रह्म मेने ब्रह्मानन्दसमं मेने । एतदधिकं ब्रह्ममुखं
नास्तीति भावः ॥ १६ ॥

भातीति ॥ छन्नना मियेण स्वीकृतनिद्रा भाति स्म । स्तनयोरु-

स्तनोपरिस्थापितपाणिपद्मा

संजातनिद्रा सरसीरुहाक्षी ॥ १७ ॥

(तत्र मैथिलमुतोरस्थलनिक्षिप्तयक्षकर्मि सानन्दपतित-
भ्रमरमालोक्य)

मदनदहनशुष्यत्कान्तकान्ताकुचान्त-

हृदि मलयजपङ्के गाढवद्धाखिलाङ्घ्रिः ।

उपरिविततपक्षो लक्ष्यतेऽलिर्निमग्नः

शर इव कुसुमेपोरेप पुङ्गवशेषः ॥ १८ ॥

(तत्रावसरे)

पृथुलजघनभारं मन्दमान्दोलयन्ती

मृदुचलदलकाया प्रस्फुरत्कर्णपूरा ।

परि स्थापितं पाणिपद्मं यया सा । उत्प्रेक्षते किं कुर्वतीव चित्त-
स्थितश्चासौ रामचन्द्रश्च तं निर्गमशङ्कया हृदयान्मा निर्गच्छ-
त्विति भयेन रुन्धतीव ॥ १७ ॥

मदनेति ॥ कामाग्निना शुष्यन्वो रमणीयः सीतायाः कुचान्तः
स्तनमध्यदेशस्तद्युक्ते हृदि यो मलयजपङ्कस्तास्मिन्निमग्नोऽलिर्भ्रमरो
लक्ष्यतेऽउत्प्रेक्ष्यते । कीदृशः गाढं यथा स्यात्तथा बद्धा अखिला
अङ्घ्रयो यस्य अत एव उपरि विततौ पक्षी यस्य उड्डीनासंभ-
वात् । क इव लक्ष्यते एष कुसुमेपोः शर इव पुङ्गमात्रावशिष्टः
अन्यत् हृदयमग्न इति ॥ १८ ॥

द्राक् ईषद्वाजेन मावाविष्करणदम्भेनाश्रिता निद्रा यया सा अन्य-
था वैजात्यमायाति जानकी पतिं प्रमदयति प्रकृष्टं हर्षयति । हर्ष प्र-
कारमेवाह । मन्दं यथा स्यात्तथा पृथुलं मांसलं जघनं तस्य यो भारः
तम् आन्दोलयन्ती तोलयन्ती । पुनः कीदृशी मृदूनि स्पर्शाहाणि

प्रकटितभुजमूला दर्शितस्तन्यलीला

प्रमदयति पतिं द्राग् जानकी व्याजनिद्रा ॥१९॥

(तामपि दूरस्थां मन्वानः)

तदनु जनकपुत्रीवक्रमालोक्य रामः

पुनरपि पुनरेवाघ्राय चुम्बन्न तृप्तः ।

स्तनतटभुजमूलोरस्थलं रोमराजि

मदनसदनमासीच्चुम्बितं पञ्चवाणः ॥ २० ॥

श्रीरामपादाः—

निद्रालुस्त्रीनितम्बाम्बरहरणरणन्मेखलारावधाव-

त्कन्दर्पारब्धवाणव्यतिकरतरलाः कामिनो यामिनीषु ।

चञ्चलानि अलकाग्राणि यस्याः प्रकटितं भुजमूलं यया दर्शिता स्त-
न्यलीला स्तनयोः परिसरशोभा यया । एतत्पद्येन कुञ्चिताख्यं श-
यनं दर्शितम् । तदुक्तं कामावतारे । “प्रमीलादम्मतो यत्र प्रीतिदान-
दिदित्सया । स्वशोभा दीयते नेत्रे शयनं तद्विकुञ्चितम् ॥ ” ॥१९॥

तदनु व्याजाविष्कृतभावदर्शनानन्तरं रामः जनकपुत्रीवक्रम्
आलोक्य पुनः पुनः आघ्राय चुम्बन्नपि तृप्तो न जातः । स्तनत-
टभुजमूलोरस्थलं रोमराजि मदनसदनं चापि रामेण चुम्बितम् आ-
सीदिति । अत्र द्वन्द्वैक्यम् । कीदृशः पञ्चवाणः कामोऽस्यास्तीति
तथा सकाम इति । अर्शआदिभ्योऽच् । एतेन पञ्चशराख्यं चुम्बनं
द्योतितम् । तदुक्तं वात्स्यायनीये । “भुजमूले स्तनी वक्षो वलि मद्-
नसन्न च । पत्निनी चुम्बिता द्रावं याति पञ्चशराभिधम् ॥ ” ॥२०॥

अथ मयलोलालिङ्गनं द्योतयितुं पद्यमवतारयति—निद्रेति ॥ ते प्र-
सिद्धाः सकामाः श्रीरामपादाः जघनमेव गिरिदरी सैवाश्रयं निलय-
स्थानं श्रयन्ते इति । कुत इत्यपेक्षायामाह । निद्रा जाता यस्याः

ताटङ्कोपान्तकान्तग्रथितमणिगणोद्गच्छदच्छप्रभाभि-
र्व्यक्ताङ्गास्तुङ्गकम्पा जघनगिरिदरीमाश्रयन्ते श्रयन्ते २१

(जानकी प्रबुद्धा)

स्पृहयति च विभेति प्रेमतो बालभावा-
न्मिलति सुरतसङ्गेऽप्यङ्गमाकुञ्चयन्ती ।

अहह न हि न हीति व्याजमप्यालपन्ती
स्मितमधुरकटाक्षैर्भावमाविष्करोति ॥ २२ ॥

निधुवनघनकेलिष्ठानिभावं भजन्त्यां
रमण रभसशङ्कातङ्कि चेतः प्रियायाः ।

एवंभूता स्त्री सीता तस्या नितम्बवस्त्राकर्षणे सति रणन्ती शब्दिता
या मेखला तस्याः रावेण धावन् यो कन्दर्पः तेनारब्धः संधितो
यो बाणस्तेन यो व्यतिकरो भयं तेन तरलाः आत्मानं गोपायितुं
चञ्चला अन्योऽपि चौर्यं कुर्वन् केनापि ज्ञात अलं पलायितुम् आ-
त्मानं गोपायति तथैतेऽपि कामचौर्यम् अन्यस्मिन् अन्यावभासो
व्यतिकरः । अत्र निर्भयत्वेन भयं तर्हि निलीय तिष्ठन्तु इति चेत्त-
त्राह । ताटङ्गयोरुपान्तेषु ग्रथिताः ये मणिगणा रत्नसमूहास्तेभ्य
उद्गच्छन्तो याः उज्ज्वलाः प्रभा दीप्तयस्ताभिव्यक्ताङ्गाः प्रकटीकृ-
तशरीराः अत एव ज्ञातेषु सत्सु तुङ्गः कम्पो येषां ते एवंभूताः
सन्तः आश्रयन्ते । उक्तं च कामावतारे । “ निर्निद्रिता मृगदृशो
रसनां यदैव संमोचनाय विभयीकृतमानसोलम् । तद्भावकम्पमुखतो
जघने निलीयमास्थाय तिष्ठति तदा भयलोलमुक्तम् ॥ ” इति ॥२१॥

स्पृहेति ॥ भावं मानसं रागम् अन्यत्स्पष्टमेव । प्रेमतः सङ्गं
स्पृहयति बालभावाद्भिभेति इति योज्यम् ॥ २२ ॥

अत्यन्तं कामबाणाभिन्ना सती वीतलजा जानकी । निधुवनेति ॥
हे रमण स्वमुखानुसारं निर्विशङ्कं यथा स्यात्तथा मे रसनां पिब

अधरदशनसर्पत्सीत्कृताया धृतायाः

पिव पिव रसनां मे कामतो निर्विशङ्कम् ॥२३॥

रामः—(सानन्दं जानकीवाग्विलासमुद्धासयति लालित्यशालिनालापेन ।)

वाचां गुम्फेन रम्भाकरकमलदलोदारसंचारचञ्च-
त्तन्त्रीसंजातमञ्जुस्वरसरसतरोद्गारताराक्षरेण ।

पिव आदरे वीप्सा । अत्रास्वादनमेव पानम् । ननु रमित्वा यास्या-
मीति चेत्तत्राह । मियायाः मम चेतः रभसशङ्कातङ्कि रभसो रता-
धिक्यं ततो या शङ्का भयं तेनातङ्कः कम्पो यास्मिन् ततः एवंभूतं
जातम् । रमणायाऽक्षमास्मीति भावः । यद्वा । सर्वमेकं पदं रमण-
स्य तव यो रभसो रताधिक्यं तस्माद्या शङ्का तथा यः आतङ्कस्त-
द्युक्तं चेतः तदेव मियं यस्याः मे । कुतो न क्षमसीत्यपेक्षायामाह ।
निधुवने रतौ घना या षट्ठी केलिस्तया द्रावणादिना ग्लानिभावं
निःप्राणतां भजन्त्याः । उक्तं च रसोदधौ । “ अन्तश्चन्द्रं देहे यत्र
बलं पुष्टिकृद्भेदस्याः । तद्विगमा इत्याधिक्यश्रमनिःप्राणता
ग्लानिः॥” पुनः कीदृश्याः अधरस्य दंशनं खण्डनं तेन सर्पत् निर्ग-
च्छत् सीत्कृतं सीत्काररवो यस्याः । यद्वा । अधरदशनयोः अधरदन्त-
योरेव सर्पत् सीत्कृतं यस्याः । उक्तं च पञ्चसायके । “ द्रवति च यदि
नारी प्रौढरागान्नियुक्ता मृदुनिधुवनयोगे दन्तसंधौ गभीरम् । द्रवति
रदनवासः किंचिदुन्मथ्य भूयः कथितमिह मुनीन्द्रैः सीत्कृतं राग-
कारि ॥ ” अस्मिन्पद्ये सीत्कृतमाविष्कृतम् । पुनः धृतायाः अङ्के
वश्यमेष्टेयं नायिका । तदुक्तं रसोदधौ । “ सीत्कृतसंज्ञाभिमुखो
यस्याः सततं प्रियो भवेदनुगः । वश्यमेष्टा सोक्ता व्रजरमणीमण्डनं
यथा राधा ॥ ” इति ॥ २३ ॥

वाचामिति ॥ रामराज्ञी चरस्थावरां स्वास्तुचरिण्युरूपां धरित्रीं
सुरमयति सुरमीकरोति । केन वाचां गुम्फेन रचनया । “ संदर्भो

प्रत्यग्रोन्निद्रनाकद्रुमकुसुमनवामोदसंवादमैत्री-
पात्रीभूतेन धात्रीं सुरभयति चरस्थावरां रामराज्ञी ॥२४॥

(अथ रामस्तामाह्लादयति)

अरण्यं सारङ्गैर्गैरिकुहरगर्भाश्च हरिभि-

दिंशो दिङ्मातङ्गैः श्रितमपि वनं पङ्कजवनैः ।

प्रियाचक्षुर्मध्यस्तनवदनसौन्दर्यविजितैः

सतां माने म्लाने मरणमथवा दूरसरणम् ॥२५॥

रचना गुम्फः ” इत्यमरः । कीदृशेन गुम्फेन रम्भायाः अप्सरस-
स्तस्याः करावैव कमले तयोर्यानि दलान्यङ्गुलयः तासां य उदा-
रः संप्रमादवान् संचारस्तद्रागव्यञ्जकं तन्त्रीगमनं तेन चञ्चन्ती
सशब्दा या तन्त्री वीणा ततः संजातो यो मञ्जुस्वरः कोमलालापः
ततोऽपि सरसतरोजतिशयेन रसवान् य उद्धारः उद्धारारख्यं गीतं त-
स्मिन् ताराणि व्यक्तान्यक्षराणि यस्मिन् तत् । तदुक्तं संगीते । “सा-
त्वती पञ्चमश्रीकप्रीतिकण्ठविराजितम् । त्रिपदं सध्रुवं गीतमुद्धारार-
ख्यं मतं बुधैः ॥ ” इति । पुनः प्रत्यग्रं नवीनम् उन्निद्रं विकसितं
च तन्नाकद्रुमकुसुमं पारिजातपुष्पं तस्य यो नवामोदस्तात्कालिको
गन्धः स एव या संवादमैत्री वचनचातुरी तस्याः पात्रीभूतेन पारि-
जातकुसुमादप्यतिमुगन्धेनेत्यर्थः ॥ २४ ॥

अरण्यमिति ॥ सारङ्गैर्मृगैर्हरिभिः सिंहैः मातङ्गैः गजैः पङ्कज-
वनैः पद्मव्रातैः वनं जलम् “ जीवनं भुवनं वनम् ” इत्यमरः । कीदृशैः
सर्वैः प्रियायास्तव चक्षुःसौन्दर्येण मृगाः मध्यप्रदेशसौन्दर्येण कम-
लवनं विजितमिति मृगादिभिररण्यादिश्रयणं युक्तमित्याह । सतां
संभावितानां माने चित्तोन्नतौ म्लाने सति केनापि दूषिते सति मरणं
मुख्यं तदभावे दूरसरणं देशान्तरदुर्गाश्रयणं योग्यम् । अत एभि-
र्दुर्गैर्मेवाश्रयणमिति भावः । अपि प्रिये अयीति कोमलामन्त्रणे अपि-

वक्रं वनान्ते सरसीरुहाणि
 भृङ्गाक्षमालां जगृहुर्जपाय ।
 एणीदृशस्तेप्यवलोक्य वेणी-
 मङ्गं भुजङ्गाधिपतिर्जुगोप ॥ २६ ॥
 स्वर्णं सुवर्णं दहने स्वदेहं
 चिक्षेप कान्तिं तव दन्तपङ्क्तिम् ।
 विलोक्य पूर्णं मणिबीजपूर्णं
 फलं विदीर्णं ननु दाडिमस्य ॥ २७ ॥

वां तत्र संभावना । “ गर्हासमुच्चयप्रश्रशङ्कासम्भावनास्वापि । ”
 इत्यमरः ॥ २५ ॥

वक्रमिति ॥ सरसीरुहाणि पद्मानि एणीदृशस्ते वक्रं विलोक्य
 सत्सौन्दर्यार्थं वनान्ते जलमध्ये जपाय इष्टाराधनाय भृङ्गाक्षेण्येवा-
 क्षमाला तां जगृहुः । एणीदृश इति पदेन मृग्योऽपि वनान्ते अर-
 ण्ये मध्ये वृणादिमक्षणादिना नेत्रशोमाप्राप्त्यर्थं तपस्यन्तीत्यर्थः ।
 भुजङ्गाधिपतिरापि ते वेणीमवलोक्य तत्सादृश्यहीनमङ्गं जुगोप ।
 अन्यथा स्वशरीरगोपनेन को लाभ इति । यद्वा । एणीदृशः पद-
 द्वयं एणी भृगी जात्येकवचनं ते दृशः दृष्टीरवलोकनवैदग्ध्यानेक-
 त्वाद्वहुवचनम् । अवलोक्य वनान्ते अरण्यं दुर्गे नेत्ररूपम् अङ्गं जु-
 गोप त्वन्नेत्रसादृश्यभाववैलक्षण्यत्वात् ॥ २६ ॥

स्वर्णमिति ॥ सुष्ठु वर्णो यस्य एवं भूतमपि स्वर्णं सुवर्णं तव
 कान्तिं विलोक्यात्मगतमूलाकर्षणाय त्वदङ्गस्य साम्यत्वकथनाय
 च स्वदेहं दहने चिक्षेप । न तु तद्वर्णं प्राप्तवदिति भावः । हीरकम-
 णितुल्यबीजपूर्णमपि दाडिमस्य फलं तव दन्तपङ्क्तिं विलोक्य तूर्ण-
 मेव विदीर्णं स्फुटितम् । तदुपमानबहिष्कृतत्वादिति भावः ॥ २७ ॥

वदनममृतरश्मिं पश्य कान्ते तवोर्व्या-
मनिलतुलनदण्डेनास्यवाद्धौ विधाता ।

स्थितमतुलयदिन्दुः खेचरोभ्रूलघुत्वात्
क्षिपति च परिपूर्यै तस्य ताराः किमेताः ॥२८॥

जानकी—(सानन्दं सोत्कण्ठा च प्राणवल्लभमाह्लादयति)

रमण चरणयुग्मं तावकं भावयित्वा
मधुरगिरमुदारं रामदासी ब्रवीमि ।

कृतमपि गुरु धात्राऽस्वाद्य निर्णीयतां मे
वदनममृतरश्मेर्मण्डलं वा प्रियेण ॥ २९ ॥

रामः—(सानन्दम्)

सीतां मनोहरतरां गिरमुद्गिरन्ती-

मालिङ्गच तत्र बुभुजे परिपूर्णकामः ।

वदनमिति ॥ हे कान्ते प्रिये, पश्य मुखगौरवं प्रत्यक्षमवलोक्य
विधाता उर्व्या भूमौ स्थितं तव वदनं वाद्धौ क्षीरसमुद्रे स्थितं । शी-
तरश्मि गुणसाम्यातिरेकज्ञापनाय अनिल एव तुलादण्डस्तेनातुल-
यत् तोलयामास । तदेन्दुः लघुत्वात् अल्पगुणाश्रितत्वात् खेचर
उन्नतोऽभूत् । तदास्य चन्द्रस्य पूर्यै यास्ताराः अश्विन्याद्याः क्षिपति
स्म तस्य चन्द्रस्य पूर्यै एतास्ताराः किं कियन्त्यः न कियन्त्य
इत्यर्थः । गुणगौरवात्तव वदनमत्रैव स्थितं चन्द्रस्तु गुणाभावाद्दूर्ध्वं
गत इति भावः ॥ २८ ॥

ननु सितारखण्डश्चेदल्पतरः गुडो बहुतरः तर्हि किं गौरवादेव
गुणाधिक्यमित्यपेक्षायामाह—रमणेति ॥ भावयित्वा निषेव्य धात्रा गुरु
कृतमपि मे वदनं तथा प्रियेण त्वया आस्वाद्य अमृतरश्मेरपि मण्ड-
लं वा निर्णीयताम् । यत्रैव स्वादातिशयस्तत्रैव गौरवमिति भावः २९
सीतामिति ॥ मनोहरतरां गिरमुद्गिरन्तीं सीतां परिपूर्णकामः

रामस्तथा त्रिभुवनेऽपि यथा न कोऽपि

रामां भुनक्ति बुभुजे न च भोक्ष्यतीशः ॥ ३० ॥

मृदुसुरभिसुवर्णस्फीतकक्षापुटोद्य-

ल्लितभुजलतायाः संपुटालिङ्गितायाः ।

सुरतरसवशाया राघवस्य प्रियाया

हरति हृदयतापं कापि दिव्या स्तनश्रीः ॥ ३१ ॥

आगामिदीर्घविरहश्चिरमाविरासीत्

ज्ञात्वैव रङ्गभवनेऽद्भुतकामकेलिः ।

कामकलाविलासो यत्र । अन्यथेश्वरत्वस्य क्षतिः स्यात् । रामः
सीतां तथा बुभुजे । यथा कोपीश्वरो भूत्वा नाद्य भुनक्ति न पुरा
बुभुजे नाग्रे भोक्ष्यतीति ॥ ३० ॥

अथैतद्वर्णनमुपसंहरति—मृद्विति ॥ प्रियायाः कापि अनिर्वचनीया
दिव्या अलोकिकी स्तनश्रीः राघवस्य हृदयतापं हृत् अयतीति
हृदयः कामस्तस्य तापं व्यथां हरतीति । कीदृशी मृदुः स्पर्शासहः
सुरभिः सुगन्धः सुवर्णो गौरोज्ज्वलः स्फीतः किञ्चिदुन्नतः स चासी
कक्षापुटश्च तस्मादुद्यते ललिते भुजलते यस्याः सा तथा । कक्षा-
पुटोद्यदिति पाठे स एवार्थः । एवंभूतात्कक्षापुटाद्यते उपरि भुज-
मूले यस्याः । हरतु इति पाठः । तत्राशीः किं पुनः कीदृश्याः
संपुटालिङ्गितायाः संपुटाख्यालिङ्गनेनालिङ्गितायाः । उक्तं च पञ्च-
सायके । “ ऊर्ध्वं गते मध्यगते युवत्याः पार्श्वस्थितायाः परिरभ्य
देहम् । यूनः स्त्रियो लोलनतो रतज्ञैरत्युद्भवः संपुटनामधेयः ॥ ”
अयमेवोदयः तेनान्यथोक्तः । “ उत्तानमुत्तमदोपरिस्थः कक्ष्यां
समावर्ज्यं तदूरुयुग्मम् । संमर्दयानः स्तनमण्डलं यद्रमेत स स्यात्
किल संपुटाख्यः ॥ ” ॥ ३१ ॥

आगामीति ॥ रङ्गभवने सुरतागारे चिरं कोऽपि भ्रमः आविरा-
सीत् । कपोः तयोः सीतारामयोः । भ्रमेऽपि “ चिरमव्ययन् ”

श्रुत्वा तयोर्गिरमपूजयदोतुपत्नी-

मुद्गीर्णकर्णसरणां चरणायुधानाम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीहनुमन्नाटके द्वितीयोऽङ्कः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽङ्कः ।

भुक्त्वा भोगान्सुरङ्गान्कतिपयसमयं राघवो धर्मपत्न्या
सार्द्धं वर्द्धिष्णुकामः श्रवणमुनिपितुः प्राप हा शापकालम् ।

इति चरकः । किं कृत्वैव आगामी भविष्यो यो दीर्घविरहः दण्ड-
कारण्यप्रस्थानरूपस्तं ज्ञात्वैव । कीदृशी सीता अद्भुताः कामकेलयो
यस्याः सा । अस्य रसस्यादौ तुरगांस्ताडयामासेति भ्रमः उक्तः ।
प्रान्ते विडालपत्नीपूजनमेव भ्रमः अतः आद्यन्तभ्रमादनिष्टमेव
जातम् । यद्वा स्पष्टमेवार्थः । रङ्गभवने अद्भुतकामकेलिः कामक्रीडा
चिरमाविरासीत् । अन्यत्पूर्ववत् । अन्यत्कविनैव व्याख्यातम् ।
भ्रममेवाविष्करोति । चरणायुधानामिति । तयोः जानकीरामचन्द्रयो-
र्मध्ये जानकीचरणायुधानां गिरं श्रुत्वा विडालपत्नीम् अपूजयत् ।
अत्र विडालपत्नीशब्दाद्विडालपूजने पतिव्रतायाः परपुरुषस्पर्शा-
मा भृदिति सूचितम् । किमित्यपूजत् प्रवमुक्तं भवति, वालायांश्वे-
तासि चरणायुधशब्देनैव प्रातरुत्पद्यते नेतरथा अतः पूजिता विडा-
लपत्नी पूर्ववैरमनुस्मरन्ती चरणायुधमव्यग्रमश्नात् तस्मिन्निवृत्ते
प्रातःकालासंभवादनन्ता भवन्तु यामिनी कामिनी पतिमालिङ्ग्या-
जसं सुखमनुभवत्वित्याभिप्रेतोऽर्थः ॥ ३२ ॥

इति श्रीमिश्रदासविरचितहनुमन्नाटकदीपिकायां जान-
कीविलासो नाम, द्वितीयोऽङ्कः ॥ २ ॥

अथ रामवनलीलां वर्णयितुमङ्गमारभते-भुक्त्वेति ॥ राघवो रामः
धर्मपत्न्या सार्द्धं कतिपयसमयं यथा स्यात्तथा सुरङ्गान् भोगान्

धत्ते तस्मिन्विवस्वान्मलिनकिरणतां ह्यमहोत्पातहेतो-
रुल्कादुडः प्रचंडः प्रपतति नभसः कम्पते भूतधात्री १
दिग्भागो धूसरोऽभूदहनि बहुतरस्फारताराः स्फुरन्ति
स्वर्भानोर्भानवीयग्रहणमसमये रौघिरी बिन्दुवृष्टिः ।
मध्याह्नोर्ध्वास्यकोशं श्वगणरुतमतिस्फीतफेरुप्रचारो
वारं वारं गभीरप्रलय इव महाकालचीत्कारघोरः ॥२॥

कामविलासानष्टौ भोगान् भुक्त्वा श्रवणमुनिपितुर्यज्ञदत्तारख्यवैश्य-
तपस्विनः शापसमयं प्राप । अत्रेयं कथा । मृगयां गतो दशरथः
वनगजभ्रमेण शब्दवेधित्वपरिचयाय कुम्भं जलेन पूरयन्तं श्रवण-
मुनिम् अदृष्ट्वैव जघान । ततोऽस्य पित्रा यज्ञदत्तेन शप्तः अस्या-
मेवावस्थायां पुत्रशोकात्परलोकं गमिष्येसीति तं वियोगसमयं प्राप ।
यद्वा । राघवः एषः दशरथः धर्मपत्न्या सार्द्धं वर्द्धिष्णुकामः अ-
पूर्णकामाभिलाष इति उभयोर्विशेषणम् । भोगानष्टौ उक्तं च ।
“ सुगन्धि वनिता वस्त्रं गीतं ताम्बूलभोजनम् । वाहनं भूषणं
चेति भोगाष्टकमुदीरितम् ॥ ” शापकालमेव द्योतयति । तस्मिन्
समये धत्ते व्यधत्त । भूतार्थे वर्तमानता नाटककालइतित्वात् । उक्तं
च दशरूपके । “ प्रकृतं वर्त्तमानत्वं नाटककालकृतिः परा । ” ॥ १ ॥

दिगिति ॥ अहनि दिवैव स्फारो विस्तारः स्वर्भानोः राहोः सका-
शात् मध्याह्ने ऊर्ध्वमास्यकोशो येषां ते श्वगणाः सारमेयंगणाः तेषां
रुतमभूत् । स्फीतो बहुतरः फेरुनां शिवानां प्रचारः इतस्ततः सरणं
वारंवारमभूत् । क इव गभीरप्रलय इव । कीदृशः महाकाली रुद्रस्तस्य
चीत्कारेण घोरः । कलिकातामहानाटके द्वितीयतृतीयश्लोकधोर्म-
ध्ये । “ अत्रान्तरे दशरथस्य चेष्टा । रामं नयचयं दृष्ट्वा लोकधर्मसहं
च यत् । यौवराज्योभिषेकाय नृपे मतिरभूत्ततः ॥ सुमन्त्रो बहिर्नि-
सृत्य नागरान्प्रतिः । स्वीयां जरासुपगतामवलोक्य राजा रामं च
राज्यवहनक्षममाकलय्य । राज्याभिषेकपरमोत्सवमस्य कर्तुं व्यादि-

श्रुत्वा तयोर्गिरमपूजयदोतुपत्नी-

मुद्गीर्णकर्णसरणां चरणायुधानाम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीहनुमन्नाटके द्वितीयोऽङ्कः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽङ्कः ।

भुक्त्वा भोगान्सुरङ्गान्कतिपयसमयं राघवो धर्मपत्न्या
 सार्द्धं वर्द्धिष्णुकामः श्रवणमुनिपितुः प्राप हा शापकालम् ।
 इति चरकः । किं कृत्वैव आगामी भविष्यो यो दीर्घविरहः दण्ड-
 कारण्यप्रस्थानरूपस्तं ज्ञात्वैव । कीदृशी सीता अद्भुताः कामकेलयो
 यस्याः सा । अस्य रसस्यादौ तुरगांस्ताडयामासेति भ्रमः उक्तः ।
 प्रान्ते विडालपत्नीपूजनमेव भ्रमः अतः आद्यन्तभ्रमादनिष्टमेव
 जातम् । यद्वा स्पष्टमेवार्थः । रङ्गभवने अद्भुतकामकेलिः कामक्रीडा
 चिरमाविरासीत् । अन्यत्पूर्ववत् । अन्यत्कविनैव व्याख्यातम् ।
 भ्रममेवाविष्करोति । चरणायुधानामिति । तयोः जानकीरामचन्द्रयो-
 र्मध्ये जानकीचरणायुधानां गिरं श्रुत्वा विडालपत्नीम् अपूजयत् ।
 अत्र विडालपत्नीशब्दाद्विडालपूजने पतिव्रतायाः परपुरुषस्पर्शो
 मा भृदिति सूचितम् । किमित्यपूजत् एवमुक्तं भवति बालायांश्चे-
 तसि चरणायुधशब्देनैव प्रातरुत्पद्यते नेतरथा अतः पूजिता विडा-
 लपत्नी पूर्ववैरमनुस्मरन्ती चरणायुधमव्यग्रमश्रात् तस्मिन्निवृत्ते
 प्रातःकालासंभवादनन्ता भवतु यामिनी कामिनी पतिमालिङ्गचा-
 जसं सुखमनुभवत्वित्याभिप्रेतोऽर्थः ॥ ३२ ॥

इति श्रीमिश्रदासविरचितहनुमन्नाटकदीपिकायां जान-
 कीविलासो नाम द्वितीयोऽङ्कः ॥ २ ॥

अथ रामवनलीलां वर्णयितुमङ्गमारभते-भुक्त्वेति ॥ राघवो रामः
 धर्मपत्न्या सार्द्धं कतिपयसमयं यथा स्यात्तथा सुरङ्गान् भोगान्

धत्ते तस्मिन्विवस्वान्मलिनकिरणतां हा-महोत्पातहेतो-
रुल्कादंडः प्रचंडः प्रपतति नभसः कम्पते भूतधात्री ३
दिग्भागो धूसरोऽभूदहनि बहुतरस्फारताराः स्फुरन्ति
स्वर्भानोर्भानवीयग्रहणमसमये रौधिरी बिन्दुवृष्टिः ।
मध्याह्नोर्ध्वास्यकोशश्वगणरुतमतिस्फीतफेरुप्रचारो
वारं वारं गभीरप्रलय इव महाकालचीत्कारघोरः॥२॥

कामविलासानष्टौ भोगान् भुक्त्वा श्रवणमुनिपितुर्यज्ञदत्ताख्यवैश्य-
तपस्विनः शापसमयं प्राप । अत्रेयं कथा । मृगयां गतो दशरथः
वनगजभ्रमेण शब्दवेधित्वपरिचयाय कुम्भं जलेन पूरयन्तं श्रवण-
मुनिम् अदृष्ट्वैव जघान । ततोऽस्य पित्रा यज्ञदत्तेन शप्तः अस्या-
मेवावस्थायां पुत्रशोकात्परलोकं गमिष्येसीति तं वियोगसमयं प्राप ।
यद्वा । राघवः एषः दशरथः धर्मपत्न्या सार्द्धं बर्द्धिष्णुकामः अ-
पूर्णकामाभिलाष इति उभयोर्विशेषणम् । भोगानष्टौ उक्तं च ।
“ सुगन्धि वनिता वस्त्रं गीतं ताम्बूलभोजनम् । वाहनं भूषणं
चोति भोगाष्टकमुदीरितम् ॥ ” शापकालमेव द्योतयति । तस्मिन्
समये धत्ते व्यधत्त । भूतार्थं वर्तमानता नाटकालकृतित्वात् । उक्तं
च दशरूपके । “ प्रकृतं वर्त्तमानत्वं नाटकालकृतिः परा । ” ॥ १-॥

दिगिति ॥ अहनि दिवैव स्फारो विस्तारः स्वर्भानोः राहोः सका-
शात् मध्याह्ने ऊर्ध्वमास्यकोशो येषां ते श्वगणाः सारभेयगणाः तेषां
रुतमभूत् । स्फीतो बहुतरः फेरूनां शिवानां प्रचारः इतस्ततः सरणं
वारंवारमभूत् । क इव गभीरप्रलय इव । कीदृशः महाकालो ह्रस्तस्य
चीत्कारेण घोरः । कलिकातामहानाटके द्वितीयवृत्तियुक्तयोर्म-
ध्ये । “ अत्रान्तरे दशरथस्य चेष्टा । रामं नयन्नयं दृष्ट्वा लोकधर्मसहं
च यत् । यौवराज्याभिषेकाय नृपे मातिवृत्ततः ॥ सुमन्त्रो बहिर्नि-
सृत्य नागरान्प्रति । स्वीयां जराशुभ्रगतामवलोक्य राजा रामं च
राज्यवहनक्षममाकलय्य । राज्याभिषेकपरमोत्सवमस्य कर्तुं व्यादि-

कैकेयी—(आत्मगतम्) प्राप्तः किल मद्राग्वन्ध-
कालस्तर्हि द्रुतं राजानं भरतराज्यं प्रार्थयामि
न खलु कालक्षेपः श्रेयसे । (रहसि उपगम्य प्रका-
शम्) राजन्नमङ्गलीरियं वधूर्यतोऽस्या आगम-
नमात्रेण महोत्पाताः संभवन्तीति ।

तानुत्पातानवेक्ष्य क्षितिपमथ दशस्यन्दनं क्रन्दयन्ती
लोकाञ्छोकानलौघैः शिवशिव तरसा भस्मसात्कुर्वतीव ।
कैकेयी वाचमूचे निखिलनिजकुलाङ्गारमूर्तिः ससीतः
शान्त्यै पुत्रस्य राज्यं भवतु वनमभिप्रेष्यतामेव रामः ३

दशरथः—(सकरुणस्त्रीवचनस्वीकरणं मरणोत्साहं च
नाटयन्महती मूर्च्छामासाद्य धरणीतलमुपगतः
कथमपि चेतनामुपलभ्य)

रामः कामाग्रजमिव वनं प्रस्थितं वीक्ष्य शक्तो
धर्तुं प्राणाञ्छिव शिव कथं तान् विहायाथवाहम् ।

ध्वान् पुरजनाः कुरुत प्रमोदम् ॥ रामाभिषेके पदविद्वलायाः कक्ष-
च्युतो हेमघटस्तरुण्याः । सोपानमारुह्य चकार शब्दं ठठं ठठं ठं
ठठं ठठं ठः ॥ एतत्पद्यत्रयम् । ॥ प्रलये रुद्रश्रीत्कारं करोति इति
प्रसिद्धम् । स्कीतकेतुप्रचार इति वा पाठे स्पष्टार्थः । एकोत्तरशतं
केतवः सन्ति ॥ २ ॥

तानिति ॥ ३ ॥ स्यन्दनं दशरथं क्रन्दयन्ती शोषयन्ती शिव शि-
वेति खेदे । एषः रामः शान्त्यै उत्पातजन्यदोषोपशमाय वनमभि-
प्रेष्यतां पुत्रस्य मम सुतस्य भरतस्य राज्यं भवतु इति वाचमूचे ३
राममिति ॥ अथवा प्राणधारणाक्षमश्चेत्तान्प्राणानपि विहाय अ-

निर्मुक्तः स्यां वचनमनृतं तत्पुनर्नान्यथा मे
भूयाद्भूयस्तदनु वचनं हा वभापे तथेति ॥ ४ ॥

(रामभरतौ स्वं स्वं कालमधिगम्य हर्षशोकौ नाटयन्तौ
गुरोर्गिरा जटावल्कलच्छत्रचामरधारिणौ वनप्रस्थानरा-
ज्याभिपेकारम्भाय राजानं दशरथं नमस्कर्तुमवतरतः ।)

तत्र भरतः—

हा तात मातरहह ज्वलितानलो मां

कामं दहत्वशनिशैलकृपाणवाणाः ।

नृतप्रतिनिर्मुक्तः स्यां तदेव वचनम् अन्यथा मामृतं । तदनु इति
विचारानन्तरं हा कष्टं तथेति यथा त्वं वदसि तथेवास्तु इति तां
केकेयीं वभापे । अत्र राज्ञेति चिन्तितं चेत्केकेयुक्तं करोमि तर्हि
रामादर्शनेन मरणमाप्नुयां न चेदंनृतं स्यात्तर्ह्यनृतं मास्यात् मरण-
मेवास्तु इति भावंः । अप्रेयं कथा । देवासुरयुद्धे देवपक्षे स्थितो
राजा मूर्च्छितः तेनैव सीहेयं तत्र गता केकेयी रात्रविनं मक्षयन्त्यो
राक्षसेभ्यो योगबंधेनारक्षत् । तदा प्रयुद्धेन राज्ञा वरद्वयमस्ये दत्तं
तत्तया राज्ञि विन्यस्तं यथेच्छं प्रहीष्यामीति । तद्वरादानादनृतः
स्यामिति प्रसिद्धम् ॥ ४ ॥

रामभरतावेति ॥ अत्र प्रसिद्धशब्दार्थकथने रामायणविरोधः स्या-
त् अस्याप्यग्रिमश्लोकैश्च तत् एवं व्याख्यायते । अत्र राज्ञोक्तं रा-
ज्यभ्रष्टो रामो वनं यातु अराज्यार्हो भरतो राज्यं गृह्णातु तदा भ-
रतोऽपि राज्यं परित्यज्य रामानुगमनायोद्यतोऽभृदिति पठ्यते अ-
न्यथा भरताधर्मः स्यात् । रामभरतौ राजानं नमस्कर्तुमवतरत् इत्य-
न्वयः । कीदृशी स्वं स्वं समयं वनगमनराज्यग्रहणरूपमधिगम्यं हर्ष-
शोकी वनगमनात् रामी हर्षं राज्यश्रवणात् भरतः शोकं नाटयन्ती ।
नाटकमेवाह । गुरोर्दशरथस्य गिरा जटाश्च वल्कलानि च तान्येव

मथ्नन्तु तान्विपहते भरतः सलीलं

हा रामचन्द्रपदयोर्न पुनर्वियोगम् ॥ ६ ॥

मां बांधते न हि तथा गहनेषु वासो

राज्यारुचिर्जनकवान्धववत्सलस्य ।

रामानुजस्य भरतस्य यथा प्रियायाः

पादारविन्दगमनक्षतिरुत्पलाक्ष्याः ॥ ६ ॥

श्रुत्वा सुमन्त्रवचनेन सुतप्रयाणं

शापस्य तस्य च विचिन्त्य विपाकवेलाम् ।

हा राघवेति सकृदुच्चरितं नृपेण

निःश्वस्य दीर्घतरमुच्छ्वसितं न भूयः ॥ ७ ॥

छत्रचामराणि च तद्धारिणौ कस्मै वनप्रस्थानमेव राज्याभिवेकः
तस्मै एतदर्थेन नृपे सत्यत्वमायाति भरतेऽपि धार्मिकत्वं नृपेण रामे
भरतेऽपि राज्यं प्रतिज्ञातम् एकतरादानेऽवृत्तमेव तस्मादुभाभ्यां वन-
मेव राज्यं मतं भरतो जटाधरः सन् रामाज्ञया राज्यं चकारेति कै-
केय्यापि वरदानात् सत्यत्वेमेव । तत्र भरतः अशनिर्वज्रं शैलाः
गिरयः कृपाणः खड्गः बाणः शरः ते च यतान् वज्रादीनिति
सुगमम् ॥ ६ ॥

भरतस्य राज्यारुचिश्च राज्याकरणं कीदृशस्य भरतस्य जनके
दशरथेऽवान्धवे मन्धि वत्सलस्य प्रेमवतः । यद्वा । जनको विदेह-
स्तद्भ्रान्धवस्य तद्भ्रातुः प्रेष्ठस्य । जामातृत्वात् भ्रामानुजस्येति अन्य-
त्सुगमम् ॥ ६ ॥

श्रुत्वेति ॥ नृपेण दशरथेन सुमन्त्रो मन्त्री तद्वचनेन सुतानां
रामलक्ष्मणभरतादीनां हा राघव राम राम इति एकवारमुच्चरिते सति
दीर्घतरं निःश्वस्य भूयो नोच्छ्वसितं देहं त्यक्तुमिति भावः ॥ ७ ॥

मातस्तातः क यातः सुरपतिभुवनं हा कुतः पुत्रशोकात्
कोऽसौ पुत्रश्चतुर्णां त्वमवरजतया यस्य जातः किमस्य ।
प्राप्तोऽसौ काननांतं किमिति नृपगिरा किं तथासौ वभापे
मद्राम्बद्धः फलं ते किमिह तव धराधीशता हा हतोस्मि ८

गुरोर्गिरा राज्यमपास्य तूर्णं

वनं जगामाथ रघुप्रवीरः ।

निपङ्गपृष्ठः शरचापहस्त-

स्तं लक्ष्मणो गामिव वालवत्सः ॥ ९ ॥

गुर्वाज्ञापरिपालनाय च वनं संप्रस्थितं राघवं
दृष्ट्वासौ त्वरितां विदेहतनया श्वश्रूजनं पृच्छति ।
नत्वा कोसलकन्यकाङ्घ्रियुगलं पश्चात्सुमित्रां पुन-
र्दृष्ट्वा हा शुकसारिकापिककुलं रामानुगा प्रस्थिता १० ॥
रामे प्राप्ते वनान्तं कथमपि भरतश्चेतनां प्राप्य तातं
नीत्वा देवेन्द्रलोकं मुनिजनवचनादूर्ध्वदेहक्रियाभिः ।

भरतः महतीं मूर्च्छामासाद्य वैक्लव्यं नाटयति-मातरिति ॥
उक्तिप्रत्युक्तयान्त्रार्थोद्धाटनम् अन्यत्सुगमम् । इति पुनः मूर्च्छितो
मुनि पपात ॥ ८ ॥

गुरोरिति ॥ शरयुक्तश्चापो हस्ते यस्य मध्यमपदलोपी समासः ।
अन्यार्थेऽथशब्दः स कः लक्ष्मणस्तं राघवम् अनुजगाम वालवत्सो
गामिवेति ॥ ९ ॥

गुर्वाज्ञेति ॥ गुरोर्दशरथस्य अहमपि यास्यामीति पृच्छति कोस-
लकन्या कोसल्या तदङ्घ्रियुगलम् । शुकं च सारिकां च पिककुलं
च द्वन्द्वैक्यम् ॥ १० ॥

राम इति ॥ अयोध्यानिकट एव नन्दिग्रामोऽस्ति तत्रस्थः सन्

भ्रातुः शोकाज्जटावानजिनवृततनुः पालयामास नन्दि-
ग्रामे तिष्ठन्नयोध्यां रघुपतिपुनरागामिभोगाय वीरः ११॥

सद्यः पुरीपरिसरेषु शिरीषमृद्धी

गत्वा जवात्रिचतुराणि पदानि सीता ।

गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्बुवाणा

रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम् ॥ १२ ॥

रामः—

आदावेव कृशोदरी कुचतटीभारेण नम्रा पुन-
लीलाचङ्कमणं च नैव सहसे दोलाविधौ श्राम्यसि ।

स्रोतःकाननगर्तनिर्झरसरित्प्रायानपूर्वानिमान्

भूभागानपि भूतभैरवमृगान्वैदेहि यायाः कथम् ॥ १३ ॥

ननु जटाजिनादिवतः किमयोध्यापालनेनेति तत्राह । रघुपतेः राम-
स्य वनवासानन्तरभोगाय अपालने रामवचनभङ्गात् त्वमत्रस्थो राज्यं
कुर्विति रामवचनम् ॥ ११ ॥

सद्य इति ॥ “त्रिचतुर” इति निपातः । असकृद्दारं वारम् “पर्य-
न्तभूः परिसरः ” इत्यमरः ॥ १२ ॥

आदाविति ॥ हे वैदेहि इमान् वनसंवन्धिनो भूभागान् भूगर्दे-
शान् त्वं कथं यायाः कथं गमिष्यसि । स्रोतांसि च काननानि च
गर्ताश्च निर्झरश्च सरितश्च तेषां प्रायो बाहुल्यं येषु तान् अपूर्वान्
त्वया कदाप्यदृष्टान् । यास्यामीति चेत्तत्राह । लीलायै यन्मन्दिरेऽ-
पि चङ्कमणं तदपि त्वं न सहसे । दोलाविधौ अपि श्राम्यसि श्रम-
मेपि । अत्र हेतुमाह आदाविति ॥ १३ ॥

अरुणदलनलिन्या स्निग्धपादारविन्दा
 कठिनतनुधरण्यां यात्यकस्मात्स्खलन्ती ।
 अबनि तव सुतेयं पादविन्यासदेशे
 त्यज निजकठिनत्वं जानकी यात्यरण्यम् ॥ १४ ॥
 पथि पथि कवधूभिः सादरं पृच्छमाना
 कुवलयदलनीलः कोऽयमार्यै तवेति ।
 स्मितविकसितगण्डं व्रीडविभ्रान्तनेत्रं
 मुखमवनमयन्ती स्पष्टमाचष्ट सीता ॥ १५ ॥

रामः वारितामपि कृतप्रयाणां सीतां दृष्ट्वा धरणीं प्रार्थयते—
 अरुणेति ॥ भो अबनि भूमे इयं सीता अकस्मान्मन्दं मन्दं यथा
 स्यात्तथा कठिना तनुर्यस्या एवंभूताया धरण्याः सकाशात् स्वल-
 न्ती सती याति । कुत इत्यपेक्षायामाह । अरुणदला चेयं नलिनी
 च तद्वत् आसमन्तात् स्निग्धे पादारविन्दे यस्याः सा अतोऽस्याः
 पदविन्यासदेशे निजकठिनत्वं त्यज । कस्मात् त्यजामीति चेत्तत्राह ।
 तव सुता एतेन वात्सल्यम् उदीरितम् । जानकी वनं याति । यद्वा ।
 कीदृश्या धरण्याः अरुणदलनलिन्या अरुणा ये दलाः पादाङ्गुल-
 यस्तेषां नलिनी दुःखदेत्यर्थः । “ नलोऽस्त्री नालदुःखयोः ” इति
 चरकः । नलं दुःखमस्या अस्तीति नलिनी मैथिली ॥ १४ ॥

पथिकवधूभिः पान्थस्त्रीभिः । यद्वा । पथि पथि मार्गं मार्गं क-
 वधूभिः ग्रामीणस्त्रीभिः “ कोऽस्त्री ग्राम्यप्रकाशयोः ” इति धनञ्ज-
 यः । स्मितेन विकसितौ गण्डौ यस्मिन् व्रीडया विभ्रान्ते नेत्रे य-
 स्मिन् तन्मुखमवनमयन्ती । एतेन स्पष्टं मद्रमणोऽयमित्युक्तवती ननु
 गिरेति ॥ १५ ॥

घुसृणमसृणपादा गम्यते भूः सदर्भा
 विरचय शिवजातं मूर्ध्नि घर्मः कठोरः ।
 इति ह जनकपुत्री लोचनैरश्रुगर्भैः

पथि पथिकवधूभिर्वाक्षिता शिक्षिता च ॥ १६ ॥

(तत्र चित्रकूटे जानकी सकरुणं सवाप्पम् ।)

मूर्ध्ना बद्धजटेन वल्कलभृता देहेन पादानतिं
 कुर्वाणे भरते तथा प्ररुदितं तारस्वरैः सीतया ।

येनोद्ध्रियविहङ्गनिर्गततरुर्निःसंमदश्वापदः

शैलेन्द्रोऽपि किलैप भूरिभिरभूत्साश्रुः पयःप्रस्रवैः १७

रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम् ।

अयोध्यामटवीं विद्धि गच्छ पुत्र यथासुखम् ॥ १८ ॥

घुसृणोति ॥ पथि मागे पथिकवधूभिः अश्रुगर्भैर्लोचनैः कृत्वा
 जानकी वीक्षिता इति शिक्षिता च इति किं भो सीते त्वं घुसृणमसृ-
 णपादा कमलकोशनवनीततुल्याऽरुणकोमलचरणासि । भूः सदर्भा
 दर्भाङ्कुरसहिता भवत्या गम्यते मूर्ध्नि घर्मः कठोरः अतः शिव-
 जातं शिरःपादत्राणं वल्कलजं पत्रजं वा विरचय ॥ १६ ॥

मूर्ध्नेति ॥ पयःप्रस्रवैः निर्शैरूपैः एषः शैलेन्द्रश्चित्रकूटोऽपि
 साश्रुरभृत् केन येन रुदितेन । कीदृशः शैलेन्द्रः उद्ध्रिप्ताः ये पक्षि-
 णः तैः निर्गताः परित्यक्तास्तरवो यस्मिन् निःसंमदाः हर्षरहिताः
 श्वापदाः मृगादयो यस्मिन् सः । “ प्रमोदामोदसंमदाः ” इत्य-
 मरः ॥ १७ ॥

तत्रैव सुमित्रा लक्ष्मणं प्रति—रामामिति ॥ यथासुखमिति रामस्य
 यथा सुखं स्यात्तथैव गच्छाऽनुसरेत्यर्थः ॥ १८ ॥

पदकमलरजोभिर्मुक्तपापाणदेह-

मलभत यदहल्यां गौतमो धर्मपत्नीम् ।

त्वयि चरति विशीर्णग्रावविन्ध्याद्रिपादे

कति कति भवितारस्तापसा दारवन्तः ॥ १९ ॥

उपलतनुरहल्या गौतमस्यैव शापा-

दियमपि मुनिपत्नी शापिता कापि वा स्यात् ।

चरणनलिनसङ्गानुग्रहं ते भजन्ती

भवतु चिरमियं नः श्रीमती पोतपुत्री ॥ २० ॥

पदेति ॥ अथ भरते विवृत्ते रामेऽप्यन्यतः कृतप्रयाणे आह स्म ।
जानकी रामं प्रति विशीर्णाः सर्वतः प्रक्षिप्ताः ग्रावाणो यस्मिन् स
चासौ विन्ध्याद्रिपादश्च तस्मिन् त्वयि चरति सति कति कति ताप-
सा दारवन्तः भवितार इति । एतत्कृत इत्यपेक्षायामाह । यतः
गौतमः शापाच्छिलारूपाम् अहल्यां तव पदकमलरजोभिर्मुक्तः त्य-
क्तः पापाणदेहो यया तामलभत इत्युक्तं भवति । त्वच्चरणस्पर्शेन
यथा पूर्वमहल्या पापाणरूपापि देवीत्वं गता तथाद्यापि विन्ध्यग्रा-
वाणः स्त्रियो भविष्यन्तीति पूर्ववृत्तमनुस्मृत्योक्तम् ॥ १९ ॥

वेदेहीति वैदेही अट्टराजमन्दिराद्बिर्ब्यवहारतया बालभावाच्च
दैवयोगात् नौकासुखमनुभूय वने चरन्ती स्थलेऽपि भाराक्रान्ता सती
नौः प्रचरतीति मन्यमानास्माभिरतः परमनयैव सुखप्रयाणं कर्तव्यं
न पद्म्यामिति बुद्ध्या राममाधिकृत्याब्रवीत् । वने जले स्थले भूमौ
उपलेति यदीत्यर्थे वाशब्दः । इयमपि पोतपुत्री नौका चेत् केनापि
शापिता कापि मुनिपत्नी स्यात् तर्हि नोऽस्माकमेव श्रीमती भवतु
सुखकारिणी स्यात् । मुनिपत्नी मा भूदिति भावः । केव गौतमस्य
शापात् उपलतनुः पापाणदेहापि ते चरणनलिनसङ्गानुग्रहं भज-
न्ती सती अहल्यैव यथा शिलात्वम् अहल्यात्वं याता तथेयं नौका-

दृष्ट्वातिदैन्यं जनकात्मजाया-

स्तत्रैव रामः सह लक्ष्मणेन ।

गोदावरीतीरसमाश्रितेषु

वनेषु चक्रे निजपर्णशालाम् ॥ २१ ॥

एषा पञ्चवटी रघूत्तमकुटी यत्रास्ति पञ्चावटी

पान्थस्यैकघटी पुरस्कृततटी संश्लेषभित्तौ वटी ।

पि मुनिस्त्रीत्वमायातु अस्मदारोहणसुखाभावात् । इत्युक्तवत्यां
सीतायाम् ॥ २० ॥

दृष्ट्वेति ॥ वनेषु दण्डकसंज्ञकेषु ॥ २१ ॥

लक्ष्मणस्तत्रैव तत्कुटीरमणीयतामालोक्य-एवेति ॥ हे रघूत्तम
एषा पञ्चवटी कुटी भवत्विति श्लेषः । कीदृशी पञ्चवटी पञ्चवटयु-
क्ता एतेनापि निविडच्छायात्वमुक्तम् । पुनः कीदृशी यत्र पञ्चावटी
अस्ति पञ्चानामवटानां समाहारः पञ्चावटी पञ्चवटवृक्षमूलेषु पञ्च
सरस्वतीगर्ताः । " गर्तावटी भुवि श्वभ्रे " इत्यमरः । पुनः कीदृशी
पान्थस्य प्रवासिनः एकमपेक्षितुं जलच्छायादिकं घटयते उद्दीपय-
तीति । पुनः कीदृशी पुरस्कृतौ शोभमानौ तटी कुटचपेक्षया दार-
भागौ यस्याः सा । पुनः कीदृशी संश्लेषो दारापत्याभिनिवेशस्त-
स्य भित्तौ सञ्चये वटी तन्निवर्त्तकौपधवटिका । पुनः कीदृशी यत्र
यत्समीपे गोदा गोदावरी नदी नर्तकीरूपा । कीदृशी गोदा तरङ्गि-
तौ तटी यस्याः सा । पुनः कीदृशी गोदाकलोलैश्चञ्चन्तः पुटाः
जलनिर्गममार्गा यस्यां सा कलोलचञ्चत्पुटी । पुनः कीदृशी गोदा
अलौकिको यः पद्मामोदस्तस्य कुटी कूपिकर । पुनः कीदृशी
मवाब्धिशकटी पीतरूपा । पुनः कीदृशी गोदा भूतक्रियादुष्कुटी
भूतानां क्रियाभिः सामान्यधर्मैः दुष्प्रापा बहुपुण्यलभ्येत्यर्थः । अत्र
विशेषणेषु वटीनटीकुटीसादृश्यं चिन्त्यं विस्तारमयान्न विवृतम् ।

गोदा यत्र नदी तरङ्गिततटी कल्लोलचञ्चत्पुटी
दिव्यामोदकुटी भवाब्धिशकटी भूतक्रियादुष्कटी २२
क्रीडाकल्पवटं विसर्पितजटं विश्वाम्बुजन्मावटं
पिष्टाण्डौघघटं धृताङ्घ्रिशकटं ध्वस्तक्षमासंकटम् ।

अथ भवाब्धिशब्दबलादन्योऽप्यर्थः संभवति । हे रघूत्तम एषा कुटी
भवतु । कीदृशी पञ्चानां पृथिव्यसेजोवाय्वाकाशादीनां वटी निहन्त्री ।
“ वट विशातने ” यां प्राप्य न पुनर्भव इति । यत्र यस्यां पञ्चानां
रूपरसगन्धस्पर्शशब्दानाम् अवटी सङ्गतानिर्वर्तको विधिरस्ति । “ वट
वर्जने ” अत्रेन्द्रियाणि सुजयानीति पान्थस्य मोक्षमार्गकृतप्रयाणस्य
एका निरुपमा घटी विश्रामस्थानम् “ घट विश्रमणे ” । यत्र यस्यां
गोदा गावो वेदवाचः ताः ददातीति गोदा मुनिसभा नदी प्रसिद्धा-
ऽऽस्ते । “ नट आविर्भावे ” । कीदृशी गोदा पुरस्कृता तटी समि-
त्कुशसमृद्धिर्यया सा । “ तटत्र समृद्धौ ” । पुनः कीदृशी संश्लेषो
दारापत्याद्यभिनिवेशस्तस्य भित्ती संचये वटी वज्ररूपा । “ वज्रं
वटी पविः सारः ” इति शाश्वतः । पुनः कीदृशी रागादिषु प्राप्ता
ये जीवाः तेषां तटिनी निःसारणतीर्यवती । पुनः कीदृशी कल्लोलैः
देवारितस्ततः चङ्गम्यमाणानि निकुञ्जानि यस्याः सा । “ कल्लोले
देववारिणोः ” इति धरणिः । “ निकुञ्जपुटयोः पुटः ” इति विश्वः ।
पुनः कीदृशी दिव्यो नैसर्गिको य आमोदः वासना तस्य कुटी क्षय-
करी । “ निवासक्षययोः कुटी ” इति चरकः । अत एव भवाब्धि-
शकटी संसारतारणनीका । नन्वेवं चेत्सर्वे कथं न विशुरिति चेत्त-
श्चाह । भूतानां प्राणिनां क्रियाभिर्दूरदृष्टैः दुष्कटी दुष्प्रापेत्यर्थः ।
एते धातवो कविकल्पद्रुमे चिन्त्यास्तद्रूपं च ॥ २२ ॥

जानकी संन्यस्ताध्वपरिश्रमा मुग्धावतारं पुराणपुरुषं वन्दते स्म ।
तत्रैव कुटीकरणाल्लातानन्दा प्रणमति । अहं रामं वन्दे इत्यन्वयः ।

विद्युच्चारुचा विधूतकपटं सीताधरालम्पटं भिन्नारीभघटं विरुग्णशकटं वन्दे गिरां दुर्घटम् ॥२३॥

कीदृशं क्रीडानां नरसुरतिर्यगाद्यवताराणां कल्पवटम् अवताराः
यतः शक्तिमास्थाय क्रीडन्ति यथेच्छम् । ननु प्रतियुगावतारे जीवो
न किं नेत्याह । विसर्पितवटं प्रकटीकृतविश्वतनुम् । ननु विश्वजनक-
त्वेन तत्कृतदोषवान् किं नेत्याह । विश्वाम्बुजन्मावटं विश्वमेवाम्बुजन्म
कमलं तत्प्रकाशाय आ समन्ततः वटः सूर्यः यथा सूर्यः पद्मं बो-
धयति नतु तद्गन्धादि शृङ्गाति तथेश्वरोपीक्षयैव करोति नतु तद्दोष-
भाक् । “ वटः सूर्यं तरो लोके ” इति शाश्वतः । सूर्यवन्नाशवान्
किं नेत्याह । पिष्टाण्डीघघटं चूर्णीकृतब्रह्माण्डसमूहं स्वयमेव नाशकृ-
दित्यर्थः । तर्हि सर्वानेव नाशयति किन्नेत्याह । धृताङ्घ्रिशकटं धृती
हृदये स्वाङ्गी येस्ते धृताङ्घ्रयो भक्ताः तेषां संसारोत्तारणाय बाह्यं
पोतमिति । एतदेव दर्शयति ध्वस्तं दूरिकृतं क्षमायुक्तानाम् अम्ब-
रीषादीनां संकटं येन तम् । मध्यमपदलोपी समासः । तर्हि भक्त-
पालकत्वाद्विषमः किं नेत्याह । विद्युदिव चारु रूक् यस्याङ्गदीप्तिस्त-
या विधूतः कपटो मायाकृतदम्भो येन तम् अतो यः कोऽपि तद्रूपं
स्मरति तस्य दम्भक्षतिः नेतरेषाम् । अतो ज्ञानाज्ञानाभ्यां जीवाना-
मेव विषमत्वं नतु तवेति भावः । ननु एतादृक् कथं प्राप्यते तत्राह ।
सीताधरालम्पटं भक्तार्थमाविर्भूतमित्यर्थः । ननु तर्हि कामी किं ने-
त्याह । भिन्ना अरयः कामादयः एव इभाः मतङ्गजास्तेषां घटाः
समूहा येन तम् । ननु जितकामादित्वादिरहितैहिकारिषुः किन्नेत्याह ।
विरुग्णशकटं विशेषेण रुग्णाः खण्डीकृताः शकटाः दैत्यराजानो
येन । “ शंकौ यवनराक्षसौ ” इति धरणिः । “ टो महेश्वर आख्यातः ”
इत्येकाक्षरः । नन्वेवं मां सर्वे किं न विद्युरिति चेन्न । गिरां दुर्घटं
वाचाभगोचरमनिर्वचनीयमित्यर्थः ॥ २३ ॥

अथ मारीचः—(अतीतानागतवर्तमानत्रिकालदर्शनो
लङ्कापतेराज्ञामासाद्य चिन्तयामास ।)

रामादपि च मर्त्तव्यं मर्त्तव्यं रावणादपि ।

उभयोर्यदि मर्त्तव्यं वरं रामो न रावणः ॥ २४ ॥

सुललितफलमूलैस्तत्र कालं कियन्तं

दशरथकुलदीपे सीतया लक्ष्मणेन ।

गमयति दशकण्ठोत्कण्ठितप्रेरितं द्राक्ष

कनकमयकुरङ्गं जानकी संददर्श ॥ २५ ॥

देहं हेममयं हरिन्मणिमयं शृङ्गद्वयं वैद्युमा-

श्वत्वारोऽपि खुरा रदच्छद्युगं माणिक्यकान्तिद्युति ।

नेत्रे नीलसुतारके सुवितते तद्रचलं प्रेक्षितं

तत्तद्रत्नमयं किमत्र बहुना सर्वाङ्गरम्यो मृगः ॥ २६ ॥

साङ्गं मायाकुरङ्गं द्रुतनिधननिशाचारिमारीचमग्रे

धावन्तं संचरन्तं क्षणमपि गहने जानकी याचते स्म ।

रामादिति ॥ वरं रामो न रावणः इत्यस्यायमर्थः । रामात् मरणे
परत्र मोक्षः स्यादिह च स्वामिकार्यमित्यर्थद्वयमिति ॥ २४ ॥

सुललितेति ॥ इति विचार्य मृगो भूत्वा तत्पर्णशालाभ्यर्णं गतः ।
दशरथकुलदीपे समे सीतया लक्ष्मणेन च सह तत्र कालं गमयति
सति जानकी कनकमयकुरङ्गं संददर्श । कीदृशं दशकण्ठस्य उत्क-
ण्ठितेन उत्कण्ठया सीताहरणाभिलाषेण प्रेरितं प्रस्थापितमिति ॥ २५ ॥

देहमिति ॥ मृगमम् ॥ २६ ॥

साङ्गमिति ॥ जानकी तं मायामृगं प्रति रामं याचते स्म प्रार्थ-
यामासेत्यर्थः । कीदृशं द्रुतम् अचिरभावि निधनं यस्य द्रुतनिध-

रामं कामाभिरामं निशितशरधनुर्धारिणं लक्ष्मणेन
क्षिप्रं तद्रक्षणायोल्लिखिततटभुवा सोप्यंगात्तद्रधाय२७
इति हनुमन्नाटके तृतीयोऽङ्कः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽङ्कः ।

आन्दोलयन्विशिखमेककरेण सार्द्धं
कोदण्डकाण्डमपरेण करेण धुन्वन् ।

सन्नह्य पुष्पलतया पटलं जटानां

रामो मृगं मृगयते वनवीथिकासु ॥ १ ॥

हस्ताभ्यां समुपैति लेढि च तृणं न स्पृश्यतां गाहते

गुल्मान् प्राप्य निवर्तते किसलयानाघ्राय चाघ्राय च ।

नश्वासीं निशाचरश्च स चासी मारीचश्च तम् अग्रे धावन्तम् अतिग-
हनेक्षणं यथा स्यात्तथा सञ्चरन्तम् । सोऽपि रामः लक्ष्मणेन सह
तद्रधाय क्षिप्रमगात् लक्ष्मणेनानुगतः इत्यध्याहारो वा । कीदृशेन
तद्रक्षणाय सीतासंरक्षणार्थं लिखिता धनुष्कोट्या तटो द्वारोपान्त-
भागौ यस्याः सा भूः कुटी येन रामधनुर्लेखां कोऽपि नाक्रमिष्य-
तीति ॥ २७ ॥

इति श्रीमिश्रमोहनदासविरचितायां हनुमन्नाटकदी-

पिकायाम् औत्पातिकी नाम तृतीयोऽङ्कः ॥३॥

आन्दोलयन्निति ॥ एककरणं सार्द्धं विशिखमान्दोलयन्निति मृ-
गयते अवलोकयति ॥ १-॥

हस्ताभ्यामिति ॥ मायामृगः प्रान्तेषु प्रचलति प्रान्तेषु शाला-
भ्यांशेषु मायापूर्वकं मृगजात्यनुकरणमाह । कदाचिदिति पदाध्या-

भूयस्त्रस्यति पश्यति प्रतिदिशं कण्डूयते स्वात्तुं
दूरं धावति तिष्ठति प्रचलति प्रान्तेषु मायामृगः ॥२॥

ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्पन्दने बद्धदृष्टिः
पश्चाद्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ।
दर्भैरर्द्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा
पश्योद्धिग्रहृतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्या प्रयाति ३
वाणेन दिव्येन रघुप्रवीरः-

स्ततो मृगं वक्षसि बद्धलक्ष्यः ।

विव्याध यावत्तरसा तपस्वी

दशाननस्तावदिहाजगाम ॥ ४ ॥

हारः सर्वत्रानुबध्यते । हस्ताभ्याशं हस्तग्राह्यत्वं लेढि । “ लिह आ-
स्वादेने ” नस्पृश्यताम् अस्पृश्यत्वम् । शेषं सुगमम् ॥ २ ॥

रामो मृगं लक्ष्मणं दर्शयति-ग्रीवेति ॥ ग्रीवाभङ्गेन अभिरामं
यथा स्यात्तथा मुहुरनुपतति पश्चादवलोकयति । स्पन्दने महच्चलने
बद्धा दृष्टिरेण सः भूयसा पश्चाद्धेन पश्चिमशरीरमागेन मदीयशर-
पातमयात् पूर्वकायं प्रविष्टः पश्चात्संकुचितगात्रे इति । अर्द्धभक्षितैः
दर्भैः कीर्णं विक्षिप्तं वर्त्मं येन सः । कीदृशीः दर्भैः श्रमेण विवृत-
मत्युद्धादितं यन्मुखं ततो भ्रंशिभिः पातुकैः । एनं पश्य उदग्रप्लु-
तत्वात् उत्कटोत्पतनात् वियत्याकाशे बहुतरं प्रयाति गच्छति भूमौ
स्तोकमल्पं प्रयाति ॥ ३ ॥

स्ततो, वनान्तरे-वाणेनेति ॥ यावत् रघुवीरो वाणेन मृगं विव्याध
तावदेव तपस्विवेषंधारी दशाननः इह सीतासमीपे आजगामेत्यं-
न्वयः ॥ ४ ॥

ताक्षर्यः सोऽपि समं निजेन विभुना जानाति मां रावणं
 हा ज्ञातं स जटायुरेव जरसा क्लिष्टो वधं वाञ्छति ॥९॥
 मा भैपीः पुत्रि सीते व्रजति मम पुरो नैप दूरं दुरात्मा
 रे रे रक्षः क दारान् रघुकुलतिलकस्यापहृत्य प्रयासि ।
 चञ्चवाक्षेपप्रहारश्रुतितधमनिभिर्दिक्षु विक्षिप्यमाणै रा-
 शापालोपहारं दशभिरपि भृशं त्वच्छिरोभिः करोमि १०
 अक्षं विक्षिपति ध्वजं दलयते मृन्नाति नद्धं युगं
 चक्रं चूर्णयति क्षिणोति तुरगान् रक्षःपतेः पक्षिराट् ।
 रुन्धन् गर्जति तर्जयत्यभिभवत्यालम्बते ताडयं-
 त्याकर्षत्यवलुम्पति प्रचलति न्यञ्चत्युदञ्चत्यपि ॥९९॥

कुङ्क्षस्ततो दृढचपेटशिलातलेन

रक्षः पिपेप गहनेद्भुतपक्षिराजम् ।

ईपत्स्थितासुरपतद्भुवि राम राम

रामेति मन्त्रमनिशं निगदन्मुमुक्षुः ॥ १२ ॥

न मैत्री निर्व्यूढा दशरथनृपे राज्यविपया

न वैदेही त्राता हठहरणतो राक्षसपतेः ।

न रामस्यास्येन्दुर्नयनविपयोऽभूत्सुकृतिनो

जटायोर्जन्मेदं वितथमभवद्भाग्यरहितम् ॥ १३ ॥

हा राम हा रमण हा जगदेकवीर

हा नाथ हा रघुपते किमुपेक्षसे माम् ।

इत्थं विदेहतनयां मुहुरालपन्ती-

मादाय राक्षसपतिर्नभसा जगाम ॥ १४ ॥

ति मर्दयति । गर्जति स्वयं तर्जयति । तमभिवति तिरस्करोति । आल-
म्यते मार्गमवलम्ब्य तिष्ठति । ताडयति तं प्रहरति । आकर्षति तत्के-
शान् विलिखति । अवलुम्पति तद्वासांस्यपहरति । प्रचलति स्वपक्ष-
लाधवमाविष्करोति । न्यश्चति शिरस्तत्प्रहारपातेन स्वयं नम्रीभव-
ति । उदश्चति स्वचरणकृततत्प्रहारवश्चनाय उर्ध्वगच्छति ॥ ११ ॥

रावणः क्रोधं नाटयति-कृद्ध इति ॥ करतलप्रहारः स एव
शिलातलस्तेन ॥ १२ ॥

जटायुः आत्मानं शोचयन्नाह । राज्यं विपयो यस्याः त्वद्राज्यं
पालयामीति मैत्री न निर्व्यूढा न निष्पन्ना । सुकृतिनो रामस्य यतः
किमपि कृतं न जातम् । अत एव भाग्यरहितामिति संतापम-
करोदिति ॥ १३ ॥

हा रामेति ॥ उपेक्षसे उपेक्षां करोषि ॥ १४ ॥

आकृष्यमाणाऽऽभरणानि मुक्त्वा
सैरध्वजी मारुतिमद्रिमौलौ ।

उवाच रामाय सलक्ष्मणाय

वराय देयानि सदेवराय ॥ १५ ॥

(रामः शुष्के स्थाणौ दक्षिणे रटन्तं करटमवलोक्य
पुनरागच्छन्निजप्राणप्रयाणमेव मन्वानः क्षणं विश्रम्य ।)

मायाकुरङ्गं विनिहत्य रामो

भ्रात्रा सहागत्य च पर्णशालाम् ।

कोणत्रयेषु प्रसमीक्ष्य सीतां

दृष्टश्चतुर्थो न च शोकभीत्या ॥ १६ ॥

इति श्रीहनुमन्नाटके चतुर्थोऽङ्कः ॥ ४ ॥

आकृष्येति ॥ आकृष्यमाणा सैरध्वजी सैरध्वजो जनकस्तदप-
त्यं स्त्री सैरध्वजी सीता अद्रिमौलौ गिरिशिखरे स्वाभरणानि मुक्त्वा
उन्मुच्य मारुतिं हनुमन्तमुवाच । किमुवाचेत्याह । वराय श्रेष्ठाय
रामाय देवराय पतिभ्रात्रे लक्ष्मणाय चाभरणानि देयानि ॥ १५ ॥

रामेति ॥ दक्षिणभागे शुष्के स्थाणौ नीरसवृक्षखण्डे करटम्
अवलोक्य पुनरागच्छन् मारीचं हत्वा पर्णशालां प्रत्यागच्छन्
सन् "काके तु करटारिष्टवलिपुष्टसकृत्प्रजाः" इत्यमरः । कोणत्रयेषु
सीतां प्रसमीक्ष्य चतुर्थः शालकोणस्तेन रामेण नःदृष्टः । कया
तदलाभात्तेशोकभीत्या इत्यर्थः ॥ १६ ॥

इति श्रीमिश्रमोहनदासविरचितायां हनुमन्नाटकदीपिका-
टीकायां सीताहरणं नाम चतुर्थोऽङ्कः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽङ्कः ।

(रामः प्राणोत्क्रमणसमयादपि घोरतरं वियोगसमयमधि-
गम्य पर्णशालान्तरालमालोक्य कथमपि विदीर्णहृदयमा-
र्गादुज्जिगमिषून् प्राणान् धारयन् तदुत्तरीयमुपलभ्य
जानकीं स्मरन्नरोदीत् ।)

द्यूते पणः प्रणयकेलिषु कण्ठपाशः

क्रीडापरिश्रमहरं व्यजनं रतान्ते ।

शय्या निशीथसमये जनकात्मजायाः

प्राप्तं मया विधिवशादिदमुत्तरीयम् ॥ १ ॥

बहिरपि न पदानां पङ्क्तिरन्तर्न काचि-

त्किमिदमियमसीता पर्णशाला किमन्या ।

अहमपि किल नायं सर्वथा राघवश्चेत्

क्षणमपि न हि सोढा हन्त सीतावियोगम् ॥ २ ॥

ततो रामस्य किं वृत्तमासीत्तदाह—द्यूते इति ॥ विधिवशाद्वियो-
गाजनकात्मजाया इदमुत्तरीयं मया प्राप्तम् । किं तत् यत्तदो-
र्नित्ययोगात् यत् द्यूते पण इत्यादि सर्वं सुगमम् ॥ १ ॥

तद्यरणचिह्नमविलक्ष्य विचिकित्सति—बहिरिति ॥ बहिरपि पर्ण-
शालाबहिर्भागेऽपि काचित् श्रियाः पुरुषस्य वा पदानां पङ्क्ति
अन्तः कुटिमध्येऽपि न तदिदं किमिति विचिकित्सा इयं याञ्चस्या सा
असीतेव न पर्णशालिवान्या किं किल । सर्वथा अयमहं राघव एव न
चेत्स्यात्तर्हि क्षणमपि सीतावियोगं न सोढा । एतेनोन्मादो दर्शितः ।
तदुक्तं रसोदयो । “ प्रौढानन्दायत्तो विरहाद्यो हृद्भ्रमः स उन्मादः । ”
इति ॥ २ ॥

मध्योऽयं हारिभिः स्मितं हिमरुचानेत्रे कुरङ्गीगणैः
 कान्तिश्चम्पककुङ्कुलैः कलरवो हा हा हृतः कोकिलैः ।
 मातङ्गैर्गमनं कथं कथमहो हंसैर्विभज्याधुना
 कान्तारे सकलैर्विनाश्य पशुवन्नीतासि भो मैथिलि ॥३॥

युक्तमेव हि कैकेय्या यदहं प्रेषितो वनम् ।

ईदृशी यस्य मे बुद्धिर्मृगः कापि हिरण्मयः ॥ ४ ॥

आलिङ्गितात्र सरसीरुहकोरकाक्षी

पीताधरेति मधुरे विधुमण्डलास्या ।

रङ्गावतारमकरन्दविमर्दितानि

पुष्पाण्यमूनि दयिते क्व गतेत्यरोदीत् ॥ ५ ॥

मध्योऽयमिति ॥ भो मैथिलि ज्ञातं कुत्रापि त्वदीयं चिह्नमपि न
 लक्ष्यते अतः कान्तारे च अधुना मद्रिनाभूतावसरे सकलैरेतैर्विना-
 श्य इत्वा नीतासि । गृहीतासि पशुवत् । यथा पशुर्विनाश्य गृह्यते
 तद्वत् । येनाङ्गेन येषामवमानः तत्तदङ्गं तैरेव गृहीतमित्याह । मात-
 ङ्गैः गर्जहंसैश्च गमनमेव कथंकथं विभक्तमिति । अहो एतदाश्चर्यम् ।
 उभयैरेकं कथं गृहीतमिति एतेन गुणकीर्तनावस्था दर्शिता । सोक्ता
 रसोदधौ । “ वैरहकान्ताविषये प्रशंसनं स्याद्गुणाख्यानम् ॥” इति ॥३॥

युक्तेति ॥ आत्मानं शोचन्नाह । ईदृशी असंबद्धा । असंबद्धत्व-
 माह । हिरण्मयो मृगः कापि दृष्टः श्रुतो वास्ते न कापीत्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रकीर्णपुष्पमालां पर्णशालामालोक्याह—आलिङ्गितेति ॥ राम
 इति अरोदीत् । इति किं हे दयिते त्वं क्व गता अत्र त्वम् आलिङ्गिता
 मयेति शेषः । आलिङ्गनमुखेन नेत्रसंकोचात्कोरकत्वमुक्तम् । “कलि-
 का कोरकः पुमान् ” इत्यमरः । अंतिमधुरत्वे हेतुः विधुमण्डलस-
 दृशास्या रङ्गानां केलीनामवतार आविर्भावस्तत्र यो मकरन्दः कोम-
 लरसः तेन मिश्रितानीत्यर्थः ॥ ५ ॥

गाहं गाहं गह्वरकान्तारवनान्तान्
दर्शं दर्शं दर्पकभल्लीरिव वल्लीः ।
स्मारंस्मारं दूरगतां तामथ कान्तां
रामः कान्तामद्रिचरो दीनमरोदीत् ॥ ६ ॥

स भूरजोरञ्जितसर्वकायो
बभौ विभुर्मन्युविदीर्णचेताः ।
योपिद्वियोगानलदह्यमानं
स्वकान्तमालिङ्गयतीव भूमिः ॥ ७ ॥

सीतेति हा जनकवंशजवैजयन्ति
हा मद्विलोचनचकोरनवेन्दुलेखे ।
इत्थं स्फुटं बहु विलप्य विलप्य राम-
स्तामेव पर्णवसतिं परितश्चचार ॥ ८ ॥

हा जानकि प्रचलितोत्पलपद्मनेत्रे
हा मे मनःकमलकाननराजहंसि ।
एष प्रिये तव वियोगजवह्निदग्धो
दीनं प्रयामि भवतीं क्व विलोकयामि ॥ ९ ॥

गह्वराणि सधनानि कान्ताराणि दुर्गवर्तमानि येषु तानि गाहं
गाहम् अवगाह्य । अत्र सर्वत्र ल्यवर्थे णमुल् । तस्मिन् सति द्वित्वम् ।
कामभल्लीरिव वल्लीः दृष्ट्वा दृष्ट्वा स्मारं स्मारं स्मृत्वा स्मृत्वा । कीदृशीं
कान्ताम् । कस्य रामसुखस्य अन्तोऽस्याः तां विरहेण रामदुःखदा-
मिति । अद्रिचरो भूत्वा पर्वतचरो भूत्वा दीनं यथा स्यात्तथा अरो-
दीत् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

रे वृक्षाः पर्वतस्था गिरिगहनलतावायुना वीज्यमाना
 रामोऽहं व्याकुलात्मा दशरथतनयः शोकशुक्रेण दग्धः।
 विम्बोष्ठी चारुनेत्री सुविपुलजघना बद्धनागेन्द्रकाञ्ची
 हा सीता केन नीता मम हृदयगता को भवान्केन दृष्टा १०
 हे गोदावरि पुण्यवारिपुलिने सीता न दृष्टा त्वया
 सा हर्तुं कमलानि चागतवती याता विनोदाय वा ।
 इत्येवं प्रतिपादपं प्रतिनगं प्रत्यापगं प्रत्यगं
 प्रत्येणं प्रतिवर्हिणं तत इतस्तां मैथिलीं याचते ॥ ११ ॥

हे वृक्षाः यूयं पर्वतस्थाः उच्चस्थैः सर्वे दृश्यत इति ध्वनितम् ।
 केनापि सीता नीता हाता वा भवतां मध्ये केनापि दृष्टा । कीदृशा
 यूयं गिरिगहनलतावायुना वीज्यमाना । एतेन वायुवशात् तत्रस्थाऽ-
 पि सीता भवद्भिर्ज्ञायत एवेत्युक्तम् । इत्युक्ते वृक्षा ऊचुः । भवान्
 कः । राघव आह । अहं रामः । शोक एव शुक्रोग्निस्तेन दग्धः
 “ सप्तार्चिर्दशुनाः शुक्रः ” इत्यमरः । तर्हि कीदृशी सीतेत्यपेक्षा-
 यामाह । विम्बोष्ठीत्यादि । बद्धा नागेन्द्रस्येव काञ्चिर्यया सा ।
 यद्वा । बद्धा नागेन्द्रस्य काञ्चिर्यया सा । “ करिकुम्भमणिस्तोमना-
 नारत्नोत्करोधिता । मध्ये कुम्भाकृतिः स्वर्णा सा नागेन्द्रारख्यया
 मता ॥ ” इति ॥ १० ॥

ततोऽवतीर्य गोदावरीमासाद्याह । हे गोदावरि त्वया सीता न
 दृष्टा । कमलान्याहर्तुम् आगतवती रम्यवारिपुलिने विनोदाय वा
 आगता । इत्यनेन प्रकारेण एवं यथा गोदावरी पृष्टा तथैव प्रति-
 पादपं पादपं पादपं प्रति जानकीं याचते स्म । इति सर्वत्र युज्यं-
 ते । आपगा नदी । अगो गिरिः । एणो मृगः ॥ ११ ॥

(-पुनर्लक्ष्मणमासाद्य वैकुण्ठं नाटयति ।।)

के यूयं वद नाथ नाथ किमिदं दासोऽस्मि ते लक्ष्मणः
को हं वत्स स आर्य एव भगवानार्यः स को राघवः ।
किं कुर्मो विजने वने तत इतो देवी समुद्रीक्ष्यते
का देवी जनकाधिराजतनया हा हा प्रिये जानकि ॥ १२ ॥
सौमित्रिणा सह रामः—(अत्रान्तरे वनान्तं पर्यटन्
जनकतनयातापिनः पापिनो रजनिचरपतेर्भुजमुजङ्गम-
ण्डलीखण्डितोरगंबध्रुवैधव्यधातारं विपक्षरक्षसा निहतं
घोरसमरमूर्च्छितं पक्षिराजं जटायुपं भयं च रावणरथ-
मालोक्य ।)

ज्ञात्वा दशरथस्यैनं मित्रं शत्रुनिषूदनम् ।
हा तात किमिदं नाम रामः पक्षीन्द्रमब्रवीत् ॥ १३ ॥

वद यूयं के एकवचने बहुवचनं वैकुण्ठ्यादेव । तत्र लक्ष्मणः हे
नाथ नाथ आदरे वीप्सा संभ्रमे वा । यद्वा । हे नाथनाथ नाथाः
ब्रह्मादयस्तेषामपि नाथ स्वामिन् इदं वैकुण्ठं किम् । अहं ते दासः
लक्ष्मणोऽस्मि । हे वत्स अहं कः । लक्ष्मणः स इति प्रसिद्धः ।
आर्य एव भगवानचिन्त्यैश्वर्यः । रामः सः आर्यः कः । लक्ष्मणः
राघवः रघुवंशजन्मा । रामः अत्र विजने जनशून्ये वने किं कुर्मः ।
लक्ष्मणः इतस्ततः देवी समावीक्षते । रामः देवी का । लक्ष्मणः
जनकाधिराजतनया । रामः हा कष्टं हे प्रिये हे जानकि । विपमोऽ-
यमलंकारः । उक्तं च वीरभानौ । “ उक्तिप्रत्युक्तिचातुर्यान्निबद्धो
विपमो मतः । ” इति ॥ १२ ॥

इदं तव किं जातम् ॥ १३ ॥

जटायुः-अर्द्धरात्रे दिनस्यार्द्धे अर्द्धचन्द्रेर्धभास्करे ।
रावणेन हृता सीताकृष्णपक्षे सिताष्टमी ॥ १४ ॥

अर्द्धेति ॥ दिनस्यार्द्धे देवदिनस्यार्द्धे सति तेन चैत्र उक्तः ।
मकरादिषट् दिने कर्कादिषट् निशेति श्रीपतिः । “ मासेन स्याद्-
होरात्रः पेत्रो वर्षेण दैवतः । ” इत्यमरः । तत्राप्यर्द्धरात्रे सति
पितृणामर्द्धरात्रे सति अकृष्णपक्षे पितृणां पाक्षिकी रात्रिर्भवति ।
तदर्द्धे पक्षार्धे सति । कस्य पक्षस्येत्यपेक्षायामाह । कीदृशे अर्द्ध-
रात्रे अकृष्णपक्षे अकृष्णः शुक्लः पक्षो यस्मिन् एतेन चैत्रशुक्ल-
पक्षो योतितः । पुनः कीदृशे अर्द्धरात्रे अर्द्धः अष्टकलश्चन्द्रो य-
स्मिन् तत्रापि यस्यां तिथौ हृतेत्यपेक्षायामाह । यत्र यस्मिन् दिने
सिताष्टमी सितेन शुक्लेण युता, अष्टमी । मध्यमपदलोपी समासः ।
तत्रापि कस्यां वेलायामित्यपेक्षायामाह । कस्मिन् सति अर्द्धमा-
स्करे सति मध्यदिनवर्तिन्यादित्ये सति सर्वपदेशैवमुक्तं भवति ।
चैत्रशुक्लपक्षसिताष्टमीमध्याह्ने सीता हृतेति । केचिदेवं व्याकुर्वन्ति ।
कृष्णपक्षे सीता हृता । “ कृष्णो स्त्री माघकृष्णयोः ” इति चरकः ।
कीदृशे कृष्णपक्षे पितृणामर्द्धरात्रे शुक्लपक्षः पितृणां रात्रिः । पुनः
किंभूते दृष्टः माघस्नाननिमित्तम् अर्द्धमास्करो, यस्मिन् । “ अर्द्धो-
दिते रवौ स्नातो माघे स्वर्गमितो भवेत् । ” अन्यत्र पूर्ववत् । एत-
दर्थेन एवमुक्तं भवति । माघशुक्लपक्षसिताष्टमीमध्याह्ने सीता हृतेति ।
उक्तं च वाराहपुराणे । “ चैत्रमाससिताष्टम्यां मुहूर्ते वृन्दसंज्ञिते ।
राघवस्य भ्रियां सीतां जहार दशकन्धरः ॥ ” इति वृन्दः । पूर्वाह्न
इति धरणिः ॥ १४ ॥

रामः—

भग्नोऽयं कथमस्ति रावणरथस्तातेन वज्राङ्कुर-
 क्रूरावस्करणेन भङ्गुरलसत्कोटिचुटज्ज्यं धनुः ।
 हे सीरध्वजराजपुत्रि स तथा दृष्टस्त्वया धन्यया
 पक्षीन्द्रो दशकण्ठकुञ्जरशिरःसंचारिपञ्चाननः ॥ १५ ॥
 तात त्वं निजतेजसैव गमितः स्वर्गं ब्रज स्वस्ति ते
 ब्रूमस्त्वेकमिमां वधूहृत्तिकथां तातान्तिके मा कृथाः ।
 रामोऽहं यदि तद्दिनैः कतिपयैर्व्रीडानमत्कन्धरः
 साद्धै बन्धुजनेन सेन्द्रविजयी वक्ता स्वयं रावणः ॥ १६ ॥

रामः—(वनेचरान् मृगान् विलोक्य) आः खलु
 दुरात्मनाममीपां रूपेण मारीचिना प्रपञ्चमवल-
 म्ब्यं प्राणवल्लभाश्लेषतो विश्लेषितोऽहमिति । अहं
 पुनः मृगीचक्रवधेन ।

भग्नोऽयमिति ॥ वज्राङ्कुरवत् वज्रधारावत् क्रूरं दुःसहं यदवस्कर-
 णं तुण्डेनोद्दिद्याकर्षणं तेन भङ्गुरे वक्रे लसन्त्यौ ये कोटीः धनुष
 अग्रभागौ-ताभ्यां सकाशात् चुटन्ती ज्या यस्य तद्धनुरपि कथं
 मममित्युक्त्वा पुनः दृष्टवत् सीतामाह । सीते धन्यया त्वया स-
 पक्षीन्द्रो जटायुः तथा युध्यमानो दृष्टः धार्मिकदर्शनात् धन्यत्वम् ।
 यो दशकण्ठ एव कुञ्जरः तच्छिरस्सु संचरणशीलः सिंह इति ॥ १५ ॥
 सीताहृतिं दशरथं मा श्रावयेति लज्जया वारयति । हे तात त्वं
 निजतेजसैव निजदर्पेणैव स्वर्गं गमितः प्रापितः ब्रज । ते स्वस्ति स्व-
 र्गात्ते मौक्षोऽस्तु परंतु एकं निरुपमं त्वां प्रति ब्रूमः । किं तदिति शह ।

(कुरङ्गाणां प्रियाविरहमुत्पादयामीति विचार्य।)

अमोघाः कृष्णनालीकाः काननेषु मृगीवधे ।

रामः किं दूरघातीति सीतानयनशङ्कया ॥ १७ ॥

(ततः कथमपि । भगवति भास्करेऽस्ताचलावलम्बिनि

ः प्रलयकालोषितप्रचण्डमार्त्तण्डमण्डलमिवोदितं चन्द्रम-

ण्डलं तरुणकोपारुणदारुणं तरणिनन्दनमिवावलोक्य ।)

रामः—

सौमित्रे ननु सेव्यतां तरुतलं चण्डांशुरुज्जृम्भते

चण्डांशोर्निशि का कथा रघुपते चन्द्रोयमुन्मीलति ।

इमामिति । बन्धुजनेन कुम्भकर्णादिना इन्द्रविजयी मेघनादस्तेन सहितः वक्ता शीघ्रं वदिष्यतीति ॥ १६ ॥

“ आस्तु स्यात्कीपपीडयोः ” इत्यमरः । अमोघा इति ॥ काननेषु मृगीवधे मृगीवधनिमित्तं कृष्टाः आकृष्टाः ये नालीकाः वाणाः तस्य रामस्य ते अमोघाः सफलाः । “ नालीकशरमार्गणाः ” इति विश्वः । दुरात्र हननमिति चेत्तत्राह । दूरघाती दूरादेव हन्तुं शीलमस्य रामस्यास्तीति वाणसफलत्वदूरघातित्वयोः सतीरापि सीतानयनशङ्कया इमे नेत्रे सीतायाः नयने भवतः इति तन्नेत्रसादृश्यमात्रमासां नेत्रे तिष्ठतीति तद्धनने स्वीयापराधः स्यादिति शङ्कया इति किं प्राप्तदयावानभूदित्यर्थः । इतिशब्देन दया किंशब्देन प्राप्तिरिति । “ समाप्तौ च परिच्छेदे दयायामिति संमतम् । ” इति धरणिः । “ निन्दने च वितर्के च प्राप्ती प्रश्ने किमप्ययम् । ” इति विश्वः । शङ्कोक्ता रसोदधौ । “ स्वीयापराधचौर्यादितो मत्ता शङ्का ” इति ॥ १७ ॥

“ वियोगिपापिविराहिजीवेषु तरुणोऽस्त्रियाम् । ” इति चरकः । मलात्तरुणेषु वियोगिषु यः कोपस्तेनारुणं चन्द्रमण्डलं यद्वा तरु-

वत्सैतद्भवता कथं नु विदितं धत्ते कुरङ्गं यतः
क्वासि प्रेयसि हा कुरङ्गनयने चन्द्रानने जानकि ॥१८॥

(रामश्चन्द्रमधिक्षिपति ।)

मन्दरेण मथितोऽसि न पापिन्
ज्वालितोऽसि तमसा न दुरात्मन् ।

त्वां शरेण शतधा परिनिन्ये

जानकीमुखसमो यदि न स्याः ॥ १९ ॥

अपि च लक्ष्मणं प्रति ।

सौमित्रे दाववह्निस्तरुशिखरगतो वार्यतां निर्झरौषैः

का वार्त्ता दाववह्नेरयमुदयगिरेरुज्जिहीते हिमांशुः ।

णेषु पापिजनेषु यः कोपस्तेनारुणं तरणिनन्दनं यममिवेति कुरङ्गन-
यननिभे चञ्चले नयने यस्याः सा मध्यमपदलोपी समासः । उक्ते-
प्रत्युक्तार्थज्ञानं विपमोऽयमलङ्कारः । तल्लक्षणं पूर्वमुक्तम् ॥ १८ ॥

मन्दरेणेति ॥ हे पापिन् परसंतापदातः मन्दरेण गिरिणा अ-
ब्धिमन्थने न मथितोऽसि न चूर्णिकृतः ततोऽपि तमसा राहुणापि
न ज्वालितः क्रोधाग्निना न दग्धः । “ तमस्तु राहुः स्वर्मानुः ”
इत्यमरः । स्वाशक्तौ मोहिनीसूचनेनापि दुरात्मन्नित्युक्तम् । ताम्ब्यां
परिमुक्तमपि त्वाम् अहमेव शतधा शतप्रकारं परिनिन्ये प्रापयामि ।
यदि त्वं जानकीमुखसमो न स्याः । अग्नौन्मादावस्यान्तरङ्गवाचि-
कव्यथोदितायासौ दर्शितः । तदुक्तं रसोदधी । “ स्यादुन्मादः
कान्ताचित्तव्यथागोचरायासः । कायिकवाचिकभेदाद्विधोदितोऽयं
व्यथोदितायासः ॥ तत्समं द्रव्यं दृष्ट्वा यदुपालम्भः स वाचिका-
ख्यः । ” इति । तत्समं द्रव्यं मुखादिसदृशं चन्द्रादि ॥ १९ ॥

अत्राप्युक्तिप्रत्युक्तिः वार्यतां शाम्यताम् । उज्जिहीते उदयते

धत्ते धूमं हिमांशुः कथय कथमयं नैव धूमो धरण्या-
 श्छायेयं सङ्गताभूदयि धरणिसुते कुत्र कांतेऽसि सीतेर-
 रामः—(सकरुणम् आत्मनि प्राणवल्लभायाः परमप्रेमाणमधिगम्य।

शङ्के शशाङ्के जगुरङ्गमेके

पङ्कं कुरङ्गं प्रतिविम्बिताङ्गम् ।

धूमं च भूमण्डलमुद्धताग्ने-

वियोगजातस्य मम प्रियायाः ॥ २१ ॥

रे रे निर्दय दुर्निवार मदन प्रोत्फुल्लपङ्केरुहान्
 बाणान्तसंवृणु संवृणु त्यज धनुः किं पौरुषं मां प्रति ।

कान्तासङ्गवियोगजातहुतभुग्ज्वालाप्रदग्धं वपुः

शूराणां मृतमारणे न हि वरो धर्मः प्रयुक्तो बुधैः ॥ २२ ॥

चन्द्रे श्यामत्वमालक्ष्याह । धूममिति । अयि इति कोमलामन्त्रणे ॥ २० ॥

आत्मनि हृदये एके कवयः शशाङ्के चन्द्रे अङ्गं जगुः । “अङ्गं
 पदे लक्षणे च” हरशिरस्थानं तदमावादनुज्ज्वलत्वम् । एके पङ्कं वि-
 योगिदुःखदातृत्वजन्यपापं श्याममेव । “अस्त्री पङ्कं पुमान् पाप्मा”
 इत्यमरः । एके अस्मिन्नेव प्रतिविम्बिताङ्गं कुरङ्गमेतं चन्द्रवाहनं मृगं
 जगुः । मृगप्रतिविम्बामिति । चशब्दात्पुनर्ग्रहणं प्रतिविम्बिताङ्गं भू-
 मण्डलं जगुः उक्तवन्तः । उक्ताक्षिपोऽयमिति । अहं तु प्रियायाः
 सीतायाः सकाशादुद्यतो योऽग्निस्तस्य धूमं शङ्के मन्ये । कीदृशस्वो-
 द्धताग्नेः मम वियोगजातस्य ॥ २१ ॥

अथ सीतास्मरणादुच्छ्रितं काममाक्षिपति—रे रे इति ॥ रे रे
 निर्दय कृत्यज्ञानहीन भो दुर्निवार दुराग्रह मदन पङ्केरुहानेव बाणा-
 न् संवृणु संवृणु उपसंहरेति । संभ्रमे वीप्सा । ममेत्यध्याहारः ।
 वपुः कान्तासङ्गस्य यो वियोगः तेन जातो यो हुतभुक् आग्निस्तस्य
 ज्वालाभिः प्रदग्धमस्तीति । अन्यत् शुगमम् ॥ २२ ॥

अथवा ।

आपुङ्गाग्रममी शरा मनसि मे मग्नाः समं पञ्च ते मिः
निर्दग्धं मदनाग्निना वपुरिदं तैरेव सार्द्धं पुनः ।
कष्टं काम निरायुधोऽसि भवता जेतुं न शक्यो जनो
दुःखी स्यामहमेक एव सकलो लोकः सुखं जीवतु ॥२३॥
(तत्रापि क्षणं विकसिताशोकतरुतले विश्राम्याह स्म दाशरथिः ।)
रक्तस्त्वं नवपल्लवैरहमपि श्लाघ्यैः प्रियाया गुणै-
स्त्वामायान्ति शिलीमुखाः स्मरधनुर्मुक्ताः सखे मामपि ।
कान्तापादतलाहतिस्तव मुदे तद्वन्ममाप्यावयो-
स्तुल्यं सर्वमशोकं केवलमहं धात्रा सशोकः कृतः ॥२४॥

कामव्यथामनुभूयान्यवियोगिनोनुकम्पयन्निवाह—आपुङ्गाग्रमि-
ति ॥ अथवा मां प्रहर बाणान् मां संवृणु । हे काम ते अमी प-
ञ्चैव बाणाः क्षोभणमोहनशोषणविद्रावणनिलायनशीलाः एते आपु-
ङ्गाग्रं यथा स्यात्तथा समम् एकदेव मम मनसि हृदये मग्नाः सन्ति ।
इदं मदीयं वपुः ते तव बाणैः सार्द्धं मदनाग्निना निर्दग्धं दग्धपट-
वजातम् । यद्वा । मदनेति संशुद्धिः । अग्निना वियोगाग्निना जातं
पूर्वं यज्ञितं तज्जितमेव पुनरपि अधुना हे काम भवता जनो लोकः
जेतुं शक्यो न । यतस्त्वं निरायुधोऽसि दग्धबाणत्वादन्यास्त्राभावाच्च
कष्टं यथा स्यात्तथा एक एवाहं दुःखी स्याम् । त्वद्बाणशल्यमरण-
त्वात् । अन्यो लोकः सुखं जीवतु त्वदातङ्कामावात् ॥ २३ ॥

हे अशोकवृक्ष आवयोः सर्वं वृत्तं तुल्यं परं तु एतन्महद्वैलक्षण्यं
यत्त्वम् अशोकः अहं धात्रा केनापि दुरदृष्टेन सशोकः कृतः मिया-
विरहितत्वात् तुल्यत्वमेव द्योतयति । शिलीमुखाः भ्रमराः बाणा
अपि वा स्मरधनुर्मुक्ताः पुष्पेभ्यो निर्मुक्ताः पुष्पधन्वा उभयया

(पुनरपि प्रलपति ।)

हारो नारोपितः कण्ठे मया विश्लेषभीरुणा ।

इदानीमन्तरे जाताः पर्वताः सरितो द्रुमाः ॥ २५ ॥

चन्द्रश्चण्डकरायते मृदुगतिर्वातोऽपि वज्रायते

माल्यं सूचिकुलायते मलयजो लेपः स्फुलिङ्गायते ।

रात्रिः कल्पशतायते विधिवशात्प्राणोऽपि भारायते

हा हन्त प्रमदावियोगसमयः संहारकालायते ॥ २६ ॥

मांसं कार्यादभिगतिमपां विन्दवो बाष्पपाता-

तेजः कान्तापहरणवशाद्वायवः श्वासदैर्घ्यात् ।

प्राह्यः । अशोकः स्त्रीपादस्पर्शात् अलं विकसतीति श्रुतिः । रामे-
ऽपि पादतलाहतिः पद्माख्यबन्धाभिप्रायेण । तदुक्तं कामावतारे ।
“ धृतैकपादा जघने कुर्वत्यन्यपदाहतिम् । शनैः शनैर्निधुवने
पद्मबन्धस्तदा मतः ॥ ” इति ॥ २४ ॥

सुगमम् ॥ एतेन दैवस्य दुर्लभत्वमुक्तम् ॥ २५ ॥

चण्डकरो रविः तद्वदाचरति सूची बस्त्रवेधनलोहस्तत्कुलवदाच-
रति । “ स्फुलिङ्गोऽग्निकणः पुमान् ” इति, विश्वः । एतत्पद्येन
कुट्टमितं, द्योतितम् । तदुक्तं रसोदधा । “ शशिपाटीरालेपं
पङ्कज्याम्यानिलादिरुपयाति । सर्वं दुःखवदेतत्कुट्टमितं तत्र सं-
वति ॥ ” इति ॥ २६ ॥

तद्विरहे प्राणधारणादावात्मनि काठिन्यं प्रारब्धावश्यभोगत्वं
दर्शयति-मांसामिति ॥ इत्यमुक्तप्रकारेण विरहवपुषः तस्मात्सका-
शात्सर्वं तत्त्वजातं नष्टम् एवं तत्त्वामावेऽपि सति रामचन्द्रो जीवति ।
यतः कुलिशकठिनः वज्रवत् कठिनहृदयः एतत्किमत्याश्चर्यम् ।
एतेन प्रारब्धावश्यभोगत्वं दर्शितम् । तत्त्वनिर्गमप्रकारमाह । अभि-
नर्ति स्वसदृचं मांसं नष्टमभूत् । अविरलवाष्पपातादपां विन्दवोऽपि

इत्थं नष्टं विरहवपुपस्तन्मयत्वाच्च शून्यं
जीवत्येवं कुलिशकठिनो रामचन्द्रः किमेतत् ॥ २७ ॥

सलक्ष्मणो रामः—एवं दैवयोगाद्गौरगवयगजभुज-
ङ्गशरभशार्दूलकोलबहुलकोलाहलाहूतभूतवेता-
लसमुत्तालकालकरालचक्रवालकण्ठनालप्रोच्छ-
लत्तुमुलघोरचीत्कारमिलितबहुलान्धकारकलि-

नष्टाः । कान्तापहरणवशात् तेजो नष्टं तेजोनाशः । श्वाप्तै-
र्घ्वाद्वायवो नष्टाः । तन्मयत्वात्सीतागतान्तरत्वात् शून्यम् आका-
शनाशः । उक्तं च सिद्धान्तमुक्तावल्याम् । “ तस्मिन् यत्कठिनत्वं
सा भूः । तज्जलं यत् द्रवात्मकम् । तेजो भवेद्यदुष्णं तत् । संचरेद्यः
स मारुतः । सुपिरं यत्तदाकाशमिति पश्चात्मकं वपुः ” इति ।
कारणाभावात्कार्यस्याप्यभाव इति न्यायादेतत्कार्येन्द्रियगणोऽपि
नष्ट इति । उक्तं च तत्रैव । “ श्रवणो व्योमतो वायोस्त्वङ्ग्रेत्रे
तेजसो जलात् । रसना भूमितो घ्राणमिति पञ्चेन्द्रियोद्भवः ॥ ” इति ।
ग्राहकाभावे ग्राह्यस्याप्यभाव इति न्यायादिन्द्रियग्राह्यविषयाणामप्य-
भावः । एतेन वाय्वादिपञ्चकम् इन्द्रियपञ्चकं विषयपञ्चकं नष्टमिति
ध्वनितम् । कर्मेन्द्रियाणां लयो वायावेव तेषां प्राणशक्तिमत्त्वात्
मनोबुद्धिचित्ताहंकाराणां पृथिव्यग्नेजोवायूनां सात्विकांशेभ्यो जा-
तानामतस्तेषां पृथिव्यादिष्वेवान्तर्भावस्तदभावे तेषामप्यभावः ।
अतश्चतुर्विंशतितत्त्वविगमेऽपि यज्जीवति तदाश्चर्यमिति ॥ २७ ॥

विन्ध्याटवीवर्णनापूर्तिं मन्यमानः कविः गद्यत्रयेण वर्णयति-
एवमित्यादिना ॥ अत्र श्लोकचतुष्टयस्यैक एव योगः । एवं दैवयो-
गादटवीमटन् महावराहस्कन्धारूढं वामतो विलोकयाह स्म । राम
इति अभिमश्लोकेनान्वयः । कीदृशी अटवी एवं पूर्वरीत्या दैवयोगा-
दिधिवशाद्गुजङ्गशिश्रमृगः । “ मुजङ्गी सर्पचित्तला ” इति धरणिः ।

तगह्वरान्तरालविलसदविरलसरलपरिमलवहुल-
 चञ्चलगलद्विमलमकरन्दविन्दुकीलालजालपि-
 च्छिलालवालुलितप्रमत्तालिमालमन्दानिला-
 न्दोलवाचालदरदलितललितमाकन्दवृन्दवकुल-
 मुकुलधूलिजालखेलत्कोकिलकुलविलासिनीको-
 मलालापनिखिलगिरिशिखरशिखिलास्यलीला-
 कलापसानुकूललोलद्गोलाङ्गूलचञ्चकोरचक्रम-
 ञ्जुगुञ्जदृक्षपक्षिणीपक्षवृद्धिम् ॥ २८ ॥

शरमोऽष्टापदः कोलो वराहः । “ कोलः पोत्रीकिरिः किटिः ” इत्य-
 मरः । गवयादिकोलान्तानां कोलाहलेनाहताः ये भूताः वेतालाश्च
 रुद्रगणभेदाः तेषां समुत्तालाः ये कालवत्करालाः भयंकराश्चक्रवालाः
 समूहाः । “ चक्रवालं तु मण्डलम् ” इत्यमरः । तेषां कण्ठनालेभ्यः
 प्रोच्छलत् प्रकटीभवन्नुमूलो व्यक्तो घोरचीत्कारस्तस्मान्मिलितो यो
 बहुलान्धकारस्तेन कलिताः वेष्टिताः ये गह्वराणामन्तरालाः मध्य-
 प्रदेशाः तेभ्यो विलसत् योऽविरलः सरलपरिमलः बहुतरसरलवृक्ष-
 गन्धः तद्युक्ताः ये बहुलाः बहुतराः गलन्तः स्वच्छमकरन्दविन्द-
 वस्त एव कीलालजालं जलपूरम् । “ पयः कीलालमभृतम् ” इत्य-
 मरः । तेन पिच्छिला पूर्णा ये आलवालाः वृक्षमूलगर्त्ताः तत्र लु-
 लिताः लुब्धा ये मत्ताः अलयो मत्तभ्रमरास्तेषां मालाः पङ्क्तय-
 एताभिश्च परं मन्दानिलान्दोलनेन वाचालानि शब्दितानि दरं दलि-
 तानि फुल्लानि ललितानि यानि वकुलमुकुलानि तेषु खेलन्त्यो याः
 कोकिलकुलविलासिन्यस्तासां कोमलालापेन निखिलानि पूर्णानि
 वृक्षशिखराणि तेषु मयूरनर्त्तनलीलासमूहस्तस्य सानुकूलनर्त्ततोत्सा-
 हहेतव इतस्ततश्चलन्तश्चकोरास्तेषां चक्रेण युक्तं यथा स्यात्तथा

गगनचुम्बनवद्धलक्ष्यविपुलफलाभारावलम्बना-
लम्बितानन्तजन्तुसंतोपपोपनिर्दोषभूपणाध्युपि-
तनिःशेषविशेषामृतवर्षस्पर्द्धिवर्द्धिष्णुरसरसा-
लप्रियालहिन्तालतमालकृतमालविशालशाल्म-
लमालूरशल्लकीशिरीपासनशमीशाकशिशपा-
शोकचम्पकसुरदारकोविदारकर्णिकारसिन्दुवार-
बहुसारनिम्बजम्बूदुम्बरकदम्बकरञ्जसौभाञ्जन-
वकुलनिचुलकरुखर्जूरवीजपूरजम्बीरभाण्डीरवा-
नीरकाश्मीरनारिङ्गकर्मरङ्गकदलीचन्दनालिङ्गि-
तालवलीधात्रीवटकुटजपाटलाङ्गोलकङ्गोलचो-
लभल्लातकविभीतकहरीतक्याभ्रातककेतकक-
ङ्कतवैकङ्कतमधूकबन्धूकजयन्तीजपाश्वत्थकपि-

गुञ्जन्त्यो याः वृक्षस्या पक्षिण्यस्तासां पक्षस्य आत्मवर्गस्य वृद्धि-
र्यस्यां तामटवीमटन्नित्यग्रिमेनान्वयः ॥ २८ ॥

पुनरपि अटवीमेव वर्णयति । पुनः किंविशिष्टामटवीं गगनचु-
म्बने आकाशावलोकने वद्धं लक्ष्यं येस्ते उच्चतवृक्षाः तेषां ये वि-
पुलाः फलभारास्त एवालम्बनं तत्रावलम्बिता ये अनन्ताः जन्तवः
तेषां संतोपपोप एव निर्दोषभूपणं तेषां तेष्वध्युपितः स्थितो यो
निःशेषः पूर्णः सविशेषो विविधस्वादुः अमृतवर्षस्पर्द्धी अमृतादापि
रमणीयः वर्धिष्णुः प्रतिदिनं वर्द्धमानो यो रसस्तद्युक्ताः ये रसाला-
दयस्तेर्दुस्तराम् । “राजादनः प्रियालः स्यात्” इत्यमरः । हिन्तालो
हिङ्गोटकः । कृतमालः कर्णाचलः । मालूरो विल्वः । कोविदारश्चम-
रिकः । सिन्दुवारः बहुसारः सप्तपर्णः । “सौभाञ्जने शिशु तीक्ष्णं
गन्धका क्षीवमोचकाः । ” इत्यमरः । “निचुलो हिज्जलोम्बुजः ।

त्थतिन्तिणीनागकेसरादिदुस्तरामरण्यानीं पर्य-
टन् महावराहस्कन्धारूढमुत्कटं रटन्तं करटं
वामतो विलोक्य ॥ २९ ॥

दक्षिणतस्तु दक्षिणाचलप्रचलितमलयमालती-
मरुचकलवङ्गकङ्कोलदमनकजातीतगरशतपत्रा-
दिकमलमुकुलकुमुदिनीकह्लारपरिमलमिलितबु-
म्बितताम्रपर्णीकावेरीतुङ्गभद्रासान्द्रगम्भीरनीर-
धारातरङ्गपरिपीतमैत्रावरुणतरुणीलङ्काशशाङ्क-
रुद्रपादाद्रिसरलसिंहलसालकश्रीगोपालकां पा-
ण्ड्यमण्डलगिरिप्रवालचोलकुन्तलकेरलपुत्राट-
ककर्णाटककरहाटविदग्धान्ध्रकामिनीनीरन्ध्रपीन-
स्तनवदनधनजघनदोर्मूलधम्मिल्लभारान्तराधि-

मञ्जिष्ठा रोमरङ्गोष्ठी कर्मरङ्गोष्ठीः पुमान् ॥ ” इति धराणिः । अ-
म्लातकोम्ब्लवेतः । वैकङ्कतः कङ्कतिकः । उत्कटं यथा स्यात्तथा रटन्तं
करटं काकं वामतः वामभागे । “ काके तु करटारिष्ट” इत्यादि ॥ २९ ॥

रामः सविस्मयं यथा स्यात्तथा दक्षिणभागे खञ्जनमवलोक्य
सानन्दं यथा स्यात्तथा अमवादिति शोकमञ्जनं काकदर्शनाशुमहरं
च । पुनः वामेनादणा काकं दृष्ट्वा सवाच्यं सकरणं च यथा स्या-
त्तथा सीदतीत्यन्वयः । कीदृशं खञ्जनम् एवंभूतसर्पफणामणीं क्रीड-
न्तं दक्षिणाचलेभ्यः प्रचलिताः प्रमृताः ये मलयसंघन्धिनी माल-
त्यादयः तेषां यः परिमलो तस्य मीलनमेकीमायः तेन बुम्बितता
युक्ताः याः कावेरीदिनद्यस्तासां सान्द्राः गम्भीराश्च या नीरधारा-
स्तासां तरङ्गैः परिपीता मैत्रावरुणस्यागस्त्यस्य तरुणी कान्ता सा
च लङ्कापर्यन्तदेशविशेषाणां कामिन्यश्च तासां नीरन्ध्रपीनस्तनादि-

ष्ठितश्रीखण्डागरुकर्पूरमृगमदकुङ्कुमस्तोमसंभू-
 तयक्षकर्दमविमर्दवर्धितविविधगन्धकुसुमबहुल-
 परिमलोद्गारिमारुताशनोत्थितक्षीरनीहारका-
 श्मीरस्फटिकशुद्धशङ्खकूर्पूरकुन्दावदातमहाभु-
 जङ्गस्फीतफूत्कारप्रफुल्लफणामणौ क्रीडन्तं शो-
 कभञ्जनं खञ्जनं चावलोक्य वामेनाक्षणा सकरु-
 णं सवाष्पं च दक्षिणेन सविस्मयं सानन्दमभव-
 दिति ॥ ३० ॥

काकः कपोलस्थलसंस्थितो मे

कोलस्य वामे व्यसनं सदैस्थ्यम् ।

राज्यं भुजङ्गस्य फणाधिरूढो

व्यनक्त्यहो दक्षिणखञ्जरीटः ॥ ३१ ॥

(क्षणं विचिन्त्य विश्राम्य च सवाष्पम् ।)

भो भो भुजङ्ग तरुपल्लवलोलजिह्व

बन्धूकपुष्पवरशोभित पुष्कराक्ष ।

भारान्तरालेषु अधिष्ठितो यः श्रीखण्डादिसंभूतयक्षकर्दमः तेन वि-
 मर्दः संमर्दस्तस्माद्विवर्धितो यो विविधगन्धश्चासौ कुसुमानां बहुपरिम-
 लश्च तयोः समुद्गारी प्रक्षेपको यः मारुत एवाशनं भोजनं यस्य स
 चासौ उत्थितः अर्धोदयश्चासौ क्षीरनीहारकाश्मीरस्फटिकशुद्धशङ्खक-
 र्पूरकुन्दावदातः श्वेतोज्ज्वलश्चासौ महाभुजङ्गश्च तस्य स्फीताः ये
 फूत्काराः तैः प्रफुल्ला या फणा तस्याः मणौ शिखरे क्रीडन्तम् ॥ ३० ॥

कोलस्य वराहस्य कपोलस्थलसंस्थितः स्कन्धमवलम्बितः स-
 दैस्थ्यं समनो नवस्थानम् अहो एतदाश्चर्यमेकदैवार्यद्रियसूचकशकु-

पृच्छामि ते पवनभोजन कोमलाङ्गी

काचित्त्वया शरदचन्द्रमुखी न दृष्टा ॥ ३२ ॥

भुजङ्गमः—(सुवर्णीं कथयति ।)

गता गता चम्पकपुष्पवर्णा

पीनस्तनी कुङ्कुमचर्चिताङ्गी ।

आकाशगङ्गेव सुशीतलाङ्गी

नक्षत्रमध्ये इव चन्द्रेखा ॥ ३३ ॥

व्यसनं किमतोऽप्यास्ते ज्ञातश्चाभ्युदयो मम ।

शरणं मरणं राज्यं मा पुनर्लक्ष्मणेऽस्तु तत् ॥ ३४ ॥

ततो वामं तिरस्कृत्य पुरस्कृत्य च दक्षिणम् ।

धन्यो वन्यशरण्यां तामरण्यानीं स्म गाहते ॥ ३५ ॥

किं च ।

किष्किन्धाद्रौ रौद्ररुद्रावतारं

दृष्ट्वा रामो मारुतिं वाचमूचे ।

नत्वात् दुःस्थितस्य भावो दौःस्थ्यं तेन सह वर्त्तमानम् ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥

ममाभ्युदयो ज्ञात एव उपस्थितराज्यभङ्गात् तर्हि दुःखं भवतु तत्राह । अतः सीतावियोगादपि अधिकं व्यसनं किमास्ते न किमपीति । मम तु मरणमेव शरणं चेत्पुनः राज्यं स्यात्तर्हि लक्ष्मणे अस्तु । तद्व्यसनं लक्ष्मणे मास्तु ॥ ३४ ॥

वामम् अशुभसूचकं काकं दक्षिणं शुभसूचकं खड्गरीटं “ महारण्यमरण्यानि ” इत्यमरः । ततो वनान्तरे भ्रमन् किष्किन्धामधिश्रित्य ॥ ३५ ॥

किष्किन्धा गुहा तद्युक्तोद्रिः किष्किन्धाद्रिः तत्र रौद्रसाश्रयो

सीता नीता केनचित् कापि दृष्टा

दृष्टः कष्टं संहरन् प्राह वीरः ॥ ३६ ॥

पापेनाकृष्यमाणा रजनिचरवरेणाम्बरेण ब्रजन्ती
किष्किन्धाद्रौ मुमोच प्रचुरमणिगणैर्भूषणान्यर्चितानि ।
हा राम प्राणनाथेत्यहह जहि रिपुं लक्षणेनालपन्ती
यानीमानीति तानि क्षिपति रघुपुरः कापि रामाञ्जनेयः ॥

रामः—(सकरुणं सचाप्पम्)

जानक्या एव जानामि भूषणानीति नान्यथा ।
वत्स लक्ष्मण जानीषे पश्य त्वमपि तत्त्वतः ॥ ३८ ॥

लक्ष्मणः—(सचाप्पम्)

कुण्डले नैव जानामि नैव जानामि कङ्कणे ।
नूपुरावेव जानामि नित्यं पादाभिवन्दनात् ॥ ३९ ॥

रामः—(आभरणानि हृदये विन्यस्य गढमालिङ्ग्य)

सर्वेषु सत्स्वपि तवाभरणेषु हारो
नारोपितो हृदि चिरं हृदयंगतोऽपि ।

रौद्रः एतादृशो यो रुद्रः तदवतारम् । मो मारुते केनचित्पापेन
सीता नीता हृता । एतच्छ्रुत्वा दृष्टः यातरोपः हनुमान् रामं कष्टं
संपरिहरन्नाह ॥ ३६ ॥

पापेनेति ॥ किष्किन्धाद्रौ आञ्जनेयो हनुमानिति तान्याभरणा-
नि रघुपतिपुरः चिक्षेप । तानि कानीत्याह । अम्बरेण आकाशमा-
र्गेण आकृष्यमाणा कापि रामा यानि किष्किन्धाद्रौ मुमोच ॥ ३७ ॥
अन्यथा संदेहं तत्त्वतः सीतायाः सन्ति न वेति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
तावन्मात्रान्तरासहत्वात् नार्पितः कीदृशो हारः मुक्तार्थं मौक्ति-

मुक्तार्थसूत्रगुणवेधविशुद्धराशि-

स्तत्पङ्क्तिभेदफलदारुणमित्यरोदीत् ॥ ४० ॥

अहह जनकपुत्रीवक्रमुद्रामपश्यन्

व्रजति परमहंसो नाक्षमो वापि गन्तुम् ।

तदुरुविरहवह्निज्वालाया दग्धदेहः

किमुत पवनसूनो भूपणैः स्तम्भितो मे ॥ ४१ ॥

हनुमान्—(सानुनयम्)

श्रीराम क्षोणिपाल त्यज निजदयिताशोकमेकः सलोकं
लङ्केशं जेतुमीशे तमपि कपिपतेराज्ञयाहं हनुमान् ।

सुग्रीवस्याथ सार्द्धं गिरिमवतरणं पादविन्यासलक्ष्मी-
निक्षेपादुत्पलाक्षक्षपितरिपुवलयं दर्शनं त्वं च देहि ॥ ४२ ॥

कार्थं यः सूत्रगुणो दोरकः तद्युक्ताः ये वेधकाः छिद्राणि तत्र विशु-
द्धा सा रत्नराशिः समूहो यस्य सः अत एव दुःखं पङ्क्तिभेदफ-
लेन दारुणम् इति रुरोदेत्यर्थः ॥ ४० ॥

पुनरपि स्वजीवनेऽपि विचिकित्सति—अहहेति ॥ अहहेति खेदे ।
हे पवनसूनो मे मम परमहंसः परमात्मा जीव एव हंसः एतद्देहं
विहाय न व्रजति तत्किम् । गमने हेतुमाह । जनकपुत्रीति । सो-
न्ततः त्वदत्तभूपणैः स्तम्भितः उत अथवा गन्तुमक्षमः । अत्र हे-
तुमाह । तदुरुविरहेति ॥ ४१ ॥

तमपि विश्वजयिनं सलोकंलङ्कावासिराक्षससाहितं कपिपतेः सुग्री-
वस्य रावणस्तु हनिष्यत एव । अथवा तावत्त्वं सुग्रीवस्यावतरणम्
अवतीर्यते यस्मिन्नित्यवतरणं वासस्थानगिरिं पादविन्यासलक्ष्मीनि-
क्षेपात् सार्थं विधेहीति । कीदृशं गिरिदर्शनात् त्वदवलोकनादेव नि-
रस्तशत्रुपक्षम् ॥ ४२ ॥

ततो हनूमान्सह लक्ष्मणेन
रामेण सुग्रीवपुरःस्थितोऽभूत् ।

तान् तत्र साक्षात्कपियूथनाथः
पापानि दग्धुं दहनं ददर्श ॥ ४३ ॥

श्रुत्वा रामस्य कान्ताहरणमनिलजस्याननाद्धानरेन्द्रो
निःश्वस्यात्मीयमस्यानुवदति पुरतस्तद्वलाद्वालिनोऽपि
इह नाथे विद्यमाने किमिति रघुपतिस्तं निहन्तुं प्रतिज्ञा-
मारूढः प्रौढरोपानलबहुलकलालंकृतोऽधिज्यधन्वा ४४

सुग्रीवः—

नत्वा ससंभ्रममथो जगदेकवीर-
मालिङ्गयन् रघुपतिं शुशुभे कपीन्द्रः ।
तद्विस्मृतं पुनरिवाभ्यसते प्रियायाः
कन्दर्पकेलिषु पुनर्दुःखभाविनीषु ॥ ४५ ॥

रामेण सह कीदृशेन रामेण सह लक्ष्मणेन लक्ष्मणसहितेने-
त्यर्थः । तान् हनूमद्रामलक्ष्मणान् दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनी-
यान् ॥ ४३ ॥

श्रुत्वेति ॥ धानरेन्द्रः सुग्रीवः अस्य रामस्य पुरतोऽग्निबलादेव
वालिनः सकाशात् तत्प्रसिद्धमात्मीयजायाहरणश्रवणं लक्ष्मीकृत्य
वदति रघुपतिः तं वालिनम् । इति किं कान्तापहरणदुःखानुभावज्ञ-
त्वात् । अन्यत् सुगमम् ॥ ४४ ॥

नत्वेति ॥ ससंभ्रमं सादरं विस्मृतं चिरं वियोगात् तात्प्रियाया
आलिङ्गने कृतप्रतिज्ञे रामे दृढभाविनीषु शीघ्रभाविनीषु । अन्यत्
सुगमम् ॥ ४५ ॥

अये मरुत्तनय ! कोऽसौ चतुर्णां ताटकान्तकः ।

मारुतिः—

ये चत्वारो दिनकरकुलक्षत्रसंतानवल्छि-

मालाम्लानस्तवकमधुपा जज्ञिरे राजपुत्राः ।

रामस्तेषामभवद्मलस्ताटकाकालरात्रि-

प्रत्यूषोऽयं सुचरितकथाकन्दलीमूलकन्दः ॥ ४६ ॥

ततस्ततः ।

श्रुत्वा वाली तदनु महतीं राघवस्य प्रतिज्ञां

तालांस्तप्त प्रकृतिकुटिलान्प्रेरयामास योद्धुम् ।

ये चत्वारो रामभरतलक्ष्मणशत्रुघ्नाख्याः राजपुत्राः दशरथसुताः जज्ञिरे तेषां चतुर्णां मध्ये रामः ताटकैव कालरात्रिः तस्याः प्रत्यूषोऽयं रामः तद्धन्तायमित्यर्थः । ननु स्त्रीवधात् सागाः किञ्चेत्याह । अमल इति । अमलत्वे हेतुः सुचरितं पुण्यार्थं चरितं तस्य कथानानाविनोदपरिहारवाक्यैर्गुणकथा सैव कन्दली- तस्याः मूलस्यापि कन्दः प्रसरणशीलानि मूलानि तन्निदानमध्यो ग्रन्थिः कन्दः यथा छिन्नापि कदली उत्पद्यते एवमाच्छिन्नोऽपि धर्मः यतः पुनः पुनरुत्पद्यते । सर्वे कीदृशा इत्यपेक्षायामाह । दिनं करोतीति दिनकरस्तस्य कुले जातानां क्षत्रियाणां संतान एव बली तस्या माला परम्परा तस्याः अम्लानस्तवकः पुष्पगुच्छः तेषां मधुपाः रविवंशक्षत्रियः यशोवतंसमधुपा इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

अजेयानां हननकर्तृत्वान्महतीमित्युक्तं तालांस्तालवृक्षान्तर्गत-
दैत्यानेव । सौमित्रिः अहोभारिण चरणाङ्गुष्ठाविष्कृतभूमारेण सर-
लानकृत । अत्र हेतुः शेषपृष्ठस्थानि मूलानि येषां ते तान् । एतेनैव-
मुक्तं भवति । कुण्डलीभृतदेहशेषपृष्ठस्थमूलत्वात् तेऽपि प्रकृतिकुटिला

सौमित्रिस्तानकृत सरलाच्छेषपृष्ठस्थमूलान्
भारेणाङ्घ्रिस्थ रघुपतिः संदधे दिव्यमस्त्रम् ॥ ४७ ॥

लक्ष्मणः—(साशङ्कं रामं प्रति) देव ! ज्ञात्वा बाणः

ग्रहन्तव्यः यतः ।

एकदैव शरेणैकेनैव भिन्नकलेवराः ।

त्रियन्ते सप्त तालास्तं घ्नन्ति हन्तारमन्यथा ॥ ४८ ॥

रामः—(सावज्ञम्)

मा भैपीर्मायि सौमित्रे राघवेऽधिज्यधन्वनि ।

सतां देहं परित्यज्य निर्जगामासतां भयम् ॥ ४९ ॥

(करेण बाणमालभ्य)

भावोऽस्ति चेतकुशिकनन्दनपादयोर्मे

यद्यस्म्यहं द्विजतिरस्कृतिरोपहीनः ।

नान्याङ्गनासु च मनः शर सप्त तालान्

भित्त्वा तदा प्रविश भूतलमप्यगाधम् ॥ ५० ॥

इति । कार्यं निदानगुणं हि विधत्ते इत्युक्तत्वात् । चरणभारेण शेष-
शिरःसमाक्रमणात् सरलतया वृक्षा अपि सरला जाता इति सूचितम् ।
शेषं सुगमम् ॥ ४७ ॥

अन्यथा एकदैव सप्तानामपि हननाभावे तत्रापि एकेनैव बाणेन
एकेन ॥ ४८ ॥

भयं सतां देहं त्यक्त्वा असतां देहं निर्जगामेति । अतः परदार-
हरणत्वात् बालिनस्तत्र भयमिति भावः ॥ ४९ ॥

द्विजैः कृता या मे तिरस्कृतिस्तया यो रोपः तेन हीनः । यद्वा ।
द्विजानां तिरस्कृतिस्तेषु रोपश्च तद्रहितः ॥ ५० ॥

एकेनैव शरेण बालकदलीकाण्डप्रभङ्गक्रमात् ।
 कृत्तेषु प्रथमेषु दाशराथिना तालेषु सप्तस्वथ ।
 अश्वाः सप्त जगन्ति सप्त मुनयः सप्ताब्धयः सप्त गाः
 सत्यं सप्त च मातरो भयभृतः संख्यानुसाम्यादिह ॥५१॥

(रामबाणः सक्षोभम्)

बाणः प्रमाणमधिगम्य वसुंधरायाः
 संबोधयन्निव भुजङ्गमभङ्गभीत्या ।
 ब्रह्माणमम्बरचरान्विधुनोति पक्षान्
 पुङ्खवशेष इति रामकराद्रिमुक्तः ॥ ५२ ॥

पौरंदरिः—(सक्रोधम्)

श्रुत्वा हतान्समरमूर्धनि सप्त तालान्
 रामेण पापहृदयेन विनापराधम् ।
 कोपानलज्वलितहृत्कमलोऽथ वाली
 रङ्गावतारमगमद्विरिचत्वरेषु ॥ ५३ ॥

सुगमम् । एते भयभृतः आसन्नित्यन्वयः । तानाह । अश्वा
 र्वेः सप्तगाः सप्तद्वीपाः । “ गकारो गगनद्वीपगणेषु च गणेषु
 च । ” इति संसारावर्त्तशब्दशासनः ॥ ५१ ॥

रामकराद्रिमुक्तो बाणः पुङ्खवशेषः सन् इति पक्षान्विधुनोति
 कम्पयति । इतीति किं भुजङ्गमः शेषस्तद्भङ्गभयेन अम्बरचरं
 ब्रह्माणं बोधयन्निव ॥ ५२ ॥

विनापराधं हननमेव पापं तद्युक्तहृदयेन परकान्तापहरणत्वं वा-
 नराणामभेदत्वात् । यद्वा । “ पापोऽस्त्री क्रोधपङ्कयोः ” इति वि-
 श्वात् क्रोधयुक्तहृदयेनेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

ताराः—(सहर्षम्) अवश्यं भगवतः श्रीपुरुषो-
त्तमस्य रामचन्द्रस्य प्रसादादद्य चिरविरहिणः
प्राणवल्लभस्य सुग्रीवस्य वक्षःपीठे लुठिष्यामी-
ति मन्यमाना गिरिवरशिखरमारूढ्य रामपौरंदरि-
समरमाकाङ्क्षती चिन्तयामास ।

तारा संत्यक्तहारा गिरिशिखरचरा स्रस्तधम्मिल्लभारा
शोकाब्धिप्राप्तपारार्पितमदनशरा वीरसुग्रीवदाराः ।
नारा नाराचधारा निजरमणरता तापिनः पापिनोऽस्य
प्राणाञ्छाणावतीर्णा हरतु कलिकलाशालिनो वालिनोद्य

रामः—(सक्षोभं पौरंदरिं गिरिगरिमगम्भीरमहिमानम-
वलोक्य सौमित्रिमित्रमनुस्मृत्याब्रवीत् ।) वत्स !

किं वाली वानरालीबहलकलकलाहूतदेवेन्द्रवज्रं वाञ्छ-
त्याकृष्य योद्धुं शिव शिव तुमुलोत्कालसंचालितार्कः ।

तारेति ॥ चिन्तयामासेति पूर्वणान्वयः । इति किम् अस्य वा-
लिनः प्राणान् हरतु । कलिकला कलेरंशः पापं तेन राजमानस्य ।
किलेति पाठे वानरजात्यनुकरणं किलकिलशब्दः । कीदृशी तारा
स्रस्तः धम्मिल्लो केशवन्धनं यस्याः । नरो रामस्तस्यैषा नारा रा-
मस्य वाणधारेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

हे वत्स एषः वाली केनायुधेन योद्धव्यः । यद्वा । केन वीरेण यो-
द्धव्यः न केनापीति ध्वनिः । एषः कः वानरपङ्क्तीनां बहलो यो
कलकलः शब्दः तेन चाहूती देवेन्द्रस्तस्य वज्रमाकृष्य आदाय
योद्धुं वाञ्छति । शिव शिवेति खेदे । कीदृगयं तुमुलोञ्चैरलक्ष्यः
उत्कालः कन्दनं तेन संचालितोऽर्को येन । किंभूतं वज्रं प्रकर्षेणो-

प्रोद्यच्छाङ्गूलवल्लीशिखरकवलितं चण्डदोर्दण्डकाण्ड-
भ्रान्तामूलाग्रशैलप्रहरणनिपुणः केन योद्धव्य एषः ॥५५

(सावष्टम्भं नारायणं बाणमादाय)

वेदोद्भवैर्द्विजगणेन पुराभिपिक्तो

मूर्धा समं त्वमपि बाणगुणेन मन्त्रैः ।

तत्तेजसा परवधूजनहारिणस्त्वं

प्राणान् गृहाण समरेष्वतिदारुणस्य ॥ ५६ ॥

रामबाणः पौरंदरिश्च ब्रह्मतेजोधिगम्य परदारा-

पहरणपराभवं च ।

अथ रघुपतिबाणः प्राप्तवीरप्रमाणः

प्रलयदहनरोचिः कोटिविद्युन्मरीचिः ।

अकृत हृदयभेदं वालिनः सोप्यरोदी-

दनिहतपितृशत्रुः किं सशल्यो हतोऽस्मि ॥ ५७ ॥

घन्ती या लाङ्गूलवल्ली तस्याः शिखरेणाग्रभागेन कवलितं गृही-
तम् । किंभूतो वाली चण्डः अजेयः दोर्दण्डो मुजदण्डस्तास्मिन्यः
कोदण्डो बाणः तेन भ्रान्तो गर्वितः दोर्दण्डस्थबाणेन जातगर्व
इति । "गर्वसंशययोर्ध्रमः" इति विश्वः । मूलं चाग्रं शिखरं च मूला-
ग्राभ्यां युतः शैलः मूलाग्रशैलस्तेन यत्प्रहरणं तत्र निपुणः ॥५५॥

हे बाण पुरा द्विजगणेन वेदोद्भवैर्मन्त्रैः गुणेन समं त्वं मूर्धाभि-
पिक्तोऽसि अतस्तत्तेजसा तेषां मन्त्राणां तेजसा । मुगमम् ॥५६॥

अथेति ॥ प्राप्तवीरस्य वालिनः प्रकर्षण मानमियत्ता येन सः
न निहतः पितृरिन्द्रस्य शत्रुः रावणो येन सः अत एव सशल्यो
गवणहननमेव शल्यम् ॥ ५७ ॥

रामः—(सकरुणं सविपादं च) वत्स सौमित्रे ! गिरिगह्वरेषु स्वयोनिविहितं महत्सुखमनुभवन्तं महावीरम् अनपराधिनं वालिनं हत्वा मन्दभाग्यः कथमहं जानकीसुखमनुभविष्यामि इति शिरो धुन्वन् पौरंदरिं व्याजहार ।

शस्त्रौघप्रसारेण रावणिरसौ यो दुर्यशोभागिनं चक्रे गौतमशापयन्त्रितभुजस्थेमानमाखण्डलम् । कक्षागर्तकुलीरतां गमयता वीर त्वया रावणं तत्संमृष्टमहो विशल्यकरणी जागर्ति सत्पुत्रता ॥५८

वाली—(प्राणांस्त्यक्तुमिच्छन्)

सुग्रीवोऽपि क्षमः कर्तुं यत्कार्यं तव राघव ।

किमहं न क्षमः कस्मादपराधं विना हतः ॥ ५९ ॥

मोः कपे यः रावणापत्यं मेघनादः शस्त्रौघप्रसारेण शस्त्रत्राता-
हम्बरेण आखण्डलमिन्द्रं दुर्यशोभागिनं चक्रे रावणिना शक्रो जित
इति दुर्यशः । हे वीर तत् इन्द्रगतं दुर्यशो त्वया संमृष्टम् उज्ज्व-
लीकृतं दूरीकृतमिते भावः । कथं दूरीकृतमित्यपेक्षायामाह । किं
तेन त्वया रावणं मेघनादपितरं कक्षैव गर्त्तस्तत्र कुलीरतां कर्कटतां
गमयता । कीदृशमिन्द्रं गौतमशापेन यन्त्रितः चक्रः भुजस्थेमा
भुजवलं यस्य तम् । “प्राणस्थेमातरः पराक्रमद्युम्नानि शौर्योऽजसी”
इति हेमः । ननु तातदुर्यशः संमृष्टं मम तु रावणाहननरूपं शल्य-
मस्त्येवेति चेन्न असी सत्पुत्रभाववानङ्गदः जागर्ति जीवत्येव ।
कीदृशी विशल्यं कर्तुं शीलं यस्याः सा । अयमङ्गदो रावणं मत्स-
हायतया हनिष्यति एतेन त्वं विशल्यो भवेति भावः । रावणपुत्रेण

रामः—(सबाप्यम्)

शुद्धिर्भविष्यति पुरंदरनन्दन त्वं

मामेव चेददह पातकिनं शयानम् ।

सौख्यार्थिनं निरपराधिनमाहनिष्य-

स्यस्मात्पुनर्जनकजाविरहोऽस्तु मा मे ॥ ६० ॥

पौरंदारिः—

तथेत्युक्त्वा पुनः स्वर्ग्यां गतिस्ते न भविष्यति ।

यावत्त्वां न हनिष्यामि स्थास्यसि त्वं यमालये ॥ ६१ ॥

(इति प्राणान्मुमोच ।)

हनूमान्—

दासैरहो रघुपतिः परिभूयते किं . .

वैवस्वतादिभिरुवास तदालयेऽपि ।

यो देववाक्यमनतिक्रमयन्क्रियन्तं

कालं निहत्य पुरुहूतसुतं तु देवः ॥ ६२ ॥

रामः—(कथंचिद्विषादं परित्यज्य पौरुषमवलम्ब्य)

राज्ये सुग्रीवमादौ सदयितमभिषिच्याद्गुणं यौवराज्ये

रामः सेनाधिपत्ये सपवनतनयान्वानरेन्द्रान्प्रतस्थे ।

त्वत्पितेन्द्रो बद्धः इन्द्रपुत्रेण त्वया रावणो बद्धः एतेन सादृश्यं जातम् । परंतु त्वत्सुतेन रावणहननात्तवातिशय इति भावः ॥५८॥५९॥

हे पुरंदरनन्दन चेत् यदि त्वं माम् आहनिष्यसि तदा मम शुद्धिः मनःप्रसक्तिर्भविष्यति अस्मात्त्वद्धननापराधात् पुनर्जनकजाविरहो मास्तु शयानम् अन्तर्निष्ठत्वात् मीलिताक्षम् ॥६०॥६१॥६२॥

आदौ राज्ये किष्किन्धादौ सुग्रीवं वानरराज्ये शङ्कां समुद्रं ती-

लङ्कां संत्यज्य शङ्कां तदनु कपिभट्टैर्माल्यवत्युत्तमाद्रौ ।
वर्षाकालं गमयितुमचिरान्मन्त्रिभिः संमतोऽभूत् ॥ ६३ ॥

रामापरः शूरतरो न कश्चित्

पराभवः स्त्रीहरणान्न चान्यः ।

तथापि नाब्धि प्रविवेश रामो

ववन्ध सेतुं विजयासहिष्णुः ॥ ६४ ॥

अपि च ।

रामाद्रलीयान्न परोऽत्र कश्चिद्वारापहारान्न परोऽभिमानः ।
तथापि रामः शरदं प्रतीक्ष्य बध्वांबुधौ सेतुमरिं जगाम ६५

रामः—(तत्र जनकतनयाकमनीयतामनुस्मृत्य)

इन्दुलिप्त इवाञ्जनेन गलिता दृष्टिर्मृगीणामिव

प्रम्लानारुणमेव विद्रुमदलं श्यामेव हेमप्रभा ।

पारुष्यं कलया च कोकिलवधूकण्ठेष्विव प्रस्तुतं

सीतायाः पुरतस्तु हन्त शिखिनां बर्हाः सगर्हा इव ६६

(कादम्बिनीताण्डवाडम्बरं विलोक्य)

त्वा कथं स्यामिति भयं त्यक्त्वा लङ्कां प्रतस्थे । तदनु प्रस्थानधो-
पानन्तरं मन्त्रिभिः कपिभट्टैः वर्षाकालं गमयितुं संमतः अभूत् ।
वर्षाकालं गमयित्वा यास्याम इति निश्चितवान् । एतेन नीतिशास्त्र-
पराणां प्राधान्यं दर्शितम् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

प्रकर्षेण म्लानः अरुणः शोणत्वं यस्मिन् तं कलयापि सीता-
स्वरलेशेनापि । अप्र सर्वमङ्गसादृश्यम् । एतेन गुणकीर्तनावस्यो-
क्ता । सोक्ता रसोदधौ । " वैरहकान्ताविषयकप्रशंसनं स्यात् गुणा-
ख्यानम् । " इति ॥ ६६ ॥

अपि च ।

देवाज्ञां देहि राज्ञां त्वमसि कुलगुरुः शोपये किं पयोर्धि
 किंवाऽलङ्का, सलङ्काधिपतिमुपनये जानकीं मानकीर्णाम् ।
 सेतुं वधामि मत्तः स्फुटितगिरितटीभूतभङ्गात्तरङ्गा-
 दुद्भ्राम्यन्नक्रचक्रक्रममकरकुलग्राहचीत्कारघोरम् ॥५॥
 किं प्राकारविहारतोरणवतीं लङ्कामिहैवानये
 किंवा सैन्यसमुद्धृतं च सकलं तत्रैव संपादये ।
 हेलान्दोलितपर्वतोच्चशिखरैर्वधामि वारान्निधि
 देवाज्ञापय किं करोमिः सकलं दोर्दण्डसाध्यं मम ॥ ६ ॥

त्रिनेत्राचलः कैलासः विन्ध्याद्रीनां क्षेपेण प्रक्षेपणेन क्षुण्णं खण्डितं
 विवर्तमानं प्रत्यागतम् अवरुन्धमानं सलिलं यस्य तं वधामि पर्व-
 तेरेव स्थलीकरोमि ॥ ४ ॥

इत्युक्तेऽपि किं कारयामि इति विचिकित्समानः पुनरात्मबलमु-
 क्तार्थानुवादेनैव स्मारयति—देवाज्ञामिति द्वाभ्याम् ॥ अलङ्का लङ्कैव
 नास्तीत्येवं-चूर्णीकरोमीति शेषः । अथवा मानकीर्णां पातिव्रत्योन्न-
 तिमतीं जानकीमुपनये । सेतुं वधामि । किंभूतं सेतुं मत्तः सका-
 शात्, स्फुटिताये गिरयः तेषां तटीभिः भूतानां भङ्गो यत्र तस्मा-
 त्तरङ्गादुच्चैः भ्रमन्ते । ये नक्रास्तेषां चक्राणां समूहानां क्रमादुत्फाल-
 मकरग्रहग्राहचीत्कारैश्च घोरम् । “ नक्राः सपक्षजातीया मकराः
 स्युश्चतुष्पदाः । एताद्विला ग्रहाग्राहास्तद्विलाः समुदीरिताः ॥ ” इति
 वैद्यके । यद्वा । किंविशिष्टात् मत्तः स्फुटिताये गिरयस्तेषां तटीभिर्ये
 भूतभङ्गाः प्राणिनाशास्तेरात्तः स्वीकृतो रङ्गो येन तस्मात् ॥ ५ ॥

सैन्येन सह समुद्धृतं तत्रैव लङ्कायां सैन्येन सह सम्यगुद्धृतं
 सर्वं संपादये व्यापादये हन्मि । सकलं पर्वतादिकम् । पुगमम् ॥ ६ ॥

रामः—(सत्वरं करमुद्रां समुद्धृत्य) वीरं मारुते ॥
 मुद्रां समुद्रमुल्लङ्घ्य शीघ्रमाश्वास्य जानकीम् ।
 विन्यस्य पुरतस्तस्या आगच्छ मयि जीवति ॥ ७ ॥
 हनुमान्—(तथेति श्रीरामसुग्रीवौ प्रणम्य समादाय
 मुद्रां समुद्रोपकण्ठं पीठावतारमासाद्य सद्योऽचिन्तयत् ।)
 एते ते दुरतिक्रमाः क्रममिलद्धूर्णोर्मिमर्मच्छिदः
 कादम्बेन रजोभरेण ककुभो रुन्धन्ति झञ्झानिलाः
 गाढाग्नेडनरूढनीरदघटासंघट्टनीलीभव-
 द्ध्योमास्फोटकटाहनिर्झरपयोवेणीकणग्राहिणः ॥ ८ ॥
 (धैर्यमवलम्ब्योद्यद्वाङ्गूलास्फालकेलिव्याकुलीकृताम्ब-
 रचरः सज्जो बभूव ।)

रामः शीघ्रं रावणं हत्वा नेष्यतीति वचसाश्वास्य तस्याः पुरतो
 मुद्रां विन्यस्य मयि जीवतीति ॥ ७ ॥

एते झञ्झानिलाः झञ्झानामानो वायवः कदम्बसंवान्धिता रजो-
 भरेण ककुभो रुन्धन्त्याच्छादयन्ति । किंभूताः दुरतिक्रमाः दुर्ल-
 ह्याश्च ते क्रमेणैव मिलन्त एकीभवन्तश्च ते घूर्णोर्मियश्च घूर्णोर्ग-
 मानतरङ्गास्तेरेव लोकानां मर्माणि छिन्दन्ति इति । पुनः कीदृशा
 गाढाग्नेडने वातातिशयभेदनेन रूढा प्रवृद्धा या नीरदघटा तस्याः
 संघट्टनेन संयोगेन नीलीभवत् श्यामीमूतं यद्योम तस्मिन्स्फोटनं त-
 द्युक्त्यासी कटाहश्च कटाहो ब्रह्माण्डकटाहः तस्माद्यधिर्झरत्पयः गुह्य-
 तस्या या वेणीप्रवाहस्तस्मादम्बुकणान् प्रहीतुं शीलं येषां तु ।
 " आग्नेडनोक्तियोगोस्त्री " इति विश्वः ॥ ८ ॥

अथ सविलसदम्भःस्तम्भिताक्षिप्रकाशं

जलचरखरलेखास्फालवाचालिताशम् ।

जलनिधिमधिवीरोल्लङ्घितुं जाड्विकत्वं

खगपतिरिव चण्डोड्डीनमङ्गीचकार ॥ ९ ॥

लाङ्गलोत्तालकेतुर्नभसि पृथुगतिः स्फारसीमन्तिताम्रः

स्फूर्जत्प्रौढोरुवेगोल्ललितजलनिधिः पृष्ठकृष्टोप्रसत्त्वः

दूरात्सिन्दूरपूरारुणमरुणरुचिस्तेजसः संविभागै-

श्चक्रे दिग्वारणानां कटितटमभितः सूर्यविद्धाम्बुदाभम् ।

उचल्लाङ्गूलेति ॥ अथ दुरतिक्रमणविचारानन्तरं स हनुमान् जलनिधिं लहयितुं जाड्विकत्वमङ्गीचकारेत्यन्वयः । “जललोऽतिजवो जहाकारिको जाड्विको जवी ।” इति चरकः । कः किमिव खगपतिर्गरुडः चण्डोड्डीनमिव । कीदृशं जलनिधिं विलसिताम्भःस्तम्भितः नेत्रप्रकाशो येन तं जलचराणां मत्स्यादीनां खरा तीक्ष्णनिरन्तरा या लेखा क्रीडनं तत्र ये आस्फाला उत्पातास्तैर्वाचालिताः मुखरीकृताः आशाः दिशाः येन तम् ॥ ९ ॥

हनुमानिति शेषः । सिन्दूरपूरारुणं दिग्वारणानां कटितटमभितः सर्वतस्तेजसः संविभागैः स्वाङ्गदीप्तिसंचारणैः सूर्यविद्धाम्बुदाभं सूर्येण विद्धस्यालिङ्गितस्याम्बुदस्येवामा यस्य तादृशं चक्रे । यथा लघ्नरविकरा मेघा दृश्यन्ते तथा दूरादेव लग्नाङ्गदीप्तयः दिग्वारणा अमवन्नित्यर्थः । सूर्यस्तादृश्ये हेतुमाह । अरुणरुचिः वानरजातित्वात् । यद्वा । समुद्रोल्लङ्घनाविष्कृतरोषावेशाच्च अरुणा रुचिर्यस्य । रोषमेव द्योतयति । लाङ्गूलमेवोत्तालः केतुर्यस्य । नभसि या पृथुगतिः शीघ्रगमनं तदर्थं यः स्फार उत्पतनं तेन सीमन्तितानि द्विधाभूतानि अभ्राणि येन । “अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनायित्नुर्बलाहकः ।” इत्यमरः । स्फूर्जत् निर्गच्छत् यः प्रौढोऽतिबहु ऊरुवेगः जहाजव-

(तत्रावसरे समुद्राद्बुधितो मैनाकः)

विश्रान्तस्तत्र हर्षात्सपदि जलधिना प्रेरितो रत्ननाभो
मैनाकः काञ्चनाङ्ग-स्तुहिनिगिरिसुतः प्राह दूरागतस्त्वम् ।
हंहो दूराध्वखेदं जहि मम शिखरे प्राप्य तस्येति वाचं
स्पृष्ट्वाङ्गुल्या तदग्रं भुजरयपवनापूरिताशं जगाम ॥ ११ ॥

वेलातटे शालतमालमालां

विलोक्यमानः सहसाञ्जनेयः ।

उल्लोलयन् वालधिवल्लिमुच्चैः

कल्लोलिनीवल्लभमुल्ललङ्घे ॥ १२ ॥

अथ दशरथसूनोराज्ञया वायुपुत्रो

रजनिचरपुरीमालोक्य भूत्वा द्विदंशः ।

स्तेन उल्ललितः जलनिधिर्येन सः । पृष्ठेनाकृष्टानि उग्राणि राक्षसा-
दीनि सत्त्वानि येन सः । समुद्रलहने राक्षसयुद्धं प्रसिद्धम् ॥ १० ॥

मैनाको गिरिः कपिं प्राह । हंहो संबोधनेऽव्ययम् । हे हनुमन् त्वं
दूरादागतः अतो मम शिखरे दूराध्वखेदं जहीत्यन्वयः । तस्य गि-
रेरिति वाचं प्राप्य श्रुत्वा अङ्गुल्या चरणाङ्गुल्या तदग्रं तच्छिख-
राग्रं स्पृष्ट्वा भुजरयपवनेनापूरिता आशाः येनैवं यथा स्यात्तथा ज-
गाम । कीदृशो मैनाकः जलनिधिना सपदि हर्षात् मत्कर्तृसगरगो-
त्रापत्यरामसहायकृद्यमिति प्रीत्या प्रेरितः । ननु कुतस्तत्र गिरि-
रित्यपेक्षायामाह । कीदृशो गिरिः विश्रान्तः पक्षच्छिदो गोत्रभिदः
भयात् निलीय स्थितः । अन्यत्सुगमम् ॥ ११ ॥

आञ्जनेयः अञ्जनापुत्रः हनुमान् सहसा अनायासेन कल्लोलिनी-
वल्लभं समुद्रमुल्ललङ्घे लहितवान् । वालधिः पुच्छं तदेव वर्ला तामु-
ल्लोलयन् उच्चैश्चालयन् ॥ १२ ॥

अल्पो भूत्वा लङ्गां प्रविशेति रामाज्ञया द्विदंशप्रमाणदेहः । "दि-

अकलितपरिमाणो मात्रया सत्रपस्तां

क्षिपति जनकजात्रे शिशुपात्रावतीर्णः ॥ १३ ॥

मारुतिः—(जानकीं नमस्कृत्य)

मातर्जानकि को भवानिह मृगः केनात्र संप्रेषित-
स्त्वद्दौत्येन रघूत्तमेन किमिदं हस्तेऽस्ति तन्मुद्रिका ।
दत्ता तेन तवैव तां निजकरादालभ्य चालिङ्ग्य च
प्रेम्णाश्रूणि ससर्ज सम्यग्दभूद्गात्रेषु रोमोद्गमः ॥ १४ ॥

हनुमान्—(अविरलगलदश्रुपूर्णलोचनाभ्यां सौवर्णमङ्गुली-
यकं मन्यमानां जानकीं संभावयामास) हे भामिनि ।

सुवर्णस्य सुवर्णस्य सुवर्णस्य च मैथिलि ।

प्रेषितं रामचन्द्रेण सुवर्णस्याङ्गुलीयकम् ॥ १५ ॥

हृंशो वनमक्षिका ” इति विश्वः । मात्रया परिमितदेहेन शिशुपात्रात्
अशोकाग्रादवतीर्णः । “ समौ स्तः शिशुपाशोकौ ” इति निघ-
ण्टुः ॥ १३ ॥

मुद्रादानप्रकारमाह । अत्राप्युक्तिप्रत्युक्तिः । हनुमान्—मातः
जानकि ! सीता—भवान् कः ? हनुमान्—मृगः वानरः । सीता—अत्र
केन संप्रेषितोऽस्ति ? हनुमान्—रघूत्तमेन त्वद्दौत्यनिमित्तम् । सीता—
इदं हस्ते किम् ? हनुमान्—तन्मुद्रिका सीते तेन तुभ्यं दत्ता । तवैव
दत्तेति परस्परमुक्त्वा सीता तां मुद्रिकां निजकरादालभ्य गृहीत्वा
आलिङ्ग्य स्वहृदये विन्यस्य प्रेम्णाश्रूणि ससर्ज । सम्यक् स्पृष्टं
यथा स्यात्तथा गात्रेषु रोमोद्गमोऽभूदिति ॥ १४ ॥

हे भामिनि भ्रमवति “ भामोऽस्ति भ्रमकोपयोः ” इति चरकः ।
इदं सुवर्णस्य हेमः अङ्गुलीयकं रामेण तव तुभ्यं प्रेरितं मस्यापि-
तम् । किंभूतस्य सुवर्णस्य शोभनपीतरक्तरङ्गवतः । पुनः किंभूत-

जानकी—(आशालेशमासाद्य क्षणमश्रूणि प्रमृज्य)

मुद्रे सन्ति सलक्ष्मणाः कुशलिनः श्रीरामपादाः सुखं
सन्ति स्वामिनि मा विधेहि विधुरं चेतोऽनया चिन्तया ।
एनां व्याहर मैथिलाधिपसुते नामान्तरेणाधुना
रामस्त्वद्विरहेण कङ्कणपदं ह्यस्यै चिरं दत्तवान् ॥ १६ ॥

अत्राङ्गुलीयकमणौ प्रतिविम्बमासी-

द्रामस्य सादरमतीव विलोकयन्ती ।

मद्रूप एव किमभून्मम वीक्षयेति

मीमांसया जनकराजसुता मुमोह ॥ १७ ॥

स्य सुवर्णस्य शोभनरामाक्षरवतः । पुनः सुवर्णस्य दशमापमात्र-
स्य । ' सुवर्णं दशमापकम् ' इति ॥ १५ ॥

परपुरुषसंभाषणात्पातित्रत्यभङ्गभयान्मुद्रिकामुपन्यस्य पृच्छति-
मुद्रे इति ॥ रामः अस्यै मुद्रायै चिरं त्वद्विरहेण कङ्कणपदं कङ्कण-
स्थानं दत्तवान् एतेन व्याधिर्दर्शितः । उक्तं च रसोदधौ । " व्या-
धिः स्मरवदनया समुत्पसंतापदोषकृतः ऋशिमा ॥ " इति मुग-
मम् ॥ १६ ॥

अत्र अङ्गुलीयकमणौ सादरं यथा स्यात्तथा अतीव । रामस्येति
कर्मणि षष्ठी । रामं रामनामाक्षरं विलोकयन्ती सीता प्रतिविम्बम्
आसीत् । मणौ प्रतिविम्बता वभूवेत्यर्थः । यद्वा । अत्र भ्रमः अत्र
मणौ रामस्य प्रतिविम्बमासीत्तदस्ति नवेति परीक्षया विलोकयन्ती
स्वप्रतिविम्बं तत्र सा दृष्ट्या विचिकित्सति मद्रूप इति । रामोऽपि
मचिन्तया मद्रूप एवाभूत्, किमेति मीमांसया विचारेण मुमोह
वैचित्यमाप ॥ १७ ॥

(कथंचिच्चेतनां प्राप्य)

अये मरुत्तनय यद्यद्बुलीकमेव कङ्कणमभूत्स्वा-
मिनो रामदेवस्य तर्हि किमिव तनुतां गतः ?

हनुमान्—

स्वभावादेव तन्वङ्गि त्वद्वियोगाद्विशेषतः ।

प्रतिपत्पाठशीलस्य विद्येव तनुतां गतः ॥ १८ ॥

जानकी—

चन्द्रो यत्र दिनेशदीधितिसमः पद्मं स्फुलिङ्गोपमं

कर्पूरः कुलिशोपमः शशिकला शम्पासमा भासते ।

वायुर्वाडववह्निवन्मलयजो दावाग्निवत्साम्प्रतं

संदेशं नय रामसन्निधिमितो यात्रां द्रुतं कारय ॥ १९ ॥

हनुमान्—

किं दूरमिन्दुमुखि रामशिलीमुखानां

किं दुर्गमर्गलभिदां हरियूथपानाम् ।

दैवं प्रसन्नमिव देवि तवाद्य सत्यं

रक्षांसि कानि कुपितस्य सलक्ष्मणस्य ॥ २० ॥

हे तन्वङ्गि स्वभावादेव तनुतां गतः त्वद्वियोगाद्विशेषत इत्य-
न्वयः । तन्वङ्गीति वा पाठः । तनून्यङ्गानि यस्यासौ रामः स्वभा-
वादेव त्वद्वियोगाद्विशेषतस्तनुतां गत इति योज्यम् । तन्वङ्गी इ-
न्नन्तः ॥ १८ ॥

चन्द्रेति ॥ शम्पा विद्युत् । कारयेति स्वार्थे णिच् । कुर्वित्यर्थः ।
तत्र गत्वा यात्रां रामप्रस्थानं कारयेत्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु समुद्रान्तरितरक्षोगृहमागताहं दूरस्थो राम इति मीमांस-

(अत्रान्तरे जानकीं सप्रपञ्चं पृच्छन्)

हनुमान्-मातः कुत्रास्ते राजवाटिका ?

जानकी-(दर्शयति) रे पुत्र पश्चिमदिग्भागेनास्या-
स्ति वाटिका ।

(हनुमान् उदह्लाङ्गुलप्रचण्डरूपेण प्रचलितः ।)

इत्युक्तो रजनीचरस्य हनुमानुद्भिद्य लीलावनं
वीरं तत्सुतमक्षमात्तपरिघाघातैर्जघानागतम् ।
तत्कोपारूणलोचनेन्द्रजयिना प्राङ्घ्रिष्फलत्वाद्धृतं
ब्रह्मास्त्रेण विगर्हितेन विधिना बद्धो विदग्धः कपिः॥२१॥

रावणः-(तमालोक्य)

रे रे वानर को भवानहमरे त्वत्सूनुहन्ताहवे
दूतोऽहं खरखण्डनस्य जगतां कोदण्डदीक्षागुरोः ।

मानां सम्बोधयति । अर्गलानि प्रकारादीनि भिन्दन्तीत्यर्गलाभिद-
स्तेषाम् । शेषं सुगमम् ॥ २० ॥

उद्भिद्य उत्पाट्य तत्सुतं रावणपुत्रम् अक्षनामानं वनभङ्गं श्रुत्वा
योद्धमागतं तस्मिन् हनूमति यः कोपस्तेनारूणे लोचने यस्य ते-
नेन्द्रजयिना मेघनादेन कृत्वा प्राङ्घ्रिष्फलत्वाद्दिगर्हितेन विधिना ब्र-
ह्मणा हेतुभूतेन ब्रह्मणा ब्रह्मास्त्रेण ब्रह्मदत्तपाशेन बद्धः । अत्रेयं
कथा । पूर्वं ब्रह्मणा दत्तो ब्रह्मपाशः एतेन त्वं कपिं बध्नीहीति रुद्रा-
वतारे हनूमति पाशो निष्फलो जातः । ततो मेघनादेन ब्रह्मणो गंर्हा
कृता । ततश्च ब्रह्मणा प्रार्थितो हनूमान् स्वयं निबद्धः । विदग्धः
ब्रह्मसंकटात्महनननिवारणविधिज्ञः ॥ २१ ॥

रे रे वानर भवान् कः ? हे रावण अहम् आहवे त्वत्सूनुहन्ता

महोर्दण्डकठोरताडनविधौ को वा त्रिकूटाचलः
को मेरुः क्व च रावणस्य गणना कोटिस्तु कीटायते २२
ईपत्सज्जनमैत्रीव नाभिद्यत् कपेस्तनुः ।

निहता चन्द्रहासेन रावणेनातिरंहसा ॥ २३ ॥

लाङ्गूले चैलतैलपुतवहलशणैर्वैष्टिते दीप्यमानो

रक्षोभिर्वीक्षितोऽग्निर्द्विजपरुपगिरा राघवो यद्यतुष्टः ।

तुष्टो यद्याज्यहोमैस्त्वमपि रघुपतेर्यद्यहं भक्तियुक्ता

संतप्तः प्रार्थितो मा तदिह हनुमतः सीतया शीतलोभूत् ॥

वह्निर्वभौ वानरपुच्छजन्मा

स दह्य लङ्कां स्वमिवोत्पतिष्णुः ।

अक्षघाती । अनेन स्वतो बलम् उपदिश्य स्वामिनोप्यात्मनो बलं
द्योतयति । खरखण्डनस्येत्युपलक्षणं खरदूषणत्रिशिरसांत्वद्भ्रातृणां
खण्डनस्य हन्तुः रामस्य दूतः । किंभूतस्य रामस्य जगतो-विश्वस्य
या कोदण्डदीक्षा धनुर्विद्याशिक्षणं तस्य गुरोः शिक्षकस्य
महोर्दण्डाभ्यां यत्कठोरताडनं तस्य विधौ सति मयि प्रहरति सति
त्रिकूटादयः के । न केपीत्यर्थः ॥ २२ ॥

ईषदापि नोऽभिद्यत् चन्द्रहासाख्यखड्गेन तत्राप्यतिरंहसा अति-
बलेन ॥ २३ ॥

खड्गे निष्फले आत्मनः पूर्वोक्तवैदग्ध्यमाविष्कर्तुं मां दहेति
शिक्षितो रावणः दाहयति सीतया इति प्रार्थितोऽग्निर्हनुमतः शीत-
लोऽभूत् न परेषामिति । इति किं भो अग्ने यदि संतुष्ट इत्यादि सुग-
मम् । हनुमतः संतप्तो मा भवेति शेषः । तत् तदा यदि तुष्टोऽसि ।
कीदृशः अग्निः चैलादीप्यति लाङ्गूले सति दीपितः । सुगमम् ॥ २४ ॥

वह्निर्लङ्कां विदह्य वमी । कीदृशः स्वम् उत्पतिष्णुः उच्चैर्ग-

रामाद्भयं प्राप्य किल प्रतापः

पलायमानो दशकन्धरस्य ॥ २५ ॥

पलानि भुक्त्वा चपलः पलाशिनां

हुताशनस्तृप्तिमुपागतः पराम् ।

विराजते स्म प्रतियातनाच्छलाः

जलानि चाब्धौ तृपितः पिबन्निव ॥ २६ ॥

रावणः—(स्वगतम्) यद्ययं रुद्रो मारुतिस्तर्हि

किमिति रुद्रभक्तस्य मे नगरीं दहति ?

अहह ज्ञातम् ।

तुष्टः पिनाकी दशभिः शिरोभि-

स्तुष्टो न चैको दशमो हि रुद्रः ।

अतो हनूमान् दहतीति कोपात्

पङ्केर्हि भेदो न पुनः शिवाय ॥ २७ ॥

अपि च ।

अब्धिः किं वडधानलेन तरणोर्विम्बेन किं चाम्बरं

मेघः किं चपलाचयेन शशिभृत्किं भालनेत्रेण वा ।

न्तुकः । क इय खं प्रति पलायमानदशकन्धरप्रताप इव ॥ २५ ॥

पलाशिनां रक्षसां पलानि मांसानि । चपलः शीघ्रदाहकः प्र-
तियातनः प्रतिबिम्बस्तन्मिषेण ॥ २६ ॥

हि यतः पङ्केर्भेदः भेदनं शिवाय मङ्गलाय न भवति । सुगमम् २७ ॥
सः मसिद्धः कपिः पुच्छेन खे राजते । तत्र कविरुत्प्रेक्षते । केन
क इव । सर्वं सुगमम् । पुनर्मेघग्रहणं धनुर्रुत्प्रेक्षार्थम्- । अलंकार-

कालः किं क्षयवह्निनेन्द्रधनुषा धाराधरः किं महान्
मेरुः किं ध्रुवमण्डलेन स कपिः पुच्छेन खे राजते ॥२८॥

अथ राक्षसाः—

मरुत्पुत्रस्त्वेकः कपिकटकरक्षामणिरसौ
समुद्यल्लाङ्गूलो ध्वज इव समाश्लिष्टगगनः ।

पुनः प्रत्यायास्यत्यहह कपिसैन्ये प्रचलिते
पदं प्रोचुर्नीचैर्भयचकितलङ्कापुरजनाः ॥ २९ ॥

अथाह गगनमण्डलस्थो मारुतिः—

एकोऽहं पवनात्मजो दशमुख त्वं चापि कोटीश्वर-
स्त्वां जित्वा समरे प्रभोः प्रणयिनीं सीतां च नेतुं क्षमः ।
किं तूत्थाय भुजं पुरा भगवता रामेण सुग्रीवतो
हत्वा दक्षिणपाणिना वसुमतीं त्वां हन्तुमुक्तं वचः ॥३०॥

दूषितमिदं पद्यम् । तदुक्तं दण्डिना । “असंवद्धोपमं पद्यं न कुर्वीत
विदूषितम् ।” इति ॥ २८ ॥

लङ्कापुरवासिनो राक्षसाः नीचैर्मन्दमन्दमिति प्रोचुः । इतीति
शेषः । इति किम् । अहहेति कष्टम् । ततः कपिसैन्ये प्रचलति
सति मरुत्पुत्रो हनुमान् पुनः पदमस्मदीयं स्थानं लङ्कां प्रत्याया-
स्यति आगमिष्यति । यद्वा । पदं वचनम् । कीदृशः । एक एवासौ
कपिकटकरक्षामणिः । यद्वा । एकोऽसहायः असौ मरुत्पुत्रः पुनरा-
यास्यतीति योज्यम् । पुनः समुद्यल्लाङ्गूल ऊर्ध्वगतपुच्छः । क इव
पुच्छः समाश्लिष्टगगनध्वज इव ॥ २९ ॥

पूर्वार्धं सुगमम् । शक्तश्चेत्कर्तुं मां न हन्याः सीतां च न
नयसीत्यत्राह । पुरा रामेण सुग्रीवतः सुग्रीवाप्रे सुग्रीवं प्रति वा ।
सार्वविभक्तिकस्तसिल् । त्वां हन्तुं वचनमुक्तं यत्तदचोऽनृतं स्या-
दतो न हन्मीति भावः ॥ ३० ॥

(इत्युक्त्वा दशग्रीवनगरीं भस्मसात्कृत्वा रक्षितामशो-
कवनिकामागम्य जानकीं प्रणम्य रामाभिज्ञानं याचते
स्म हनुमान् ।)

मैथिली-

शिखां धूमशिखां शत्रोः कालव्यालवधूमिव ।
उद्यम्यास्य शिरोरत्नं संज्ञानं स्वामिनं ददौ ॥ ३१ ॥

तथा च चित्रकूटपर्वते ।

वक्षोभिचारि चरुभाण्डमिव स्तनं यो
देव्या विदेहदुहितुर्विददार काकः ।

ऐपीकमस्त्रमधिकृत्य तदा ततोऽक्षणा
काणीचकार करुणो रघुराजपुत्रः ॥ ३२ ॥

इति द्वितीयमभिज्ञानम् ।

मनःशिलायास्तिलकं तथा मे
गण्डस्थले पाणितलेन मृष्टम् ।

अन्यत् स्पष्टम् । रक्षितामग्निनाऽदग्धां शिखां वेणीमुद्यस्य । की-
शीम् । धूमशिखां धूमस्येव शिखा यस्यास्ताम् । मध्यमपदलोपी
ऽमासः । रावणदाहार्थं मलयान्निधूमशिखामिवेत्यर्थः । यदा । धूम-
स्य धूमकेतोरिव शिखामिव कालसर्पस्य स्त्रियमिव ॥ ३१ ॥

यदा चित्रकूटे यः काकः काकरूपधरश्चेन्द्रः वक्षोभिचारि यथा
स्यात्तथा वक्षसि अभिचरतीति वक्षोभिचारि देव्याः स्तनं विददार ।
तदा च रामो रघुराजपुत्रः ऐपीकं बाणमधिकृत्य तं काक-
मक्षणा नेत्रेण काणीचकारेति । किमिव । चरुभाण्डमिव हविः-
पात्रमिव ॥ ३२ ॥

हे राघव अहं त्वदागमनाय मासमात्रं कालं जीवामी-

स्मरेति संज्ञानमपि प्रयच्छ

जीवाम्यतो राघव मासमात्रम् ॥ ३३ ॥

इति तृतीयमभिज्ञानम् ।

हनुमान्—

रत्नं यत्नाद्गृहीत्वा तदनु कपिभटश्चित्रकूटस्य संज्ञां
नत्वा पादारविन्दद्वयमपि जनकस्यात्मजाया हनुमान् ।
पाणिभ्यामङ्घ्रियुग्मं पुनरुदधितटे मन्त्रयित्वाभ्रगर्भे-
णोर्म्यामुत्पत्य मग्नं तदुरुभुजबलाडम्बरेणाजगाम ॥ ३४ ॥

ततो मरुच्छुम्बितचारुकेसरः

प्रसन्नताराधिपमण्डलाग्रणीः ।

वियुक्तरामातुरदृष्टिवीक्षितः

समागतः श्रीहनुमान्वसन्तवत् ॥ ३५ ॥

त्यपि वाच्यमिति शेषः । अन्यत् सुगमम् ॥ ३३ ॥

पाणिभ्यामङ्घ्रियुग्मं पुनः उदधितटे मन्त्रयित्वा अभ्राणि गर्भे
यस्य तेनाकाशमार्गेण जगामेत्यन्वयः । किं कृत्वा । ऊर्म्या समुद्रो-
र्मिनिभिव्याप्य तन्मानं समुद्रप्रमाणमुत्पत्य समुद्रोर्मिप्रमाणमात्रमु-
त्पत्येत्यर्थः । किंविशिष्टेनाभ्रमार्गेण । उरुभुजबलस्याडम्बरो य-
स्मिन् । अन्यत् सुगमम् ॥ ३४ ॥

अत्र हनुमद्वसन्तयोर्वर्णनम् । मरुच्छुम्बितचारुकेसरः चारुके-
सराः पुच्छलोमानि कुसुमकोशतन्तवो वा । ताराधिपः सुग्रीवश्च
न्द्रोऽपि वियुक्तो रामस्तस्यातुरदृष्ट्या वियुक्ता वियोगिन्यो रामास्ता-
सामप्यातुरदृष्ट्येति योज्यम् ॥ ३५ ॥

(सीतापतिं ससंभ्रममालिङ्गितुमुद्यतं दृष्ट्वा) देव ।

पीतो नाम्बुनिधिर्न कोणपपुरी निष्पिष्य चूर्णीकृता
नानीतानि शिरांसि राक्षसपतेर्नानायि सीता मया ।

आश्लेषार्पणपारितोषिकमहं नार्हामि वार्ताहरो
जल्पन्नित्यनिलात्मजः स जयति व्रीडाजडो राघवे ३६ ॥

रामः—(सविकल्पं विधातारमुपलम्भते) क्रूरकर्मा
विधाता किं विधास्यतीति ।

हनूमान्—देव ।

कुत्रायोध्या क्व रामो दशरथवचनादण्डकारण्यमागात्
कोऽसौ मारीचनामा कनकमयमृगः कुत्र सीतापहारः ।

सुग्रीवे राममैत्री क्व जनकतनयान्वेषणे प्रेषितोऽहं
योऽर्थोऽसंभावनीयस्तमपि घटयति क्रूरकर्मा विधाता ॥

रामः—हे वीर विदीर्यमाणहृदयद्वारेण प्राणा लोकान्तरं
गन्तुमिच्छन्ति किमिति तूर्णं चन्द्रवदनां नावेदयसि ?

हनूमान्—(सत्वरम्)

हा राम जगदानन्द किमिदं शिवमस्तु ते ।

तव प्राणगतिद्वारस्यार्गलेयं करे मम ॥ ३८ ॥

आलिङ्गनार्पणमेव पारितोषिकप्रतिदानं तं प्रति नार्हामि न यो-
ग्योऽस्मीति । कुत इत्यत आह । यतो वार्ताहरः संदेशमात्रहारक
इति जल्पन् अनिलात्मजो विजयते ॥ ३६ ॥

स रामः सविकल्पमिति स्पष्टार्थम् । एतेनैवमुक्तं भवति । अघ-
दितघटनाचातुर्यशाली विधाता सीतामपि मेलयिष्यतीति भावः ।
“ क्रूरादये विचित्रे च ” इति धरणिः । विचित्रकर्मा ॥-३७ ॥

जगतामानन्दो यस्मात्किमियं विमनस्कतेति पाठः ॥ ३८ ॥

(इति जानकीशिरोरत्नं रामाय प्रयच्छति ।)

तथा च ।

मनःशिलायास्तिलकं स्मर गण्डस्थले त्वया ।

संमृष्टं जानकीवक्षःस्पर्शात्काणीकृतं खगम् ॥ ३९ ॥

रामः—(अभिज्ञानत्रयमासाद्य) साधु मारुते साधु ।

अये प्रियायाः कुशलमस्ति ?

आञ्जनेयः—

कार्श्यं चेत्प्रतिपत्कला हिमनिधेः स्थूलाथ चेत्पाण्डिम

नीला एव मृणालिका यदि घना वाष्पाः कियान्वारिधिः

संतापो यदि शीतलो हुतवहस्तस्याः कियद्वर्ण्यते

राम त्वत्स्मृतिमात्रमेव हृदये लावण्यशेषं वपुः ॥ ४० ॥

रामः—मारुते का कथा ?

हनूमान्—भोः प्रभो ।

का शृङ्गारकथा कुतूहलकथा गीतादिविद्याकथा

माद्यत्कुम्भिकथा तुरङ्गमकथा कोदण्डदीक्षाकथा ।

सर्वं सुगमम् ॥ ३९ ॥

हे राम यदि तस्याः कार्श्यं वर्ण्यते तर्हि हिमनिधेश्चन्द्रस्य प्रतिपत्कला स्थूला चेत्पाण्डिमा पाण्डुता । अथ पाण्डिमा वर्ण्यते चेन्मृणालिका नीला एव । यदि घना निरन्तराः वाष्पा वर्ण्यन्ते तर्हि वारिधिः कियान् । यद्वा । वाष्पा वर्ण्यन्ते तदा घना वर्णन्ती मेघाः तथा वारिधिरपि कियान् । अन्यद्वृत्तं कियद्वर्ण्यते । हृदयं त्वत्स्मृतिमात्रमेव वपुर्लावण्यशेषमेव ॥ ४० ॥

मियः शृङ्गारकथा का एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । एवंविधनिवृष्टे

एकैवास्ति मिथः पलायनकथा त्वङ्गीतरक्षःपते-
देव श्रीरघुनाथ तस्य नगरे स्वप्नेऽपि नान्या कथा ॥४१॥

रामः—त्रिदशैरपि दुर्धर्षा लङ्का नाम महापुरी ।

कथं वीर त्वया दग्धा विद्यमाने दशानने ॥४२॥

हनूमान्—

निःश्वासेनैव सीताया राजन्कोपानलेन ते ।

दग्धपूर्वा तु सा लङ्का निमित्तमभवत्कपिः ॥ ४३ ॥

शाखामृगस्य शाखायाः शाखां गन्तुं पराक्रमः ।

यत्पुनर्लङ्घितोऽम्भोधिः प्रभावोऽयं प्रभो तव ॥४४॥

(अत्रान्तराले लङ्कायां सरमा नाम राक्षसी धर्मिणी
जानकीं वाचमुचे ।)

सरमा—विभेमि सखि संवीक्ष्य भ्रमरीभूतकीटकम् ।

तद्ध्यानादागते पुंस्त्वे तेन सार्धं कुतो रतिः४५

मा कुरुष्वत्र संदेहं रामे दशरथात्मजे ।

त्वद्ध्यानादागते स्त्रीत्वे विपरीतास्तु ते रतिः४६

इति श्रीहनुमन्नाटके हनुमद्विजयो नाम पष्ठोऽङ्कः ॥ ६ ॥

पूर्वोत्तरपक्षे स्थापनात्मकं वाक्यमुक्तम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

पूर्वं दग्धा दग्धपूर्वा कपिरहं निमित्तमेवामवम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

अभ्रमरो भ्रमरो भवति भ्रमरीभूतं कीटकं वीक्ष्य एवं तद्ध्या-
नात्तस्य रामस्य स्मरणात्त्वयि पुंस्त्वमागते सति तेन रामेण सार्धं
रतिः कुतः । पुंस्त्वमत्र रामत्वम् ॥ ४५ ॥

अत्र रतौ । शेषं सुगमम् ॥ ४६ ॥

इति श्रीमिश्रमोहनदासविरचितायां हनुमन्नाटकदीपिकायां
टीकायां पष्ठोऽङ्कः समाप्तः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽङ्कः ।

रामदूतेनोक्तः सुग्रीवः—

कपिनृपतिरपास्य प्रेयसीं प्रेमभिन्नः

किमिति जनकपुत्रीरामयोः कार्यमुच्चैः ।

गतिरपि हरिसूनोर्विस्मृता राज्यगर्वा-

दिति रघुजनवाक्यादागतः सैन्ययुक्तः ॥ १ ॥

अथ विजयदशम्यामाश्विने शुक्लपक्षे

दशमुखनिधनाय प्रस्थितो रामचन्द्रः ।

द्विरदविधुमहाब्जैर्यूथनाथैस्तथान्यैः

कपिभिरपरिमाणैर्व्याप्तभूदिवखचक्रः ॥ २ ॥

प्रेमभिन्नोऽपूर्णकामाभिलाषः कपिनृपतिः सुग्रीवः प्रेयसीं रुमा
मपास्य त्यक्त्वा इति रघुजनकवाक्यात् रामदूतवचनात्सैन्ययुक्त
भूत्वा आगत इत्यन्वयः । इति किं तदेवाह । हे पाप जनकपुत्री
रामयोः कार्यमुच्चैर्महत् यत्त्यक्त्वा इदं स्थैर्यादिकं किमिति राज्यग
र्वाद्धरिसूनोर्वालिनोऽपि गतिर्मरणरूपा विस्मृता । तवेति शेषः । यद्वा ।
वालिनः सकाशाद्या गतिस्ताराहरणानिनीयस्थितिरितिरूपा गतिः ॥

विजयमुहूर्तयुक्तायां दशम्यां द्विरदविधुमहाब्जैर्यूथनाथैः सह
“अङ्कानां वामतो गतिः” इति न्यायात् द्विरदा दिग्गजाः अष्टौ ।
विधुश्चन्द्र एकः एतत्संख्याकमहापद्मैः अष्टादशमहापद्मसंख्याकैर्यू
थनाथैः तथाऽन्यैरपरिमितैः कपिभिः सह । कीदृशीः । व्याप्तं भुवं
दिशाभाकाशस्य च मण्डलं येस्तेः । द्विरदविधुमहर्क्षैरिति पाठे
हस्तिहृत्स्यैर्महर्क्षैर्जाम्बवत्प्रमुखैः ॥ २ ॥

हनूमान्—(रामं प्रति)

नृपतिमुकुटरत्न त्वत्प्रयाणप्रशस्ति

पुवगवलनिमज्जद्भुभराक्रान्तदेहः ।

लिखति दशनदङ्कैरुत्पतद्भिः पतद्भि-

र्जरठकमठभर्तुः खर्परे सर्पराजः ॥ ३ ॥

श्वासोर्मिप्रतिसन्धिरुन्धितगलप्रच्छिन्नहारावली-

रत्नैरप्यदयालुभिः कृतफणाप्राग्भारभङ्गक्रमः ।

श्रोत्राकाशनिरन्तरालमिलितस्तब्धैः शिरोभिर्भुवं

धत्ते वानरवीरविक्रमभराभुग्नो भुजङ्गाधिपः ॥ ४ ॥

हे नृपतिमुकुटरत्न राम सर्पराजः शेषस्त्वत्प्रयाणवर्णावली
जरठकमठभर्तुः जरठो वृद्धः प्राचीनः स चासौ कमठभर्ता महाकूर्म-
स्तस्य खर्परे पृष्ठकपाले दशनदङ्कैर्दशना एव दङ्कास्तैर्लिखति। “स्या-
त्खर्परः कपालोऽस्त्री ” इत्यमरः । वानरवलेन निमज्जन्ती भूस्तस्या
भारेणाक्रान्तो भोगो यस्य सः । कीदृशैर्दशनदङ्कैरुत्पतद्भिर्रुत्पतत्सु
वानरेपूत्पतद्भिः निपतत्सु वानरेषु खर्परे पतद्भिः ॥ ३ ॥

पुनरपि श्वासोर्मिप्रतिपद्येन बाहिनीभरमेवानुवर्णयति । बहुत्वाद्य-
च्छिरसि इयं भूरत्यर्थं राजते स एव भुजङ्गाधिपः शिरोभिर्भुवं धत्ते ।
कीदृशः । वानरवीराणां विक्रमेण क्रन्दनादिविक्रमेण यो भरस्तेना-
समन्ततो भुग्नो बक्रीभूतः । पुनः किंभूतः । कृतो विहितः फ-
णानां प्राग्भारस्य भङ्गिकायाः भङ्गक्रमो येन । “प्राग्भारो भङ्गिका
मता ” इति विश्वः । कीदृशः शिरोभिः । श्वासानां या ऊर्मयस्ताभिः
संधिः प्रतिश्वासनिर्गमनमार्गः संधिः मुखनासादिः तै रुन्धितो यो
गलः कण्ठस्तस्य वायुरोधनस्थलत्वात्प्रच्छिन्नानि श्रुतितानि हाराव-
ल्या रत्नानि येभ्यस्तैः अत एव दयालुभिः मिथःसंधानपीडानाभि-

रामः-अये मरुत्तनय ।

कूर्मं क्लेशयितुं दिशः स्थगयितुं भेत्तुं धरित्रीधरात्
सिन्धुं धूलिभरेण कर्दमयितुं तेनैव रोद्धुं नभः ।
नासीरेषु पुरः पुरश्चलवलालापस्य कोलाहलात्
कर्तुं वीरवरूथिनी मम परं जैत्रं पुनस्त्वद्भुजैः ॥५॥

भिल्लीभिः-(सहासम्)

नो शस्त्रं नापि शास्त्रं नहि च रथकथा नापि दन्ती
न वाजी नोक्षाणो नापि चोद्गा वत न च शिविरो
नापि राजा जटावान् । नो वित्तं नापि वस्त्रं न च
नृपरचना काचिदत्रास्ति मातः प्रातर्द्रष्टुं स्थिता-
भिर्गिरिवरकुहरेऽभापि भिल्लीभिरेवम् ॥ ६ ॥

भिल्लीमातरः-

विजेतव्या लङ्का चरणतरणीयो जलनिधि-

र्विपक्षः पौलस्त्यो रणभुंवि सहायाश्च कपयः ।

ज्ञैः । पुनः श्रोत्राणामभावान्निरन्तरालमन्तरालशून्यं यथा स्यात्तथा-
मितः सर्वतः स्तब्धैस्तत्र नैसर्गिकसौकुमार्यैः ॥ ४ ॥

तेन धूलीभरेण रोद्धुमाच्छादयितुं नासीरेषूप्रयायिषु पुरोऽग्रे चलं
चलितं यद्दलं सैन्यं तस्यालापस्य वागाढम्बरस्य । त्वद्भुजैरिति
पूज्यत्वात्बहुवचनम् । त्वद्भुजेति वा पाठः ॥ ५ ॥

हे मातः अत्र कटके काचिनृपतिरचना नास्तीति भिल्लीभि-
भापि उक्तम् । इति किं वत हास्यम् । “ हास्यहर्षविषादेषु वत हा
कष्टकोपयोः । ” इति धराणिः । उक्षाणो वृषाः । शेषं सुगमम् ॥ ६ ॥

इन्ति हनिष्यति । “ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ” प्रतिबलं
शत्रुसैन्यम् । क्रियासिद्धिः कार्यसिद्धिः सत्त्वे धैर्ये । उपकरणं रथ-

तथाप्येको रामः सकलमपि हन्ति प्रतिबलं
क्रियासिद्धिः सत्त्वे वसति महतां नोपकरणे ॥ ७ ॥

(अत्रान्तरे तत्र लङ्कायां मन्त्रणायोपविष्टो मन्त्रिभिः
प्रोत्साहितो लङ्काभटानुत्कण्ठं वक्ष्यापे विभीषणः ।)

सुवर्णपुङ्खाः सुभटाः सुतीक्ष्णा

वज्रोपमा वायुमनःप्रवेगाः ।

यावन्न गृह्णन्ति शिरांसि वाणाः

प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ ८ ॥

विभीषणः—(रावणं प्रत्याह)

जातिं मानय मानुषीमभिमुखो दृष्टस्त्वया हैहयः

स्मृत्वा वालिभुजौ च सांप्रतमवज्ञातुं न ते वानराः ।

तत्पौलस्त्यमहाग्निहोत्रिणमहं त्वामेवमभ्यर्थये

सीतामर्पय मुञ्च च ऋतुभुजः काराकुटुम्भीकृतान् ॥ ९ ॥

क्षत्रादिसामग्री । सुगमम् । अत्रान्यपद्यानि सन्ति तत्र क्षेपकानीति
ज्ञेयम् ॥ ७ ॥

“ मन्त्रशाला तु मन्त्रणे ” इति शाश्वतः । रामवाणाः तव
शिरांसि ॥ ८ ॥

ननु नराः वानरा किं करिष्यन्ति तत्राह । वानरमानुषीं जातिं
मानय बहु जानीहि । केयं जातिरिति तत्राह । अभिमुखो हैहयोऽ-
र्जुनः त्वयैव दृष्टः ज्ञातः तत्कारागृहनिवासित्वात्तत्प्रसिद्धाः वानरा
अवज्ञातुं तिरस्कर्तुं सांप्रतं योग्यं न । “ योग्ये सद्योऽपि सांप्रतम् ”
इति विश्वः । कुतः । वालिभुजौ स्मृत्वा भृक्रामणे कक्षान्तरावस्थि-
तत्वात्तस्मादत एव वानरा महाग्निहोत्रिणं त्वां रामप्रतापाग्री

त्यजस्व कोपं कुलकीर्तिनाशनं

भजस्व धर्मं कुलकीर्तिवर्धनम् ।

प्रसीद जीवेम सवान्धवा वयं

प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ १० ॥

रावणः—(सक्रोधम्)

जानामि सीतां जनकप्रसूतां

जानामि रामं मधुसूदनं च ।

वनं च जानामि निजं दशास्य-

स्तथापि सीतां न समर्पयामि ॥ ११ ॥

(इति वामचरणेन विभीषणं ताडयामास ।)

विभीषणः—ततश्चतुर्भिः सह मन्त्रिपुत्रै-

रुत्सृज्य रक्षःकुलधूमकेतुम् ।

राक्षसकुलहविष्यहोतारं प्रार्थये । किं प्रार्थयसीत्यत्राह । सीतां मुञ्च कारागृहमेव कुटुम्बं येषां तांस्त्वकारागृहनिरुद्धान्मुञ्च सीतां समर्पयेति । अत्रेदं वृत्तम् । पुरा रावणेन धर्मं त्याजितैर्मुनिमीरुषा स्वस्वाङ्गजनितघर्मजलं कुम्भे प्रक्षिप्तम् । एतेन तव नाशो भविष्यतीत्युक्त्वा कुम्भं भूमौ निधाय गताः । ततो जनकयज्ञार्थं हलाकर्षणकाले तद्भेदादाविर्भूता सीता समुत्थिता । सा जनकजेत्युच्यते । अतो जनकप्रसूतामित्युक्तम् ॥ ९ ॥ १० ॥

वधं च जानामीत्यनेन मम वधोऽवश्यं भवितेति ध्वनितम् । तां तु न समर्पयामीत्युक्तम् । कुतो न समर्पयसीत्यत्राह । दशास्येति । दशास्यो भूत्वा एकास्याय कथं समर्पयामीति गूढोऽभिप्रायः । अन्यत्सुगमम् ॥ ११ ॥

क इव । विभीषणः लङ्कायाः महातङ्कः भयमिव । पुनः रक्षःकु-

ङ्कामहातङ्क इवाम्बरेण

विभीषणो राघवमाजगाम ॥ १२ ॥

(आगते विभीषणे परस्परं वानराः)

अद्यैवास्य विभीषणस्य शरणापन्नस्य मूर्ध्नानते-
रानृण्याय ददात्ययं रघुपतिर्लङ्काधिपत्यं श्रियम् ।

एतस्यैव भुजाविह प्रतिभुवौ सुग्रीवराज्यार्पणे

त्रैलोक्यप्रथिमानसत्यचरिताः सर्वे वयं साक्षिणः ॥ १३ ॥

या विभूतिर्दशग्रीवे शिरच्छेदेऽपि शंकरात् ।

दर्शनाद्रामदेवस्य सा विभूतिर्विभीषणे ॥ १४ ॥

लाय धूमकेतुरिव । अत्ययहेतुरित्यर्थः । सुगमम् ॥ १२ ॥

अयं रघुपतिः अस्य विभीषणस्याद्यैव लङ्काधिपत्यं श्रियं ददाति दास्यति । कस्याः मूर्ध्ना मस्तकेनानतिर्दण्डवत्प्राणिपातः स एवानृ-
ण्यं तदनृणाय नमतः आनृण्यायेत्यर्थः । अत्र विचिकित्समानान्
कांश्चिदाहुः ॥ इह संदेहे एतस्य रामस्यैव भुजौ सुग्रीवराज्यार्पणप्रति-
भुवाबुदारी आर्द्रौ वा । “शत्रुजारमहोदारजलेषु प्रतिभूः स्त्रियाम् ।”
इति शाश्वतः । अत्र सर्वे वयं साक्षिणः । कीदृशाः त्रैलोक्ये प्र-
थिमा पृथुत्वं सर्गसमयः अनः असुखं नाश इति । “नश्च निर्वृति-
वाचकः ” इत्युक्तत्वात् सर्गनाशयोर्मध्ये सत्यचरं पूर्वं सत्यचरम् ।
“ भूतपूर्वं चरद् ” विश्वादिमध्यावसाने च सत्यं रामम् इताः शरणं
प्राप्ताः तद्भक्ता इति । अन्योऽर्थः स्फुट एव । तथा सुग्रीवाग्रजं
हत्वा तस्मै राज्यं दत्तम् । अस्याग्रजमपि हत्वा अस्मै राज्यं दा-
स्यतीति भावः ॥ १३ ॥

शिरसां कर्त्तने कृते सति एतेन सेव्यत्वं तमःशरीरत्वं
घोतितम् ॥ १४ ॥

(ततो रामेण)

अथ दशरथपुत्रे तत्र सौमित्रिमित्रे-

ऽप्युदगुदधितटान्ते गर्भदर्भावकीर्णे ।

अहमिह ह निविष्टे नागतोऽग्रेति रोपा-

द्यदि जलधिरनेनाप्यात्तमाग्नेयमस्त्रम् ॥ १५ ॥

श्रीरामचन्द्रे दशवक्रहानौ

कृतोद्यमे क्रव्यभुजः समस्ताः ।

मित्राण्यमन्यन्त मृगं कर्पिं च

तपोधनं गाढतरं वनं च ॥ १६ ॥

समुद्रः-(रामं प्रति)

अस्मद्गोत्रे भविष्यद्दशरथनृपतेरश्वमेधेषु सर्पिः-

संपातोत्तापलोलज्ज्वलदलनकलाव्याकुलं कूर्मराजम् ।

ततः विभीषणः रामपादौ प्रणम्योपविशति । दशरथपुत्रे उद-
गुदधितटान्ते उत्तरदिक्समुद्रतटे विनिविष्टे सति यदि यदा जल-
निधिः अग्रे रामपुरतो नागतः देवरूपेण नाविर्बभूव तदा अनेन
रामेणापि आग्नेयं तज्जलशोषणहेतुम् अस्त्रं बाणम् आददे गृहीतम् ।
कीदृशे तटे गर्भे मध्यदेशे उपवेशनस्थाने दर्भैराकीर्णे आस्तृतदर्भे
इत्यर्थः ॥ १५ ॥

मैनाकवात्सल्यादिति भावः । मृगं मारीचं वञ्चनहेतुत्वात् कर्पिं
हनुमन्तं सीतामार्गणहेतुत्वात् तपोधनं शापदातारं वैश्यं दशरथ-
शापदावृत्त्वात् वनं सीताहरणहेतुत्वात् राक्षसवधे मांसबाहुल्यादिभि-
रुपकारः कृत इति भावः ॥ १६ ॥

ततः अतिभयेनैवाशु वारिधिः स्वस्मिन्कृपासुतपादाधितुं तत्पूर्व-
जकर्तृत्वमात्मनो द्योतयन्नवध्यत्वमाविष्करोति-अस्मद्गोत्रे इति ॥

ज्ञात्वा रोदःपुटं वा ननु तव सगरः प्राग्भवो भाविवेत्ता
नेता सप्ताम्बुधीनामपि सविधमवाग्वान्तरश्मिः स्रवन्तीम्
(सरोपम्)

चापमानय सौमित्रे राघवेऽधिज्यधन्वनि ।

समुद्रं शोपयिष्यामि पदा गच्छन्तु वानराः ॥ १८ ॥

भो राम तव प्राग्भवः पूर्वजः सगरः अधि उच्चैः सविधं गङ्गामवाकू
निर्ममे आनीतवानिति यावत् । यद्यपि मगीरयेनानीता गङ्गा तथा-
पि अश्वान्वेपणपुत्रदाहादिवीजत्वात्सगर एव आनीतवानिति ध्वन्य-
र्थः । “ उपर्यध्यधसः सामीप्ये ” इति शाश्वतः । “ गङ्गा वान्ति-
कगर्मोदविच्छेषु सविधोऽस्त्रियाम् । ” इति धराणिः । अत्र गर्भोदस-
विधार्थेक्येन गङ्गा गृह्यते । अवागिति “ वचि निर्माणे ” इति अस्य
धातोर्लृङि रूपम् । कविकामधेनौ । ननु पुनरपि सप्ताम्बुधीनां वा-
न्ताः अधोगताः ये रश्मयस्तरङ्गास्तेषां स्रवन्तीम् अष्टमं समुद्रं
मामङ्गीकृत्येत्यर्थः । यद्वा । सप्ताम्बुधीनां मध्ये समं मामकृत्येत्यर्थः ।
विसर्गान्तपाठे वान्ताः सर्वगताः रश्मयस्तेजांसि “ अश्वस्त्री पशु-
भेदे पुमान् ” इति धराणिः । “ नद्यष्टमप्रधानेषु स्रवन्ती स्यात्पु-
मान् हरेः । ” इति चरकः । अतः स्रवन्तीम् अष्टमं किं कृत्वा अ-
स्मद्गोत्रे वंशे माषी यो दशरथाख्यनृपतिस्तस्याश्वमेधेषु यः सर्पिः-
संपातः घृतादिहोमस्ततो य उच्चापस्तद्युक्ता याः लोलाः सर्वतः
प्रसरन्त्य उज्ज्वलदनलस्य कलाः ज्वालास्ताभिव्यर्त्तुकुलम् अधः
फूर्मराजः ज्ञात्वा ऊर्ध्वं च रोदःपुटम् । “ घावाभूमी च रोदसी ”
इत्यमरः । घावाभूमी ज्ञात्वा । नन्वेतत्पुरैव कथं ज्ञातामिति चेत्त-
प्राह । भाविवेत्ता एतद्भविष्यतीति ज्ञानवान् यतस्त्वत्पूर्वजकर्तृ-
कोऽहमतो भवद्वध्योऽस्मीति भावः । “ विपवृक्षोऽपि संवर्ध्मं स्वयं
च्छेत्तुमसाम्प्रतम् । ” इति ॥ १७ ॥

अत्रेदं पूर्ववृत्तम् । मन्दरपर्वतस्यो विश्वकर्मा नलापिता प्रसन्नः

(ततः प्राञ्जलिपुटोपस्थितस्य समुद्रस्याज्ञया नलेन निबध्यमाने
सेतौ तरतः प्रस्तरानवलोक्याह ।)

हनुमान्—

ये मज्जन्ति निमज्जयन्ति च परांस्ते प्रस्तरा दुस्तरे
वाद्धौ वीर तरन्ति वानरभटान्त्संतारयन्तेऽपि च ।

नैते आवगुणा न वारिधिगुणा नो वानराणां गुणाः
श्रीमद्दाशरथेः प्रतापमहिमारम्भः समुज्जृम्भते ॥ १९ ॥

कपेश्च सेनाप्लवगैः पुरोगैः

पाथोमयं भूवलयं व्यलोकि ।

तत्पृष्ठगैः पङ्कमयं तदान्यै-

रासीदिहाम्भोनिधिरित्यवादि ॥ २० ॥

इति श्रीहनुमन्नाटके सेतुबन्धनं नाम सप्तमोऽङ्कः ॥७॥

सन्नलभात्रे वरं ददौ । तव पुत्रो नलो मत्तुल्यो भविता अन्यच्च शि-
ल्पकर्मणि । अनेन प्रक्षिप्तं शिलावृणकाष्ठादिकमपि जलेऽप्युपर्येव
स्यास्यते-अतोः नलेन सेतुर्वद्ध इति रामायणे उक्तम् । एते गुणाः
प्रस्तरतरणरूपाः “आवाणः प्रस्तराः शिलाः” इति शाश्वतः ॥ १८ ॥

हे श्रीमद्दाशरथे यद्वा पृष्ठयन्तं श्रीमद्दाशरथेस्तव ॥ १९ ॥

एतत्पद्येन सैन्यबहुत्वं द्योतितम् । न तु वास्तवं यद्वा नराणाम्
उन्मादो जातः स चाति आहवान्तः ततो हृद्भ्रमस्तस्मादियमुक्तिः ।
अन्यथा समुद्रे पङ्कादिदर्शनं पुनस्तदभावोऽपि वास्तवश्चेत्ततः सेतु-
बन्धनादिकमप्रयोजकं स्यात् । उक्तं च रसोदधौ । “प्रौढानन्द-
युजो यस्तद्रूपः स उन्मादः ।” इति ॥ २० ॥

इति श्रीमिश्रमोहनदासविरचितायां हनुमन्नाटकदीपिकायां
टीकायां सेतुबन्धो नाम सप्तमोऽङ्कः ॥ ७ ॥

अथ अष्टमोऽङ्कः ।

रामः सुवेलद्रितटेऽवतीर्णः
समुद्रमुल्लङ्घ्य विकीर्णसैन्यः ।
कृपामुपेत्यारिकुलस्य दूतं
सुरेन्द्रनत्तारमथादिदेश ॥ १ ॥

रामः—भो महावीराङ्गद ।

अज्ञानादथवाधिपत्यरभसादस्मत्परोक्षे हृता
सीतेयं परिमुच्यतामिति वचो गत्वा दशास्यं वद ।
नो चेच्छम्पणमुक्तमार्गणगणच्छेदोच्छलच्छोणित-
च्छत्रच्छन्नदिगन्तमन्तकपुरं पुत्रैर्वृतो यास्यसि ॥ २ ॥

अङ्गदः—यथाज्ञापयति देवः । (स्वगतम्)

हन्तुर्हन्तास्मि नो चेत्पितुरपि परमोत्पन्नसंपूर्णकार्यै-
स्याद्वै युद्धे वधिष्याम्यखिलकपिभटैरुत्कटो हन्तुमेकः ।

विकीर्णं सर्वतो विक्षिप्तं सैन्यं यस्य सुवेलपर्वतावतारे ॥ १ ॥

“ रभसो गर्ववेगयोः ” इति चरकः । न त्यजसि तर्हि लक्ष्म-
णेन मुक्ता ये मार्गणगणा वाणघ्रातास्तेयं छेदाः प्रहाराः तेभ्य
उच्छलन्ति उद्गच्छन्ति शोणितानि तद्युक्तैश्छत्रैः कण्ठैरातपत्रैर्वा
छन्नमाच्छादितं वा यथा स्यात्तथा यमपुरं यास्यसीति । “ ग्रीवात-
पत्रयोश्छत्रम् ” इति शाश्वतः । अत्र छत्रं ग्रीवा ॥ २ ॥

चेद्यदि पितृवैरमनुस्मृत्य रामं हन्मि तर्हि महत्कार्यं स्यात् चे-
त्पितृबालिनो हन्तुर्घातकस्य रामस्य हन्ता नोऽस्मि न स्यां तर्हि

ज्ञात्वा संत्यज्य वैरं गगनमिति समुत्पत्य लङ्कोद्रटस्य
प्रौढः पट्टाधिरूढः सुरपतिसुतजस्तन्महोत्पातकेतुः ॥३॥

(ततः प्रविशत्यञ्जलिबद्धः प्रहस्तः ।)

देव । रामस्य दूतः शाखामृगो द्वारे ।

रावणः—प्रवेशय ।

(ततः प्रविशति प्रहस्तेन सहाङ्गदः ।)

अङ्गदः—(आकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा)

रे राक्षसाः कथयत क्व स रावणाख्यो

रत्नं रवीन्दुकुलयोरपहृत्य नष्टः ।

त्रैलोक्यदीपनकरत्रिशिखाकराले

यो रामनामदहने भविता पतङ्गः ॥ ४ ॥

अपिशब्दात्पुनर्जनयितुर्वालिनश्च परमं महत् उत्पन्नमुपस्थितं संपूर्णं
कार्यं स्यात् । वैशब्दादत्रापि पुनर्योजनम् । तथापि पितुर्हन्तुः राम-
स्यापि कार्यं स्यात् । वालिनोऽपि रावणः शल्यं रामस्यापि अत एव
तद्धनने उभयोः कार्यं स्यादिति भावः । अतोऽखिलकपिभट्टैः सार्द्ध-
मपि तं राममेकोऽप्यहं बधिष्यामीति ज्ञात्वा विचार्य वैरमपि संत्य-
ज्य गगनं समुत्पत्य लङ्काधिपस्य पट्टाधिरूढः बहिः सिंहासनस्थो-
ऽभवदित्यर्थः । तत्रापि प्रौढः सगर्वः सुरपतिसुतो वाली तस्य तन-
यः तस्य रावणस्यात्यनिष्ठाय महोत्पातकेतुः धूमकेतुः ॥ ३ ॥

रे इत्यनादरे । रे राक्षसाः कथयत वदत । रावणाख्यः राव-
णेति नामा राक्षसः क्व कीदृशः । रवीन्दुकुलयोः सोमसूर्यवंशयोः
मध्ये रत्नं रूपशुणासाधारणां सीतामपहृत्य नष्टः निलीय स्थितः ।
त्रैलोक्यदीपनकरस्य रुद्रस्य त्रिशिखवत् त्रिशूलवत्कराले भयंकरे ।
सुगमम् ॥ ४ ॥

रावणः—(साभ्यसूयम्)

सोऽपि त्वं कमिहावगच्छसि पुरा योऽदाहि लाङ्गूलतो
वद्धो मत्तनयेन हन्त स कथं मिथ्यावदन्नः पुरा ।

किं लङ्कापुरदीपनं तव सुतस्तेनाहतोऽक्षो युधी-
त्युक्तः कोपभयत्रपाभरवशस्तूष्णीमभूद्रावणः ॥ ५ ॥

रावणः—कस्त्वं वानर रामराजभवने लेख्यार्थसंवाहको
यातः कुत्र पुरागतः स हनुमान्निर्दग्धलङ्कापुरः ।

अङ्गदः—(साधिक्षेपम्)

वद्धो राक्षससूनुनेति कपिभिः संताडितस्तर्जितः
स त्रीडार्तिपराभवो वनमृगः कुत्रेति न ज्ञायते ॥ ६ ॥

यो युष्माकमदीदहत्पुरमिदं योऽदीदलत्काननं
योऽक्षं वीरममीमरद्विरिदरीयोऽवीभरद्राक्षसैः ।

सोऽस्माकं कटके कदाचिदपि नो वीरेषु संभाव्यते
दूतत्वेन इतस्ततः प्रतिदिनं संग्रेष्यते साम्प्रतम् ॥ ७ ॥

अत्र उक्तिप्रत्युक्तयोद्धाटनम् एवार्थेऽपिशब्दः । सोऽपि त्वं त्व-
मेव अङ्गदः सोऽपि त्वं कमिहावगच्छसि कमिव जानासि । यः पुरा
लाङ्गूलतः अदाहि मत्तनयेनेन्द्रजिता वद्धश्च । हन्तेति वितर्कः । स
हनुमान् नः अस्माकं पुरोऽग्रे कथं मिथ्यावदत् किं मिथ्योक्तम् ।
अङ्गदः लङ्कापुरीदहनं मया कृतमित्युक्तम् । तव सुतोऽक्षनामा नि-
हत इत्युक्तम् । तेनाङ्गदेनोक्तो रावणस्तूष्णीमभूत् । कीदृशः कपी
अङ्गदे मयं हनुमतः त्रपा श्रोतृभ्यः एतदधीनः रावणः ॥ ५ ॥

अत्राप्युभयवादः । यो हनुमान् पुरा आगतः स कुत्र यातः
त्रीडैवार्तिस्ततः पराभवो यस्य ॥ ६ ॥

संभाव्यते संभावितः क्रियते । अदीदलत् उन्मूलयामास ।
मुगमम् ॥ ७ ॥

अपि च ।

यो लङ्कां समदीदहत्तव सुतं रक्षांसि चापीपिप-
द्यः कौशल्यमवीवदज्जनकजामब्धि तथातीतरत् ।
यश्चारामममृमुटत्स हनुमानस्मत्प्रवीरोऽद्य मे
दूराक्रामणदौत्य एव न पुनर्योद्धुं समादिश्यते ॥ ८ ॥
रावणः—(सावज्ञम्) ।

रामः स्त्रीविरहेण हारितवपुस्तच्चिन्तया लक्ष्मणः
सुग्रीवोऽङ्गदशल्यभेदकतया निर्मूलकूलद्रुमः ।
गण्यः कस्य विभीषणः स च रिपोः कारुण्यदैन्यातिथि-
लङ्कातङ्कविटङ्कपावकपटुर्वध्यो ममैकः कपिः ॥ ९ ॥

अत्रानेकानि पद्यानि श्लेषकानि तेषु कानिचिल्लिख्यन्ते । यो
जनकजां प्रति कौशल्यं रामकुशलत्वमवीवदत् आरामममृमुटत् मङ्गी-
चकार । “ मुट मङ्गे ” स हनुमान् प्रवीरोऽद्य मे प्रकृष्टानां वीराणां
संमर्दं सति योद्धुं नादिश्यते परंतु दूरोलहने दौत्ये चादिश्यते इति
यस्तव तादृगवमानं कृतवान् सोऽस्मार्कं न कियानपीति भावः ॥८॥

रे अङ्गद स एक एव कपिर्वध्योऽस्ति । ननु बहुषु वीरेषु सत्सु
कथमेक एव वध्य इत्यपेक्षायामाह । रामः स्त्रीविरहेण हारितं वपु-
र्येन सः तच्चिन्तया रामस्य चिन्तया लक्ष्मणोऽपि हारितवपुः सु-
ग्रीवः निर्मूलकूलद्रुमः निर्मूलितनदीतटवृक्षवत् पातुकः अतिवृद्ध-
त्वात् अङ्गदशल्यभेदकतया वाली तु तेन घातितः तत्सुतोऽङ्गद-
स्तस्य भेदकतया सशल्यो निरुत्साहः सन् मृतवत् विभीषणः
कस्येति केन गण्यः स च विभीषणः रिपोः रामस्य कारुण्यस्य
दैन्येन मनोबलामावेन अतिथिर्जातः । “ कारुण्यं करुणा धृणा ”
इत्यमरः । कीदृशः कपिः लङ्कायास्तद्भासिजनानाम् आतङ्कविटङ्कः
भयनिर्मितो यः पावकः तद्दाने पटुः मध्यमपदलोपी समाप्तः ।

कस्त्वं वन्यपतेः सुतो वनपतिः कः सार्थिकस्त्वेकदा
यातः सप्तसमुद्रलङ्घनविधावेकाह्निको वेद्मि तम् ।
अस्ति स्वस्तिसमन्वितो रघुवरे रूपेऽत्र कः स्वस्तिमान्
को भूयादनरण्यकस्य मरणातीतो चिताम्बुप्रदः ॥ १० ॥
रामः किं कुरुते प्रतीपविजयं कोऽसौ प्रतीपो जितो
वाली सोऽपि च को न वेत्सि किममुं को वेत्ति शाखामृगम् ।
आस्तेऽत्रापि तवास्ति विस्मृतिरहो मोहो महानीदृशः
पर्यङ्के निजबालकेलिकृतये बद्धोऽसि येनोपरि ॥ ११ ॥

यद्वा । स्त्रीविः अहेण हा अरितवपुरिति पदच्छेदः । स्त्रीविः सीता-
कामुको रामः अहेण कोपातिशयेन अरितवपुः शत्रुघातकशरीरः ।
हेति कष्टम् । “ पक्षिकामुकयोर्विः स्यात् ” इत्येकाक्षरः । “ अहे-
णेति दिनकोपातिशयोः ” इति लिङ्गानुशासने । “ अरितः शत्रु-
घातकः ” इति सारस्वतः । अयं वार्थः ॥ ९ ॥

वन्यपतेर्वालिनः एकस्मिन्नहनि यातः एकाह्निकः । अत्र विषये
रावणः को भूयात् कोऽपि भवतु । अङ्गदः अनरण्याख्यो रामपू-
र्वजः अपूर्वरणे रावणेन हतस्तद्वैरं स्मारयति । अनरण्यकस्य राज्ञः
मरणसमयादागतं यदुचिताम्बुत्वाद्वाधिरतर्पणं तत्प्रदः यस्त्वद्बुधिरे-
णानरण्यं तर्पयिष्यतीति भावः । अत्र सर्वत्रैकाङ्गे उक्तार्थवादः नि-
योक्तृविस्मृतित्वात् ॥ १० ॥

असौ त्वदुक्तो राम इति योज्यम् । “ आस्तु स्यात्कोपपीडयोः ”
इत्यपरः । येन, यत्किञ्चिद्दत्तार्थम् उपरि पर्यङ्के ऊर्ध्व्यरणो-
धःशिराः त्वं बद्धोऽसि तत्रापि वालिनि तस्मिन्नपि वालिनि तवापि
भवतो विस्मृतिः । अहो महदाश्चर्यं मोहो मृढता महानस्तीति ॥ ११ ॥

अङ्गदः—

आदौ वानरशावकः समतरदुर्लङ्घ्यमम्भोनिधिं
दुर्भेद्यान् प्रविवेश दैत्यनिवहान्तसंपेप्य लङ्कापुरीम् ।
क्षिप्त्वा तद्धनरक्षिणो जनकजां दृष्ट्वा तु भुङ्क्त्वा वनं
हत्वाक्षं प्रदहन्पुरीं च स गतो रामः कथं वर्ण्यते ॥ १२ ॥

रावणः—(समाक्षिपति)

भग्नं भस्ममुमापतेरजगवं वाली क्षतः सूक्ष्मतः-
स्तालाः सप्त हता हताश्च जलधिर्वद्धश्च वद्धश्च सः ।
आः किं तेन सशैलसागरधराधारोरेन्द्राङ्गदं
साद्रिं रुद्रमुदस्यतो निजभुजान् जानात्यसौ रावणः १३ ॥

रावणो विजायिवालिहंननाद्रामं वलमुपादिश्य पुनः केशुतिं कन्यायेन
राममनुवर्णयति । दुर्भेद्यान् अजेयान् दैत्यनिवहान् समुद्रलहने वि-
घ्नकरान् दैत्यत्रजान् संपीड्य हत्वा लङ्कापुरीं प्रविवेशेति योज्यम् ।
क्षिप्त्वा तिरस्कृत्य त्वां हत्वा त्वयि विद्यमाने त्वत्सुतहननं त्वद्ध-
ननं पुरीं लङ्कां प्रदहन् स च वानरोऽपि तूष्णीं गतः । असदृक्षाने-
केशो रामः कथं वर्ण्यते इति ॥ १२ ॥

अङ्गदः—(साटोपं स्वामिभक्तिमहिनीय)

कृत्वाकक्षागतं त्वा कपिकुलतिलकोवालिनामावलीयान्
 भ्रान्तः सप्ताब्धितीरे क्षणमिव चरितं स्नानसन्ध्यार्चनं च ।
 वाणेनैकेन येनाहत इति पतितो वानरव्रीडयैव
 त्यक्त्वा सोऽपि प्रगर्वं द्युमणिसुतपुरं मुञ्च लङ्केशगर्वम् १४
 यत्संदेशहरेण मारुतसुतेनातारि वारांनिधिः
 क्षिप्रं गोप्पदवन्निजालयमिव प्रावेशि लङ्का पुरी ।

क्षताः प्रहारा यस्य अनेक युद्धविजयीत्यर्थः । तालाः हता हिंसिताः
 परमा रणोपायज्ञाः । “ हन हिंसागत्योः ” । गत्यर्थाः ज्ञानार्थाः ।
 जलधिर्वद्धः किंभूतो जलधिः दुष्प्रेक्ष्यः किमु वद्ध इति बन्धने
 पटुरालोके “ वद्धः संख्याजयोः पुमान् ” इति धराणिः । किं कृत्वा
 धनुर्भ्रं रुद्रं दण्डमुदस्योच्चैराक्षिप्येति । तालाः किं कृत्वा हताः
 सशैलसागरधरश्चासौ उरगेन्द्रः शेषः तस्याङ्गदम् उदस्य लक्ष्मण-
 पादाङ्गुष्ठेनाक्षिप्य “ शिरोवानरभूपासु जनकेऽप्यङ्गदः पुमान् । ” इति
 धराणिः । जलधिर्वद्धः किं कृत्वा वरुणार्कयुक्तोदकस्य तद्रूढत्वात् ।
 “ साद्रिर्वरुणपङ्कयोः ” इति हेमः । “ अद्रयो द्युमशैलार्काः ” इत्यमरः ।
 असौ रावणो निजभुजान् जानातीति कटाक्षः । कौटशोऽसौ तः
 चौर्यकृत् “ तकारशौर्ययोः ” इति हेमः ॥ १३ ॥

ध्यानपूर्वकं सन्ध्यार्चनं च तेन चरितं कृतम् । एवंभूतो वाली येन
 रामेण एकेनैव वाणेन हतः कोपेन हतः सोऽपि वाली प्रगर्वं त्यक्त्वा
 द्युमणिसुतो यमस्तत्पुरं पतितः प्राप्तः । तस्माद्रो लङ्केश गर्वं मुञ्च ।
 के गर्वं वानरव्रीडयैव वानराणां लज्जयैव यमपुरं गत इति त्वद्वि-
 जयी वाल्येवाहतः । भवतः का कथेति भावः ॥ १४ ॥

निजालयमिव निजगृहमिव सीता अदर्शि च समभ्यभाषि च ।

सीतादर्शि समभ्यभापि च वनं चाभञ्जि रक्षःपतेः
सैन्यं भूर्यवधि व्यदाहि च पुरी रामः कथं वक्ष्यते ॥ १५ ॥

रावणः—(सकोधम्)

कुतो हन्तारण्ये कनकमृगमात्रं तृणचरं

कुतो वृक्षाद्रवृक्षप्लवननिपुणो वालिनिहतः ।

कुतो वह्निज्वालाजटिलशरसन्धानसुदृढ-

स्त्वहं युद्धोद्योगी गगनमधितिष्ठेन्द्रविजयी ॥ १६ ॥

अद्भुतः—(समदम्)

संधौ वा विग्रहे वापि मयि दूते दशानन ।

अक्षतो वा क्षतो वापि क्षितिपीठे लुठिष्यसि ॥ १७ ॥

यस्य संदेशहरेणैतत्कृतं स रामः कथं कथ्यत इति ध्वनिः ॥ १५ ॥

अरण्ये तृणचरं तत्रापि कनकमृगमात्रं न तु सिंहादि हतवानिति शेषः । हन्ता घातुकः कुतो यातः । गगनमधितिष्ठे अधिश्रये गगनलोकानपि जितवानिति भावः । कीदृशोऽहम् इन्द्रविजयी अत्रैकारादिकारलोपः । तदुक्तं शब्दभास्करे । “क्वचिदेडः अकराकारकाराणां क्वचिलोपः स्यान्न शश्वत्” सुगमम् । अथ वागर्थः । “तृणं पिशितशष्पयोः ” इति हैमी । तृणचरं मांसाशिनं रक्षोरूपं “वृक्षो नाद्वीपशाखिनोः” इति धनञ्जयः । द्वीपादपि द्वीपप्लवने द्वीपोल्लहने विदग्धः । कुतो राम एव तद्धन्ता वह्निज्वालेत्यादि रामविशेषणम् । पुनः कीदृशो रामः इन्द्रस्य विजयः इन्द्रविजयः इन्द्रजयकारक इति । कुतोऽहं रावणः उद्भूतो योगः उद्योगः उद्योगी रणसमयः सन् अधितिष्ठे गगनं लाघवम् ॥ १६ ॥

सन्धौ अक्षतः । दशाननेति पाठे समाहारे ईप् । दशानामानानां समाहारस्त्वामिति ॥ १७ ॥

अवेहि मां रावण रामदूतं

वाणा यदीयाः खरदूपणैणम् ।

भुक्त्वा तृपार्त्ता इव शोणिताम्भः

पास्यन्ति ते कण्ठघटैः सरन्ध्रैः ॥ १८ ॥

रावणः—वानराधम कटुप्रलापिन् पश्य ।

मृत्युः पादान्तभृत्यस्तपति दिनकरो मन्दमन्दं ममाग्ने-
ऽप्यष्टौ ते लोकपाला मम भयचकिताः पादरेणुं ववन्दुः।

दृष्ट्वा तं चन्द्रहासं स्रवति सुरवधूपन्नगीनां च गर्भो
निर्लज्जो तापसौ तौ कथमिह भवतो वानरान्मेलयित्वा॥

अङ्गदः—(तत्क्षणाविष्कृतक्रोधः कम्पमानः पाणितलेन भूतलं
ताडयित्वा दोःस्तम्भास्फालकेलिं नाटयति)

रे रे राक्षसवंशघात समरे नाराचचक्राहतं

रामोत्तुङ्गपतङ्गचापयुगले तेजोभिराडम्बरे ।

खरदूपणौ इत्युपलक्षणम् । खरत्रिशिरस एते एणाः एणानां
मांसम् ऐणम् । अन्यत् सुगमम् ॥ १८ ॥

एतन्ममैश्वर्ये सति निर्लज्जो तापसौ इह मदग्ने वानरान् मेलयित्वा
तां सीतां कथं भवतः प्राप्तुतः । भू प्राप्तावात्मनेपदी वा । अथ वागर्थः
प्रतिपाद्यते । निर्गता ब्रह्माण्डे लज्जा याभ्यां यौ वीक्ष्यान्वे सलज्जा भव-
न्तीति । तापसौ तपोहृदयो "तपो मे हृदयं साक्षात्" इत्युक्तत्वात् ।
कथं शिरश्चालने कथं भवतः । अपि तु न भवत एव ॥ १९ ॥

रामस्योत्तुङ्गो सर्वोत्तमो यौ पतङ्गचापो वाणधनुषी तयोर्युगले
तेजोभिः क्षात्रप्रतापैः कृत्वा आडम्बरे समारब्धे सति "पतङ्गो रवि-
मार्गणी" इति विश्वः । "आडम्बरः समारम्भगजगर्जितसूर्ययोः।"

मन्ये शीर्षमिदं त्वदीयमखिलं भूमण्डले पातितं
 गृध्रैरालुठितं शिवाकवलितं काकैः क्षतं यास्यति २०
 रावणः—(सप्रपञ्चम्) रे रे शाखामृग त्वामहं धर्म-
 शीलतया कटुप्रलापिनमपि न हन्मि । उक्तं च ।
 यथोक्तवादी दूतः स्यान्न स वध्यो महीभुजा ।
 क्रूरस्तदीयकोपेन क्वचिद्वैरूप्यमर्हति ॥ २१ ॥
 अङ्गदः—(सवैदग्ध्यम्)

परदारापहरणे न श्रुता या दशानन ।
 दृष्टा दूतपरित्राणे साधोस्ते धर्मशीलता ॥ २२ ॥
 रावणः—(सगर्वम्)

इन्द्रं माल्यकरं सहस्रकिरणं द्वारि प्रतीहारकं
 चन्द्रं छत्रधरं समीरवरुणौ संमार्जयन्तौ गृहान् ।

इति विश्वः । यद्वा । कीदृशे समरे रामस्योत्तुङ्गपतङ्गचापयुक्ताः
 अला दिशो यत्र सर्वदिक्षु रामवाणचापावेव दृश्यौ यत्र नान्यत् ।
 “अलोऽस्त्रीदिकप्रदानयोः” इति चरकः । पुनः कीदृशे समरे तेजो-
 भिराडम्बरे प्रागल्भ्यं यत्र अखिलं शीर्षदशकं तस्य समूहः अनेन
 शीर्षाणां समूहः शीर्षम् ॥ २० ॥

क्रूरेति ॥ कटुप्रलापी तदीयकोपे तस्मिन् दूत एव यः कोप-
 स्तेन क्वचित्कास्मिश्चिदङ्गे वैरूप्यं विरूपत्वं कर्णनासाद्यभावम्
 ॥ २१ ॥ २२ ॥

इदं व्यञ्जकं तेन धर्मशीलत्वमुक्तमवलत्वं च । प्रकरणार्थस्तु
 स्पष्ट एव । अथ वागर्थः प्रतीयते वाणी कथयति । हे रावण स्व-
 कीये गृहे किं वस्तु स्तौपि तव तु किमपि नास्तीति भावः । मत्

पाचक्ये परिनिष्ठितं हुतवंहं किं महृहे नेक्षसे
रक्षोभक्ष्यमनुष्यमात्रवपुषं तं राघवं स्तौपि किम् ॥२३॥

अङ्गदः—(विहस्य)

रे रे रावण हीनदीनकुमते रामोऽपि किं मानुषः
किं गङ्गापि नदी गजः सुरगजोऽप्युच्चैःश्रवाः किं हयः ।
किं रम्भाप्यबला कृतं किमु युगं कामोऽपि धन्वी न किं
त्रैलोक्यप्रकटप्रतापविभवः किं रे हनूमान् कपिः ॥२४॥

रावणः—(सरोपम्)

कस्त्वं कस्यासि पुत्रः क पुनरिह गतः किं नु

मत्तः वाण्याः सकाशात् वर्णनद्वारेण तं राघवं न ईक्षसे न विचार-
यसि । तं कं यस्येन्द्रं माल्यकरमित्यादिं योज्यम् । यत्तदोर्नित्ययो-
गात् । कीदृशं राघवं रक्षांसि भक्ष्याणि वध्यानि यस्य एवंभूतं
मनुष्यमात्रं मनुष्यमात्रा अंशा यस्य एवंभूतं वपुर्यस्य ॥ २३ ॥

हीना अल्पा तत्रापि दीना अनुकम्प्या कुमतिर्विपरीता मतिर्य-
स्य तत्संबुद्धिः । उक्तं रसोदधौ । “ शास्त्रविचारसमुत्थं निर्धारण-
मर्थतो मतं विबुधैः ॥ ” इति । अत एवाशास्त्रीयमते । त्रिपदं वा संबो-
धनम् । त्रैलोक्ये प्रकटः प्रसिद्धः प्रतापस्य विभवो वैभवं यस्य स
इति । सुरगजः इन्द्रहस्ती किं साधारणो गजः अपि तु न । तथोच्चै-
श्रवाः । हनूमान् कपिः किम् । प्रत्येकं प्रथमेकवचनं विशेषणम् । यद्वा
बहुवचनम् । किंविशिष्टाः सर्वे त्रैलोक्यप्रकटः प्रसिद्धः यः प्रताप-
स्तेन विभवः ईश्वराः । एतेनैतेषामैश्वर्यभीषणत्वं द्योतितम् । उक्तं
च रसोदधौ । “ ऐश्वर्यैराकृतिभिः प्रकृतिभिरपि भीषणास्त्रिधा
गदिताः । ” इति ॥ २४ ॥

इह लङ्कायां पूर्वं गतः हनूमान् क अधुना कुत्रास्ते । विष्टपानां

कृत्यं च कस्माद्विस्पष्टं विष्टपानां विजयिनमपि
मां मन्यसे त्वं तृणाय । हंहो पौलस्त्य पुत्रस्तव
बलमथनस्याङ्गदोऽहं सुवेलात्संप्राप्तो रामदूतो
विसृज जडमते जानकीं वा शिरो वा ॥ २५ ॥

रावणः—

धिग्धिगङ्गद मानेन येन ते निहतः पिता ।
निर्माना वीरवृत्तिस्ते तस्य दूतत्वमागतः ॥ २६ ॥

अङ्गदः—

युक्तं कृतं तु रामेण येन मे निहतः पिता ।
त्रैलोक्ये शास्ति कृत्याय वर्तते स दुरात्मनाम् ॥ २७ ॥
किं कार्यं वद राघस्य न च किं बद्धः किमम्भोनिधिः
क्रीडार्थं कपिपोतकैरतरलं जानात्यसौ मां न हि ।
लङ्कानाकनिकायवैरिवसति किं वेत्ति वेत्येव हुं
को लङ्काधिपतिर्विभीषण इति प्रख्यातकीर्तिर्भुवि ॥ २८ ॥

स्वर्गनिवासिनां देवानामपि विजयिनं मां तृणाय मन्यसे तृणप्र
यम् । अङ्गदः हंहो आश्चर्यं हे पौलस्त्य तव बलमथनस्य बालिन
पुत्रोऽहम् ॥ २५ ॥

दूतत्वं दूतभावम् ॥ २६ ॥

शास्तिर्निग्रहः स एव कृत्यं तस्मै परदारापहारिणो हननं युक्त
मिति भावः ॥ २७ ॥

अतरलं संग्रामेष्वपलायनं नाकनिकाया देवास्तदरेर्मम वसति
स्थानं हुमिति क्रोधे । लङ्काधिपतिः कः । अङ्गदः प्राह । भुवि विभी
षणो लङ्केश इति प्रसिद्धकीर्तिः । सुगममन्यत् ॥ २८ ॥

रावणः—

वद्धः सेतुर्यदि जलनिधौ वानरैस्तावता किं
नो वल्मीका क्षितिधरनिभाः किं क्रियन्ते पिपीलैः ।
दग्धा लङ्का यदपि कपिना स स्वभावः किलाग्नेः
शौर्याश्चर्यं निजभुजजये किं कृतं रामनाम्ना ॥ २९ ॥

अङ्गदः—

रामो नाम स एव येन भगिनीनासावसापङ्किलः
खड्गस्ते खरदूपणत्रिशिरसां धौतः शिरःशोणितैः ।
तद्दामान्तनितान्तवद्धवपुषः संमूर्च्छितस्य ध्रुवं
घ्राणं दर्पमिव स्वसुर्विलुठितं रामः कथं विस्मृतः ॥ ३० ॥

रावणः—

परिमितमहिमानं क्षुद्रमेनं समुद्रं
क्षितिधरघटनाभिः कोयमुत्तीर्यगर्वः ।

निजभुजजयनिमित्तं पिपीलिकैः कीटैः।प्रकरणार्थोऽत्र स्पष्ट एव ।
भागर्थः प्रतिपाद्यते। किमेत्यपूर्त्तौ रामनाम्ना निजभुजजयेऽपि शौर्या-
श्चर्यं कृतं परंतु तदङ्गैरेव कृतं सतु जगदुद्धरणासक्त इति भावः २९
नामेति प्रसिद्धं स एव येन ते भगिनी शूर्पणखा तस्याः ना-
सावसापङ्किलः लग्नकर्दमः खरदूपणत्रिशिरसां त्वद्घ्राणूणां शिरः-
कृन्तनोत्थशोणितधौतः श्रोधातिशयात्पुनः भ्रमं स्पृशति ।
येन रामेण संमूर्च्छितस्य पर्यस्तलोचनस्य तव दर्पमिव स्वसुः
त्वद्भगिन्याः घ्राणं विलुठितुं क्षिप्तं स रामः कथं विस्मृत इति । की-
दृश्याः स्वसुः तद्दामान्तनितान्तवद्धवपुषः तद्दामान्ते सीतासमीपे
नितान्तं वद्धं स्थिरीकृतं वपुर्यया सा तस्याः सीतावदहमप्यत्रोपा-
विशामीति भावः ॥ ३० ॥

एतच्छृण्वाणापत्रपो रावणस्तदुक्तविस्मरणाद्यान्यदेवाह । अग्रत-

अकलितमहिमानः सन्ति दुष्प्रापपारा

दशवदनभुजास्ते विंशतिः सिन्धुनाथाः ॥ ३१ ॥

अङ्गदः—

रे रे रावण रावणाः कति बहूनेतान्वयं शुश्रुमः

प्रागेकं किल कार्तवीर्यनृपतेर्दोर्दण्डपिण्डीकृतम् ।

एकं नर्त्तनदापितान्नकवलं दैत्येन्द्रदासीगणै-

रन्यं वक्तुमपि त्रपामह इति त्वं तेषु कोऽन्योऽथ वा ३२

रावणः—

भ्राता मे कुम्भकर्णः सकलरिपुकुलव्रातसंहारमूर्तिः

पुत्रो मे मेघनादः प्रहसितवदनो येन बद्धः सुरेन्द्रः ।

खड्गो मे चन्द्रहासो रणमुखचपलो राक्षसा मे सहायाः

सोऽहं वै देवशस्त्रिभुवनविजयी रावणो नाम राजा ३३

वर्धः महिमा येषां ते प्रसिद्धाः । “ विंशत्याद्याः सदैकत्वे ” इत्य
मरः । सर्वं सुगमम् ॥ ३१ ॥

भुजगवर्मपाकरिष्यन्नङ्गदोऽनुवदति । रे रे रावण कति कियन्त
सन्ति वयं तु एतान्वक्ष्यमाणलक्षणान् अन्यापराधशूरान् आहत
शिलाक्रान्तकरादीनपि शुश्रुमः । तानेवाह । प्राक् पूर्वं कार्तवीर्यस्य
नृपतेर्दोर्दण्डैः पिण्डीकृतं बद्धम् । अन्यच्च दैत्येन्द्रदासीजनैर्दैत्ये-
न्द्रस्य प्रह्लादस्य बलेर्वा दासीजनैः तिरस्कृतमिति शेषः । बलिन
द्वारि निर्जित्य बद्धः तदा क्षुत्क्षामो जातः तदावरोधागतैर्दासीजनै-
र्नर्त्तनेन दापितमन्नकवलं यस्मै तमेकम् । अन्यं वालिकक्षान्तर्लतिं
पुनर्मत्पर्यङ्कोपरि बद्धं त्रपामहे स्वपितृबलवर्णनेन लज्जामहे । तेषु
रावणेषु त्वं कः अथवा तेभ्योऽन्य एव वा ॥ ३२ ॥

तेन एवमुक्तो रावणः सापत्रपो भूत्वाऽऽत्मानं लक्षयति एवंबल-
मात्मानम् उपदिश्य पूर्वपराजयमाक्षिपति ॥ ३३ ॥

प्रहस्तः—(सरोपम्)

स्यातां नाम कपीन्द्रहैहयपती तस्यावगाढान्तर-
स्थेमानौ दशकन्धरस्य महती स्कन्धप्रतिष्ठा पुनः ।
सद्यःपाटितकण्टकीकसकणाकीर्णा यदंसस्थलीं
स्वेनेभाजिनपल्लवेन झटिति प्रास्फोटयधूर्जटिः ॥ ३४ ॥

रावणः—

सर्वैर्यस्य समं समेत्य कठिनां वक्षस्थलीं संयुगे
निर्भ्रं मुखमेव दन्तमुसलैरेरावतस्योन्नतैः ।
हेलोत्क्षिप्तमहीध्रकम्पजनितत्रासाङ्गनालिङ्गन-
प्राप्तानन्दहरप्रसादमुदितश्चिन्त्यः समेऽन्यो रिपुः ॥ ३५ ॥

नामेति प्रसिद्धौ । कपीन्द्रहैहयपती बाल्यर्जुनौ स्यातां संभावना ।
कीदृशौ अवगाढः सर्वातिरेकः अन्तरे मध्ये स्थेमा वलं ययोस्ती
सर्वातिवलाविति । “स्थेमातिवलधैर्ययोः” इति हेमी । परंतु तस्य
दशकन्धरस्य स्कन्धप्रतिष्ठा पुनः अधुना महती जाता । कस्य धूर्ज-
टिः शम्भुः यदंसस्थलीं यस्य स्कन्धप्रदेशं स्वेनात्मनैव इभाजिनं ग-
जघर्म तस्य पल्लवस्थानि यानि कर्चरणादिचर्माणि तेन झटिति शी-
घ्रमेवास्फोटयत् । कीदृशीमंसस्थलीं सद्यः तत्क्षणोत्पाटिता रुद्रार्थं
कृत्वा ये कण्ठास्तेषां कीकसस्य ये कणाः अस्थिकणास्तेराकीर्णाम् ।
“कीकसं कुल्यमस्थि च” इत्यमरः । बाल्यर्जुनसमयाद्यारूढवलोऽ-
स्मीत्याशयः ॥ ३४ ॥

संयुगे ऐरावतस्येन्द्रगजस्य सर्वदन्ता एव मुसलास्तेः समम्
एकैव कठिनां मदीयवक्षःस्थलीं समेत्य प्राप्य मुखस्याग्रभागमेव
निर्भ्रं त्वण्डितं न तु वक्षःस्थलीति । एवं सोऽहमिति । कर्मान्तर-
माह । सोऽहं हेल्या मयैव क्षिप्तः यो महीध्रः कैलासस्तस्माद्यः क-

अङ्गदः—

रे रे रावण शम्भुशैलमथनप्रख्यातवीर्यः कथं
रामं योद्धुमिहेच्छसीदमखिलं चेत्तत्र युक्तं तथा ।
रामस्तिष्ठतु लक्ष्मणेन धनुषा रेखा कृता लङ्घिता
तच्चारणं च लङ्घितो जलनिधिर्दग्धा हतोऽक्षः पुरी ॥ ३६ ॥

रावणः—

यन्मां त्वं वदसि प्रचूर्णितबलान्हेमाक्षदैत्येश्वरा-
ञ्छेषस्याप्यथ वा हिरण्यकशिपोर्भस्माङ्गदस्याङ्गद ।
अन्येषाममरद्विपां बलकथा मद्बाहुसारादलं
रामश्चेद्रिपुहा प्रियापहरणे सन्धिं विधत्ते कथम् ॥ ३७ ॥

म्पस्तेन जनितस्त्रासो यस्याः एवंभूताया अङ्गनायाः पार्वत्याः आ-
लिङ्गनेन प्राप्तानन्दो यो हरस्तस्य प्रसादेन मुदितस्तस्य मे अन्यो
रामादन्यतरो रिपुश्चिन्त्यः । नतु वर्तमानोऽस्तीति ॥ ३५ ॥

अखिलं पूर्णम्।बलेनेति । लक्ष्मणेन धनुषा कृता या रेखा सापि
त्वया न लङ्घिता तच्चारणं रामदूतेन हनुमता ॥ ३६ ॥

हे अङ्गद यत् त्वं मां प्रचूर्णितबलं वदसि तत्पूर्यताम् । रामा-
दधिकबलोऽस्मीति भावः । काकाक्षिन्यायेनालमो योजनं सर्वत्र ।
सदैव हेमाक्षो हिरण्याक्षः तदादीन् दैत्येश्वरान् प्रतिबले या कथा
सा मद्बाहुसारादलं पूर्यताम् । मद्बाहुवल्लेशस्तेष्वस्तीति भावः ।
अथानन्तरं-शेषस्य हिरण्यकशिपोः भस्माङ्गदनाम्नो दैत्यस्य अ-
न्येषाममरद्विषामन्येषां च बलकथा मद्बाहुसारादलं पूर्यताम् । स्व-
र्णाङ्गदस्येति पाठे स्वर्णं तस्याङ्गदे बाहुभूषणे यस्य हिरण्यकशि-
पोरिति हिरण्याक्षादिभ्योऽप्यहमेव बलीत्यभिप्रायः । अन्यत्
सुगमम् ॥ ३७ ॥

अङ्गदः—

शिरोभिर्मा देवीः शिव इव न ते दास्यति पुनः
प्रवन्धं पश्याब्धेः सरस इव कैलाससुभट ।
हितं तु ब्रूमस्त्वां मम जनकदोर्दण्डविजय-
स्फुरत्कीर्तिस्तम्भस्त्यज कमलबन्धोः कुलवधूम् ॥३८॥

रावणः—

कस्त्वं वालितनूद्भवो रघुपतेर्दूतः स वालीति कः
को वा वानर राघवः समुचिता ते वालिनो विस्मृतिः ।
त्वां बध्वा चतुरम्बुराशिपु परिभ्राम्यन्मुहूर्त्तेन यः
संध्यामर्चयति स्म निस्त्रप कथं तातस्त्वया विस्मृतः ३९

अङ्गदः—

त्वद्दोर्दण्डप्रचण्डप्रतिहननविधिप्रै ढवाह्वोः सहस्र-
च्छेदकीडाप्रशीणस्थिरपरशुमहागर्वनिर्वापकस्य ।

हे कैलाससुभट एतद्वरणपौरुष वयं तु अतस्त्वां प्रति इतं
ब्रूमः शिरोभिर्नस्तर्कः मा देवीर्मा क्रीड । शिव इव पुनः रामस्ते
शिरांसि न दास्यति । यथा शिवार्थे भवतैव कृतानि शिरांसि शिवः
पुनस्तुभ्यमदात् न तथा राम इति । अब्धेः प्रवन्धं प्रवृष्टं बन्धनं
यस्य । कस्येव सरस इव कुतो हितं ब्रूमः । अतस्त्वं मदीयपितृभृ-
जस्य जङ्गमः कीर्तिस्तम्भः यत्र यत्र त्वं प्रयासि तत्र तत्र वालिना
यद्दोष्यमिति कीर्तिस्तम्भः । ननु किं हितं वदसि तदाह । कमल-
बन्धोः सूर्यस्य कुलवधूं शीतां द्यतेति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

रे वानराघम अतिकट्टप्रलापी त्वं क इत्यपेक्षायामाह । तत्र
स्वामिपित्रोरात्मैर्ध्वं दर्शयति । रे रक्षः अहं राघवस्य दूतोऽस्मि ।
रक्षभूतस्य दोर्दण्डानां प्रचण्डं यत् प्रतिहननं बलहारित्वं तस्य विधौ

दूतो हे राघवस्य त्वदपघनघृणावासवालाग्रलोमः
पुत्रः सुत्रामसूनोः पुत्रगवलपतेर्नामतश्चाङ्गदोऽहम् ॥४०॥

रावणः—

यद्गन्नाः किल बालतालतरवो रामेण सार्द्रत्वच-
श्छिन्नं यच्च पुरातनं शिवधनुस्तद्दीर्यमुद्दिश्यते ।
नासीदेतदनागतं श्रुतिपथं स्वलोकधूमध्वजः
पौलस्त्यः करकन्दुकीकृतहरक्रीडाचलो रावणः ॥४१॥
शूराः श्रोत्रपथेषु नः कति कति प्राञ्चः पदं चक्रिरे
तेपामेव विलङ्घ्य साम्यसरणीं जागर्ति लङ्काभटः ।
यद्दोर्मण्डलगाढपीडनवशान्निस्पन्दरक्तच्छटाः
शङ्कामङ्कुरयन्ति शङ्करगिरेरद्यापि धातुद्रवाः ॥ ४२ ॥

विधाने प्रौढं सगर्वं यत् बाहोः सहस्रं तस्य च्छेद एव क्रीडा तस्यां
प्रवीणः स्थिगोऽतिधीरो यः परशुर्जामदभ्यस्तस्य यो महान् गर्वस्त-
स्य निर्वापकस्य शामकस्य । “त्वद्गुजजग्निर्द्वैहयभुजसहस्रच्छेत्परशु-
रामजयिनः” इति ध्वनिः । पुनः सुत्रामसूनोरिन्द्रात्मजस्य वालिनः
पुत्रोऽस्मि । किंभूतस्य वालिनः । त्वदपघनं त्वच्छरीरं तत्र या घृणा
करुणा तथा त्वदावासाय कृतानि पुच्छवालाग्रलोमानि येन तस्य
त्वां कक्षागतं कृत्वा भुवं भ्रान्त्वा यदा गतस्तदा गतसंज्ञं त्वां
ज्ञात्वा दृष्ट्वा वालाग्रलोमसु विश्रमितवान् । तस्य पुत्रोऽहमिति
॥ ४० ॥ ४१ ॥

नोऽस्माकं श्रोत्रपथेषु कर्णमार्गेषु कति कियन्तः शूराः पदं स्थानं
चक्रिरे । श्रुता इति । नो इति पाठे कियन्तः कियन्तो वीराः पदं नो
चक्रिरे अपि तु सर्व एव चक्रिरे इति तेषामपि समत्वं मार्गम् । किं-
विशिष्टाः शूराः प्राञ्चः । शौर्यपूज्यः कोलङ्काभट इत्यपेक्षायामाहायदो

स्वेपूत्कृत्य हुतेषु मूर्धसु जवादग्नेः स्फुटित्वा वहि-
व्याकीर्णेष्वलिकेषु देवलिखितं दृष्ट्वापि रामार्पणम् ।
चित्तेनास्खलितेन यस्तदधिकं ब्रह्माणमप्रीणय-
त्तस्मै कः प्रथमाय मानिषु महावीराय वैरायते ॥ ४३ ॥
वीरोऽसौ किन्तु वर्ण्यते दशमुखश्छिन्नैः शिरोभिः स्वयं
यः पूजार्थसमुत्सुको घटयितुं देवस्य खट्वाङ्गिनः ।
सूत्रार्थी हरकण्ठसूत्रभुजगव्याकर्षणायोद्यतः
साटोपं प्रमथैः कृतं भुकुटिभिः स्थित्वान्तरे वारितः ४४ ॥

मण्डलेति। शङ्करगिरेः कैलासस्य धातवो गैरिकादयस्तद्गवा अवयवाः
अद्यापि यस्य दोर्मण्डलेन गाढाक्रमणवशाभिःस्पंदं निःसृतं यद्रक्तं
तस्य याश्छटाः प्रवाहास्तेषां शङ्कामङ्कुरयन्ति जनयन्ति ॥ ४२ ॥

तस्मै रावणाय कः पुमान्वैरायते न कोऽपीति। यः अस्खलितेनाव्य-
ग्रेण चित्तेन तदधिकं पूर्वतोऽप्यधिकं यथा स्यात्तथा ब्रह्माणं प्रजा-
पतिं रुद्रं वा अप्रीणयत्। उमयोः सृष्टिकारित्वात् ब्रह्मत्वम्। किं कृत्वा
स्वेषु अखिलेषु मूर्धसु अग्नेः सकाशात् स्फुटित्वा वहिरपि कुण्डाद्बहि-
र्भागे व्याकीर्णेषु समन्ताद्विक्षिप्तेषु सत्सु देवलिखितं रामार्पणं रामया-
र्पणं रामादस्य कालो भविष्यतीति दृष्ट्वा “ अर्पणं कालवासयोः ”
इति ईमी। किंभूतेषु मूर्धसु जवात् उत्कृत्य कण्ठादुत्पाट्य हुतेषु ४३

“खट्वाङ्गो नरमङ्करी” इत्यमरः । मास्यास्तीति खट्वाङ्गी रुद्रस्तस्य
स्वयं छिन्नैः शिरोभिः पूजार्थं समुत्सुकः पुनः सूत्रार्थं सूत्रप्रयोजनं
घटयितुं कर्तुं हरकण्ठेभ्यः सूत्राकारो भुजगस्तदाकर्षणायोद्यतः
प्रमथैः रुद्रगणैः साटोपं हास्यनर्त्तनामिति कृतम् अन्तरं रुद्ररावणयो-
रन्तराले स्थित्वा वैवारितः कण्ठसर्पं गृहीत्वेति असौ रावणः किं
वर्ण्यते शिरःपुष्पमालार्थं कण्ठभूषणाकर्षणमिति भावः ॥ ४४ ॥

प्रतीहारः—(अत्रान्तरे प्रविश्य)

ब्रह्मन्नध्ययनस्य नैप समयस्तूष्णीं बहिः स्थीयतां
स्वल्पं जल्प बृहस्पते जडमते नैपा सभा वज्रिणः ।

स्तोत्रं संहर नारद स्तुतिकथालापैरलं तुम्बरो

सीतारल्लकभल्लभयद्दयः स्वस्थो न लङ्केश्वरः ॥ ४५ ॥

अङ्गदः—(क्रोधं नाटयति)

स्फूर्जद्दिव्यास्त्रबाहुव्यतिकरविगलत्कन्धरैस्तैः शिरोभि-

प्रकरणार्थस्तु स्पष्ट एव । अथ वागर्थः प्रतिपाद्यते । परमभक्तो
हनुमान् आगतान् ब्रह्मादीन् भक्तिं बोधयति । हे ब्रह्मन् एष रामः
अध्ययनस्य अध्यापनेन वेदादिना समयः सम्यगयतीति समयो
विषयः न अतः बहिर्देशे तूष्णीं स्थीयतां यद्दृश्यं तद्रामे न । “यतो
वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।” इत्युक्तत्वात् । हे जडमते बृह-
स्पते स्वल्पं यथा स्यात्तथा स्तोत्रं जल्प वद । एषा वज्रिणी रामस्य
सभा भक्तगोष्ठी । कीदृशं स्तोत्रं संहारः प्रलयः नारदः नयन्ते विप-
यैर्विक्षिप्यन्ते नराः प्राणिनस्तेषां समूहो नारं तं ददाति प्रकटयती-
ति नारदः सृष्टिसमयः पालितैः पालकतया स्तूयते यस्यां सा स्तु-
तिः पालनाख्या संहारसृष्टियालनात्मककथालापैर्नालं किं तु न पूर्णम् ।
हे तुम्बरोरख्यगन्धर्व अत्रेकारप्रश्लेषः । “एलोपः” इति सूत्रेण । ईश्वरो
रामः लङ्केश्वरेण अरल्लकः शिरःसिन्दूरसरणिः स एव भल्लकस्तेन
भग्नो रावणस्तस्य हृत् नाशकोऽस्ति । तर्हि भयजनकः किञ्चेत्याह ।
अयः शुभावहो विधिः भक्तजनमङ्गलं करोतीत्यर्थः । ननु सीतार्थं रा-
वणघातात् किं कामी नेत्याह । स्वस्थः सदास्वरूप इत्यर्थः । प्रकर-
णार्थः अवगम्यते । “शिरःसिन्दूरसरणिः स्त्रीणां वै रल्लकः स्मृतः ।”
इति हलायुधः ॥ ४५ ॥

हे रावण अतिरुपाऽतिप्रचण्डकोपेनाङ्गदस्त्वामपि किमद्यैव न
अपि तु हन्यादेव । परं त्वहनने हेतुत्रयमास्ति तदाह । तात-

देवो रामः करिष्यत्युचितबलिमयं भूतसंघातशास्ता ।
ह्न्यार्त्तिकं नाङ्गदस्त्वामतिपरुपरुपा तातकक्षावशिष्टः
प्रोद्धृत्योद्धृत्य पादप्रहतबहुशिरः कन्दुकैः क्रीडितोस्मि ॥
अस्ति मत्स्यंस्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तरः ।
तिमिङ्गिलगिलोऽप्यस्ति तद्विलोऽप्यस्ति राघवः ॥४७॥
मूर्ध्नामुद्धृत्य कृत्ताविरलगलगलद्रक्तसंभूतधारा-
धौतेशाङ्घ्रिप्रसादोपनतजयजगज्जातमिथ्यामहिम्नाम् ।

कक्षावशिष्टोऽसि यस्तातेनानुकम्पया त्यक्तस्तमहं न हन्मीति अह-
मपि प्रोद्धृत्योद्धृत्य उच्चैराक्षिप्योत्क्षिप्य पादाभ्यां प्रहतानि ताडि-
तानि शिरांस्येव कन्दुकास्तैः क्रीडितः पादप्रहतानि वाणैर्न हन्तव्या-
नीति अतोऽहं स्वक्रीडनकमञ्जनेन लोकापवादभयान्न हन्मीति भावः ।
ननु स्वाभिद्वेषा हन्तव्य एवेति चेत्तत्राह । देवो रामः ते शिरोभिः
उचितबलिं करणीयं दिक्पालबलिं करिष्यत्यतो नाहं हन्मि ।
किंभूतैः स्फूर्जन्ति दिव्यस्त्राणि यत्र तस्य बाहो रामभुजस्य यो
व्यतिकरः कोपस्तेन त्रिगलन्त्यः कन्धराः येषां तैः । ननु बलिप्रदा-
तेनास्य किं भविष्यति तत्राह । भूतानां सहातं समूहं शासितुं शीलं
यस्य सः । अन्यानपि बलिदानक्रियायां शिक्षयितुमिति ॥ ४६ ॥

अप्यर्थगार्वेण रावणं रामं स्मारयति—अस्तीति ॥ सुगमम् ॥ ४७ ॥

मूर्ध्ना कर्त्तनसाहसेन दोष्णां भारोद्धरणगर्वेण यस्त्वं नगरीरक्षणं
कर्त्तुमर्हसि चेत्तत्राह । हे रावण एषां मूर्ध्नां मस्तकानां च पुनः
दोष्णां विंशतिभुजानां च फलमिदं भारोद्धरणं चेति । तदेव फलं
द्योतयति । उद्धृत्य स्कन्धादुत्पाटय कृत्ताः खण्डिता अविरलाः नि-
विडाः गलाः कण्ठास्तेभ्यो गलगलद्रक्तं तस्य प्रभूता प्रचुरा या
धारा तथा धौती प्रक्षालितौ ईशस्य रुद्रस्याङ्घ्री तयोः प्रसादनो-
पनतः प्राप्तो यो जयस्तेन जगति ज्ञातः मिथ्यैव महिमा येषां
मूर्ध्नाम् । किंभूतानां दोष्णां कैलासस्य गिरेर्या उल्लासनेच्छा तद्-

कैलासोल्लासनेच्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्पिदपोद्धुराणां
 दोष्णां चैपामिदं ते फलमिह नगरीरक्षणे यत्प्रयासः४८॥
 सीतां मुञ्च भजस्व रामचरणं राज्यं चिराद्भुज्यतां
 देवाः सन्तु हविर्भुजः परिभवं मा यातु लङ्कापुरी ।
 नो चेद्धानरवाहिनीपतिमहाचञ्चपेटोत्तरै-

स्तत्तन्मुष्टिभिरङ्गसङ्गरगतस्तत्तत्फलं लप्स्यसे ॥ ४९ ॥

दृष्टः किं रघुनन्दनो न हि पुरा किं च त्वया न श्रुतोऽ-
 रण्ये किं न विलम्बितोऽसि न पुनर्मार्गं स्थितोऽसि क्षणम् ।
 तल्लङ्केश्वर मुञ्च मानमखिलं श्रुत्वा वधं बालिनः

सीतामर्पय रक्ष राक्षसकुलं दासत्वमङ्गीकुरु ॥ ५० ॥

क्षेपकः । रावणः—

मरुत्वद्दम्भोलिक्षणघटितघोरश्वयथुना

निसर्गोदग्रेण प्रसभसुरसा पीतगगनः ।

द्वरणेच्छा तस्याः यो व्यतिकरः अशौर्यं शौर्यारोपः तस्य पिशुनः
 सूचको यः उत्सर्पी प्रसारणशीलो दर्पस्तेनोद्धुराणां प्रचण्डानाम्
 एवंभूतानां सूध्नां दोष्णां च फलम् इदमेव शिरःकर्त्तनं साहसं भारो-
 द्वहनप्रौढिश्चेति । इह मदागमने यन्नगरीरक्षणं फलं स प्रयासः श्रम
 एवेति भावः ॥ ४८ ॥

वानराणां वाहिनीपतयो हनूमदादयस्तेषां महान्तः चञ्चन्तः
 पेशला ये चपेटाः करतलप्रहारास्तेषामुत्तरेरुपर्युपरिकन्दुकवदृत्ति-
 भिर्मुष्टिभिः तत्तत्फलं तस्य तस्यानयस्य फलं लप्स्यसे प्रा-
 प्स्यसि ॥ ४९ ॥ ५० ॥

भो अङ्गद त्वं स्मरसि अयं मल्लक्षणो दशमुखः वीरः कथमा-
 सीत् एतदेव वीरत्वं बोधयति । किं कुर्वन् देवद्रीचीं देवानश्चति

श्रियं देवद्रीचीं निजभुजवनोद्दामकरिणी-

मयं कुर्वन् वीरः स्मरसि कथमासीद्दशमुखः ॥५१॥

आस्कन्धादपि कण्ठकाण्डविपिने द्राक् चन्द्रहासासिना
छेतुं प्रक्रमिते मयैव झटिति वृत्त्यच्छिरःसंततौ ।

अस्मेरं गलिताश्रुगद्गदवचो भग्नभ्रुवा यद्यभू-

द्वक्रेष्वेवमपि स्वयं स भगवांस्तन्मे प्रमाणं शिवः ॥५२॥

येऽहंपूर्विकया प्रहारमभजन्मां छिन्धि मां छिन्धि मां

छिन्धीत्युक्तिपराः पुरारिपुरतो लङ्कापतेर्मौलयः ।

गच्छति पूजति वा देवद्रीची तां देवश्रियं प्रसभं यथा स्यात्तथा
निजभुजा एव वनं तत्रोद्दामकरिणीं मत्तमतङ्गजीं कुर्वन् सन् "देवा-
नञ्चति देवद्यद्" इत्यमरः । यथा गजी वनमाश्रयति तथेयं निस-
र्गोदग्रेण स्वभावादुन्नतेनोरसा पीतगगनः आश्लिष्टकाशः । कीदृ-
शेनोरसा मरुत्वानिन्द्रस्तस्य दम्भोलिर्वज्रं तेन यो क्षणः योग-
स्तेन घटितो निर्मितः घोरश्वथुः शोथो यत्र तेन वज्रादपि शोथ-
मात्रयुक्तं न क्षतम् ॥ ५१ ॥

पुनरात्मनो रौद्ररसावेशमाविष्करोति-आस्कन्धादिति ॥ स्क-
न्धमभिव्याप्य कण्ठा एव काण्डा वृक्षस्कन्धास्तेषां विपिने दश-
शिरोरूपे मयैव चन्द्रहासासिना छेतुं प्रक्रमिते कर्त्तनप्रापिते सति ।
कीदृशे झटिति शीघ्रं वृत्त्यन्ती शिरःसंततिः शिरोनाडीपरम्परा
यस्य एवं सति दशसु वक्त्रेषु एकमपि वक्त्रं मुखं यदि अस्मेरं
स्मितराहितं गलिताश्रु त्यक्ताश्रु वा गद्गदवचो वा भग्नभ्रु भग्ना वक्रा
भ्रूर्यत्र तत् अभ्रुजातं तत्तत्र शिवः स्वयमेव प्रमाणं साक्षी । एते-
नातिरमसो द्योतितः । गद्गदो भयहर्षाभ्याम् अत्र भयात् वयमेतादृ-
शाः शूराः शिरसां कर्त्तने च्छेदेऽपि न कातरा इति भावः ॥ ५२ ॥

ये मूर्धानःअहंपूर्विकया"अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहंपूर्विका मताः॥इति।

भूमौ पतिताः पुनर्नवभवांनालोक्य मूर्ध्नोऽपरा-
याचिष्यन्त इमे हि नो वयमिति प्रीत्यादृहासं व्यधुः ५३ ॥

मूले पञ्च ततश्चतुष्टयमिति स्रक्सन्निवेशैः शिरः-
ष्पैरन्यतमावलोकनमितैरुच्छोणितैरश्नति ।

स्तस्पर्शवशेन मूर्ध्नि दशमं मूर्धानमालोकयन्
शम्भोरद्भुतसाहसैकरसिकः कैर्न स्तुतो रावणः ॥ ५४ ॥

लङ्केन्द्रः समधीरवीरपदवीरम्यो न गम्यो गिरां
तस्मिन् जुह्वति चन्द्रहासशकलान्मौलीन् पुरारेः पुरः ।

। हारमभजन् । पुरारेः रुद्रस्य भूमौ पतिताः सन्तः ते मौलयः पुनः
। म नवभवान् मूर्ध्नः अवलोक्य इति प्रीत्यादृहासं व्यधुः कृत-
न्तः । इति किम् इमे नवभवं रुद्रं वरं याचिष्यन्ते वयं नेति एवं-
भूतः साहासिकोहमिति भावः । सभयामर्षः पुनः पुनस्तदेव प्रलप-
तीति विज्ञेयम् ॥ ५३ ॥

अद्भुतो यः साहसस्तास्मिन्नेको रसो यस्य सः एवंभूतो रावणः
कैर्न स्तुतः अपि तु सर्वैरेवं । युसद्भिः स्रजि मालायां सन्निवेशो येषां
तैः शिरःपुष्पैः शिरांस्येव पुष्पाणि तैः शम्भोः रुद्रस्य मूर्ध्नि
अश्नति सति हस्तस्पर्शवशेन इति दशमं मूर्धानं स्वकीयमालो-
कयन् । इति किं मूले पञ्च शिरांसि तत अग्रे चतुष्टयं शिरश्चतु-
ष्कम् अतश्चतुष्टये पञ्चमं शिरो मृग्यते । कीदृशैः अन्यतमो दश-
मस्तदवलोकनमितैः प्राप्तिः वयं नवैव दशमः कुत्रेति पुनः पुनः
उच्छोणितैः उद्गलद्रक्तैः ॥ ५४ ॥

एषः लङ्केन्द्रो रावणः समाश्च ते धीराश्च साधारणधीराणां
मध्ये ये वीराः वीरत्वेनोत्कटास्तेषां पदव्यां मार्गं रम्यः स्पृहणीयः
धीरा वीरा अपि यं स्पृहयन्ति । गिरिस्त्रिकूटाख्यः रम्यो न दुर्ग-
वर्त्मनास्य धीरत्वामिति न । तस्मिन् रावणे पुरारेः रुद्रस्य पुरः अग्रे

भीत्या मन्दशिखोदयोऽपि दहनस्तैरेव तत्र क्षणं
प्राणार्थैश्च दिदृक्षया तनुतनुश्वासानिलैर्दीपितः ॥ ५५ ॥

अङ्गदः—(सावज्ञम्)

आस्तां मस्तकहोमविक्रमकथा पौलस्त्यविस्तारिणी
देहं किन्न निपातयन्ति दहने वैधव्यभीताः स्त्रियः ।
कैलासोद्धरणेन भारवहनप्रौढिस्त्वयाऽऽविष्कृता
तूर्णं वर्णय किं च किं चिदपरं यत्पौरुषस्यास्पदम् ॥ ५६ ॥
दोर्दण्डाहितपौत्रभिक्षुरभवद्यस्मिन्पुलस्त्यो मुनि-
स्तद्वाहोर्वनमच्छिनत् परशुना यो राजबीजान्तकः ।
शौर्यं शौर्यरसाम्बुधेर्भृगुपतेर्यासोऽपि नासीजलं
तत्तेजो वडवानलस्य किमसौ लङ्कापतिः पल्वलम् ५७ ॥

चन्द्रहासकृतखण्डान् मौलीन् जुहति साति दहनोऽग्निर्भीत्या रावण-
शिरांसि कथं दहेयमिति भीत्या मन्दशिखोदयः मन्दज्वालोदयः
पुनः तैरेव प्राणार्थैरिन्द्रियगणैर्दिदृक्षया कथमेतानि शिरांसि आत्मानं
दाहयन्तीति ज्ञानेक्षया मन्दं मन्दं श्वासानिलैर्दीपितः इन्द्रियाणां क्षणं
निराश्रयावस्थानत्वात्तैरेव कृत्वाशिरः संचारं कृत्वाऽग्निरुदीपित इति
भावः ॥ ५५ ॥

रावणस्य विक्रमद्वयमस्ति मस्तकहोमः कैलासोद्धरणं चेति । तत्त-
द्भयं निराकरोति—आस्तामिति ॥ सर्वं मुगमम् ॥ ५६ ॥

तदसन्धिं ज्ञात्वा जिगमिपुरङ्गदो रामवीर्यं स्मारयति—दोर्दण्डेति ॥
यो राजबीजान्तकः क्षत्रसन्तानसंहर्त्ता जामदग्न्यः परशुना कुठारेण
यद्वाहुवनं यस्य राज्ञः भुजवनम् अच्छिनत् अलुनात् बाहोर्वनमि-
ति निपातः सिद्धः कामधेनी । तस्य कस्य यास्मिन् राजन्गर्जुने
पुलस्त्यो मुनिदोर्दण्डस्याहितः प्रापितः वद्धो यः पात्रो विश्रवः-

रे रे राक्षसराज मुञ्च सहसा देवीमिमां मैथिलीं
 मिथ्या किं निजपौरुषस्य घटनाप्रागल्भ्यमारभ्यते ।
 एनां पश्यसि किं न किन्नरगणैरुद्गीतदोर्विक्रमां
 सेनां वानरभर्तुरुद्भटभुजस्तम्भाद्यभीमां पुरः ॥ ५८ ॥

(इति लङ्काभटमुत्कटवाक्यैरधिक्षिप्य लङ्कामातङ्क्य-
 न्नङ्गदो निक्रान्तः।)

इति श्रीहनुमन्नाटके अष्टमोऽङ्कः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽङ्कः ।

अथ निजप्रतापप्रचण्डचण्डसमरोत्साहपरिपूर्णस्य
 लङ्कापतेः—

श्रुत्वा दाशरथिं सुवेलकटके साटोपमर्धे धनु-
 ष्टङ्कारैः परिंपूरयन्ति ककुभः प्रोच्छन्ति कौक्षेपकान् ।

सुतो रावणस्तन्मोचनाय भिक्षुरभवत् पौत्रजीवनदानभिक्षां याचि-
 तवानिति । तस्य शौर्यरसाम्बुधेर्वीररससागरस्य भृगुपतेः शौर्य-
 मेव जलं तत्तेजो बडवानलस्य रामप्रतापवडवाग्नेः ग्रासश्रुलकमात्र-
 मपि नासीत् । असौ पल्वलमल्पसरः लङ्कापतिः किं न किमपीति ।
 एतदन्तरं त्वद्रामशौर्ययोः इति भावः ॥ ५७ ॥

एवं रामवीर्यमाश्राव्य तदनुगवीर्यं श्रावयति—रे रे राक्षसेति ॥
 वानरभर्तुः सुग्रीवस्य उद्भटा योद्धारो ये वानरास्तेषां भुजा एव
 स्तम्भाभ्याः मुख्यस्तम्भास्तैर्भयावहम् । अन्यत् सुगमम् ॥ ५८ ॥
 इति श्रीमिश्रमोहनदासविरचितायां हनुमन्नाटकटीकायामष्टमोऽङ्कः ८

“कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः” इत्यमरः। सुवेलारख्यगिरिनितम्बप्र-

अभ्यस्यन्ति तथैव चित्रफलकैर्लङ्कापतेस्तत्पुन-

२ वैदेहीकुचपत्रवल्लिरचनावैदग्ध्यमर्थं कराः ॥ १ ॥

(ततो निजराजमन्दिरशिखरस्थमञ्चमारुह्य)

लङ्कायां कृतवानयं हि विकृतिं दग्धाग्रपुच्छः पुरा

कोऽप्येपः प्रतिभाति वालिसदृशो नूनं तदीयः सुतः ।

श्यामः कामसमाकृतिः शरधनुर्धारी स सीताप्रियः

प्रत्येकं रिपुमैक्षतीति निगदन्मञ्चस्थितो रावणः ॥ २ ॥

देशे साटोपं यथा स्यात्तथा लङ्कापतेरर्थं कराः दश हस्ताः धनुष्ट-
ङ्कारैः ककुमः परिपूरयन्ति । तथा कौ क्षिप्यन्ते इति कौक्षेपकाः
वाणास्तान् प्रोच्छन्ति विमलीकुर्वन्ति पुनरर्द्धं कराः चित्रफलकैः
१ चित्राकृतिभिस्तत्प्रसिद्धं वैदेहीकुचपत्रवल्लिरचनावैदग्ध्यम् अभ्य-
स्यन्ति । अथ वागर्थः प्रतिपाद्यते । “करः कीनाशवानरहस्तयोः ?
इति हैमी । अर्थं कराः अर्थं वानराः श्रुत्वा संस्थाप्य “शुक्रु निष्ठा-
याम् ” इति कामधेनी । पूर्वार्द्धं पूर्ववदन्ये चित्रफलकैः चित्रित-
मल्लैः “फलमाकृतिमल्लयोः” इति हैमी । लङ्कापतेः कुचपत्रवल्लिरच-
नावैदग्ध्यं कुर्वन् “कुच संकोचे ” इति कामधेनी । रावणस्य सं-
कोचाय वै पत्रवल्लिरचना चन्दनमालानिर्मितवैदग्ध्यम् । यथा चन्दन-
मालया मण्डपादिरवरुध्यते तथास्य रोधनविधानमिति । “प्राण्यु-
त्साही तु देहिनी ” इति शाश्वतः । “लक्ष्मीरीकार उच्यते” इत्ये-
काक्षरी । रावणोत्साहशोभासंकोचाय पत्रवल्लिरचनावैदग्ध्यमिति
चे निश्चयेन ॥ १ ॥

एपः पुरा लङ्कायां विकृतिं दाहरूपां कुतो ज्ञातमित्यत आह ।

२ दग्धाग्रपुच्छः एपः कपिः प्रतिभाति । तदीयः सुतः वालिपुत्रः
कथं ज्ञात इत्यत आह । वालिसदृश इति । शरधनुर्धारी कः सी-
ताप्रियः । प्रत्येकं रिपुमैक्षतीति निगदन्निति स्वयमेव वितर्क्य
निगदन् सन् रावण ईक्षतीति ज्ञेयम् ॥ २ ॥

तत्र मन्दोदरी-

दृष्ट्वा राघवमेव राक्षसवनस्वच्छन्ददावानलं
जानक्यां निजवल्लभस्य परमं प्रमाणमालोक्य च ।
काङ्क्षन्ती मुहुरात्मपक्षविजयं भङ्गं च मुग्धा मुहु-
र्धावन्ती मुहुरन्तरालपतिता मन्दोदरी सुन्दरी ॥ ३ ॥
वन्दारुवृन्दारकवृन्दवन्दिमन्दारमालामकरन्दविन्दून् ।
मन्दोदरीयं चरणारविन्दरेणूत्करान्कर्करतामनैपीत् ॥ ४ ॥

मन्दोदरी-(अञ्जलिं बद्ध्वा रावणं वैरिविद्रावणं वि-
ज्ञापयति ।) देव ।

त्वं बाहूद्धृतचन्द्रशेखरगिरिभ्रंता जगद्भक्षकः
पुत्रः शक्रजयीत्यवेत्य रणधीर्नूनं बली चालिजित् ।

राघवमेवेत्येवपदेनासहायत्वं द्योतितम् । मुहुः आत्मपक्षविजयं
काङ्क्षन्ती चकारान्मुहुः परपक्षभङ्गं काङ्क्षन्ती मुहुर्धावन्ती अन्तराल-
पतिता आसीदिति शेषः । अत एव मुग्धाऽज्ञा देवमजानतीत्यर्थः ।
कदाचिद्गृहे कदाचिद्रावणाभ्याशे एव एवान्तरालः एकत्र स्थित्य-
भावादिति ॥ ३ ॥

धावनमेव द्योतयति । इयं मन्दोदरी आत्मचरणारविन्दगत-
रेणूत्करान् कर्करतामनैपीत् प्रापयामास । किंविशिष्टान् "वन्दारु-
रभिवादके" इत्यमरः । वन्दारूप्यभिवादकानि यानि वृन्दारकवृ-
न्दानि देवसमूहास्तेषां या वन्दी रुद्रस्त्रीगणस्ताच्छिरःस्थिता या
मन्दारमाला पारिजातपुष्पसङ्घं तस्या मकरन्दविन्दवो येषु मकर-
न्दरेणुयोगात् कर्करत्वम् । यच्चरणारविन्देति पाठे यस्य रावणस्य
चरणारविन्दे ये रेणूत्करास्तान्वृन्दारकाणां वन्दीरुद्रदेवगणानां
चरणपीडनान् मकरन्दविन्दवः मन्दोदरीधावनद्विणवः ॥ ४ ॥

मन्दोदरी लङ्कायां तत्रापि मन्दिरे तत्रापि रक्षसीति वचनमुवाच

तद्राजन्नबला बलादपहृता देयास्य सा जानकी
लङ्कायां रहसीत्युवाच वचनं मन्दोदरी मन्दिरे ॥ ५ ॥

रावणः—(निजभुजाडम्बरं नाटयति)

किं ते भीरु भिया निशाचरपतेर्नासौ रिपुर्मे महान्
यस्याग्रे समरोद्यतस्य न सुरास्तिष्ठन्ति शक्रादयः ।
महोर्दण्डकमण्डलोद्धृतधनुःक्षिताः क्षणान्मार्गणाः
प्राणानस्य तपस्विनः सति रणे नेष्यन्ति पश्याधुना ॥ ६ ॥

मन्दोदरी—(सभयं रावणोदितपदार्थमपश्यन्ती भा-
विना द्वितीयं वदार्थमवगम्य) अहो प्राणनाथ ल-
ङ्केश्वर किमिति स्वकपोलकल्पितैरमङ्गलालापै-
रात्मनो बधं मन्यसे ? (शान्तं पादं प्रतिहतममङ्गल-
मिति वैचित्र्यमुत्पाद्य)

तदेवाह । हे देव कान्तत्वमिति अवेत्य ज्ञात्वा रणधीः रणोत्कटधीः
तथापि बालिजित् त्वद्विपक्षबालिजेता रामो बलीति सगर्माक्षेपः ।
इति किं बाहूद्वतरुद्रालयोऽहं जगद्भक्षको भ्राता इन्द्रविजयी पुत्र
इति तत्तस्मात्पूर्वं सैवावला ततोऽपि बलाच्छलादपहृता न प्रत्यक्षम्
अतो रामाय देयेत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

हे भीरु भयशीले ते भिया किं न किमपीति । राक्षसाधीशस्य मे
असौ रामो महान् रिपुर्न । यस्य ममाग्रे अस्य तपस्विनः रामस्य
प्राणान् सुगमम् । तमेवाह । असौ ना पुमान् रामः महान् रिपुरस्ति
रामस्याग्रे मद्गुणमण्डलोद्धृतधनुः ततः प्रेरिताः अस्य तपस्विनः रिपु-
यातिनो रामस्य मार्गणा मम प्राणान् नेष्यन्ति अतो भिया कि-
मितीत्यवगम्य ॥ ६ ॥

एकः सुग्रीवभृत्यः कपिरखिलवनं पत्तनं चापि दग्ध्वा
 यातस्तूर्णीं तदानीं दशमुख भवतः किं कृतं वीरवर्गैः ।
 प्राप्तोऽसौ पत्तनान्तं सकलकपिवलैर्वाधिमुल्लङ्घ्य योद्धुं
 त्वं सीतां मुञ्च मुञ्चेत्यनिशमकथयत्प्रेयसी रावणस्य॥
 मन्दोदरीकथनेन किञ्चित्सभयो रावणः—

शुकं च सारणं वीरं दूतं प्रस्थाप्य रावणः ।

रामदेवस्य शिविरं मन्त्रं चक्रेऽथ मन्त्रिभिः ॥ ८ ॥

तत्र विरूपाक्षनामा मन्त्री—(सहितम्)

देव त्वां प्रति सम्प्रति प्रतिभटप्रोच्छासनं नो मुदे

देवायं प्रतिपद्यते हितमिदं यस्माद्द्वयं मन्त्रिणः ।

सीतारक्षणदक्षलक्ष्मणधनुर्लैवापि नोद्धृता

हेलोल्लङ्घितवारिधिः कपिकुलैः सांद्भिः सरामो महान्॥९॥

यावद्दाशरथेर्न पश्यसि मुखं यावन्न पाथोनिधिं

वद्धं यावदिमां न पावकवशां लङ्घं निरस्तालकाम् ।

एकः असहायः तत्रापि सुग्रीवभृत्यः रामभृत्यभृत्य इति ।
 पत्तनं नगरं वनं दग्ध्वा तूर्णीं गतवान् वागाडम्बरं यथा स्यात्तथा
 यातः गतः । तदा भवतो वीरवर्गैः वस्तुतस्त्वयापि किं कृतं न
 किमपीति । असी रामः । सुगमम् ॥ ७ ॥

शिविरं कटकम् ॥ ८ ॥

सम्प्रति विपत्काले प्रतिभटाः शत्रवस्तान् प्रति प्रोच्छासनं मुद्राय
 परमेरणं नोऽस्माकं मुदे न । अमुत्र हानादिहापयशः परत्र निरयावहं
 चेति । तत्र बलाबलाख्यानेन हितमेव द्योतयति । सीतेत्यवलम्बं
 हेलोल्लङ्घितेति बलवस्वम् । अन्यत् सुगमम् ॥ ९ ॥

ननु रामं परीक्ष्य दास्यामीति चेन्न अथैव देदीत्याशयेनाह—

यावन्नैव निजानुजं सुचरितं यातं कुलाङ्गारतां
तावद्रावण लोकपाल तरसा सीतां प्रयच्छानघाम् ॥ १० ॥

रावणः—(साश्वर्यम्)

एते ते मम बाहवः सुरपतेर्दोर्द्विण्डकण्डूहराः
सोऽहं सर्वजगत्पराभवकरो लङ्केश्वरो रावणः ।
सेतुं वद्धमिमं शृणोमि कपिभिः पश्यामि लङ्कां वृतां
जीवद्भिर्न हि दृश्यते किमथवा किं वा न वा श्रूयते ॥ ११ ॥

विरूपाक्षः—राजन् विषादं मा गाः । पश्य ।

आज्ञा शक्रशिरोमणिप्रणयिनी शस्त्रग्रहाणामपि
भक्तिर्भूतपतौ पिनाकिनि पदं लङ्केति दिव्या पुरी ।
संभूतिर्दुर्हिणान्वये च तदहो नेहृग्वराल्लभ्यते
स्याच्चेदेप न रावणः क्व नु पुनस्त्वेकत्र सर्वे गुणाः ॥ १२ ॥

रावणः—(धैर्यमवलम्ब्य)

यावदिति ॥ पश्यसीति प्रत्येकमनुबद्धयते । निरस्ता अलका राक्ष-
स्यो यस्यां निजानुजं विभीषणं सुमन्त्रोपदेशकर्तृत्वात्सुचरितमित्युक्तम् । ननु यावज्जीवं तामनुभवामि ततो न मुञ्चामीति चेन्न ।
अनघां निष्पापाम् ॥ १० ॥

पत इति ॥ जीवद्भिः चिरशरीरधारणावद्भिः अथवा दर्शनाभावे
किञ्च श्रूयते । हा दयायै । बाह्वयं वा वा कष्टं कष्टम् । “ हन्तहावा-
यताः समाः ” इति हेमी ॥ ११ ॥

आज्ञेति ॥ शक्रशिरोमणिः मुकुटोपरिमणिवत् भासमाना शस्त्र-
ग्रहाणां ये बलेन शस्त्रप्राहिणस्तेषामपि प्रणयिनी सादरं प्राज्ञा
तवाज्ञा लङ्केति पदं वासस्थानं दुर्हिणां ब्रह्मा तदन्वये ब्रह्मर्षिप्रवि-
श्रवसः संभूतिर्जन्म ॥ १२ ॥

मतिर्विपश्चितां मन्त्री रतिर्मन्त्री विलासिनाम् ।
पराक्रमैकसाराणां मानिनां त्वसिवल्लरी ॥ १३ ॥

अथ महोदरो नाम मन्त्री-

राजन्मुखसुखा वाचो मधुराः कस्य न प्रियाः ।

तव क्षोदक्षमाः किं तु नैता व्यसनसंगमे ॥ १४ ॥

प्रिया वा मधुरा वाक् च हर्म्येष्वेव विराजते ।

श्रीरक्षणे प्रमाणं तु वाचः सुनयकर्कशाः ॥ १५ ॥

विभवे भोजने दाने तिष्ठन्ति प्रियवादिनः ।

विपत्तौ चागतेऽन्यत्र दृश्यन्ते खलु साधवः ॥ १६ ॥

अग्रे प्रस्तुतनाशानां मूकता परमो गुणः ।

तथापि प्रभुभक्तानां मौखर्यादिदमुच्यते ॥ १७ ॥

मतिरिति ॥ “शास्त्रविचारसमुत्थं निर्धारणमार्थतो मतिर्मता विबुधैः ।” इति रसोदधौ । विपश्चितां ज्ञानिनां विलासिनां कामिनां मानिनां चित्तोन्नतिमताम् असिवल्लरी खड्गधारा अतोऽस्माकं बाहुरेव मन्त्री भवन्मन्त्रस्तु ज्ञात एवेति भावः ॥ १३ ॥

तत्र रण एव मन्त्र इति निर्णीतमाक्षिपति-राजन्निति ॥ मुखसुखाः वाचैव सुखं येभ्यस्तेषां वाचः सुखाः । किमाक्षेपे । ताः वाचः एताः वाचः व्यसनसङ्गमे दुःखागमे सति तव क्षोदक्षमाः दुःखसहा न । “क्षोदं संकटचूर्णयोः ” इति हैमी । यद्वा । व्यसनसङ्गमे द्यूतपानाक्षस्त्रीमृगयादिवास्वापादयो व्यसनानि तद्योगे यद्वा मुखसुखाः वाचो मधुराः ॥ १४ ॥

प्रिया इति ॥ श्रीरक्षणे राज्ञैश्वर्यपालने । सुगमम् ॥ १५ ॥

विभवे इति ॥ विपत्तौ सत्याम् अन्यत्र न विदुः नन्तरं वा गते सति १६ ॥

त्वं तु मन्त्रदानानर्होऽसीत्याह-अग्रे इति ॥ शीघ्रगतमरणानां

यैरेव स्तुतिभिः स्वामी प्राप्यते व्यसनाटवीम् ।
 पश्चान्मूकत्वमापन्नैरुद्धर्तुं शक्यते कथम् ॥ १८ ॥
 नद्यश्च खलमैत्री च लक्ष्मीश्च नियतिर्द्विषाम् ।
 सुकुमाराश्च वनिता राजन्नस्थिरयौवनाः ॥ १९ ॥
 दत्तोत्साहैरकार्येऽपि चित्तग्रहणकोविदैः ।
 सत्यं विदग्धैर्भुज्यन्ते नृपाः कर्णान्तपट्टपदैः ॥ २० ॥
 पद्मिनी कान्तिमापेदे संकोचं च कुमुद्वती ।
 न भवन्ति चिरं प्रायो सम्पदो विपदोऽपि वा ॥ २१ ॥

तथा च ।

सुरेज्यादिभिराचार्यनीतिशास्त्रं त्रिधा मतम् ।

तथापि प्रभुमक्तानां प्रभुप्रियकारिभिर्मन्त्रिभिः मौखर्षाद्वाप्यर्थात् इदं
 वक्ष्यमाणम् ॥ १७ ॥

यैरिति ॥ यैर्मन्त्रिभिः । असङ्गणारोपणं स्तुतिः । “अटवी वनप-
 ङ्गयोः ” इति हेमी । दुःखं पदं पद्मादुद्धर्तुम् ॥ १८ ॥

ननु भवन्तु व्यसनानि तरुणीयं कथं त्याज्येत्यत आह—नद्य
 इति ॥ द्विपन्तीति द्विषः निर्निदानाः प्रियकर्तारः यादशास्तेषां निय-
 तिर्माग्यम् ऐश्वर्यं यौवनमभिवृद्धिः ॥ १९ ॥

दत्तेति ॥ त्वदन्तेऽपि ज्ञात्वा कथयति । अकार्यं अनुपास्थित-
 मृत्ये यद्वा अकरणीये कर्मणि विदग्धः कर्णान्तपट्टपट्टमधुकरमाला-
 बत् कर्णाभ्यर्णरसिकैः । चित्तग्रहेति पाठः ॥ २० ॥

मन्त्रिन्द्रादिजपिनो मम के वानरा इति चेतत्राह—पद्मिनीति ॥ द्विषा
 पद्मिनी कान्तिमापेदे कुमुद्वती संकोचम् । रात्रौ कुमुद्वती कान्ति-
 मापेदे पद्मिनी संकोचमेवं क्षणादिपट्टः क्षणात्मसम्पदः अतस्तवाद्य
 विपत्काल इति भावः । मन्त्रामननत्वाद्देश्यर्षानिशयत्वात् । “पत-
 नान्ताः समुच्छ्रयाः” इत्युक्तत्वात् ॥ २१ ॥

सुरेज्येति ॥ सुरेज्यो गुरुः पेरिकम् ईदृशं सुखदम् आमुष्मिकं

ऐहिकं चामुष्मिकाख्यमैहिकामुष्मिकं तथा ॥ २२ ॥
 ऐहिकामुष्मिकं तत्र शास्त्राणामुत्तमोत्तमम् ।
 आमुष्मिकं तूत्तमं स्यादैहिकं चाधमाधमम् ॥ २३ ॥
 यज्ज्ञानात्स्वामिनं हत्वा भजन्ते मन्त्रिणः प्रियम् ।
 विपशस्त्रादिभिः शास्त्रं तदैहिकमिति स्मृतम् ॥ २४ ॥
 तुल्यः सूर्यद्विजवधैराज्ञाभङ्गो महीभुजांम् ।
 तद्वधे यद्भवेत्पापं न शेषो बलुमर्हति ॥ २५ ॥
 अपराधं विना मन्त्री प्रभुना पीडितोऽपि सन् ।
 न वैरूप्यं क्वचिद्याति तदामुष्मिकमुच्यते ॥ २६ ॥

पारलौकिकम् । ऐहिकामुष्मिकम् इहामुत्र सुखदम् ॥ २२ ॥

एषां न्यूनाधिकभावमाह-ऐहिकेति ॥ शास्त्राणां नीतिव्यञ्जकग्रन्थानां मध्ये ॥ २३ ॥

अथ शास्त्रत्रयलक्षणमाह-यदिति ॥ मन्त्रिणो राज्यार्हाः भ्रात्रादयः विपदानशस्त्रादिहननम् आदिग्रहणात्तद्विपक्षाश्रयणं चेत्यादिभिर्मारणोपायैः ॥ २४ ॥

नन्वेवं चेत् राज्यप्राप्तिस्तर्हि सर्वे किं न कुर्युरित्यत आह-तुल्य इति ॥ येषां महीभुजांमाज्ञाभङ्ग एव सूर्यद्विजवधैस्तुल्यः वेदमार्गोच्छेदः सूर्यवधः तदधिष्ठातृत्वात्सूर्यस्य । सूर्या इति पाठे सूर्या नवोढा स्त्रीवधैरिति बहुवचनात् । वधावृत्तय आक्षिप्यन्त इति तद्वधे तेषां राज्ञां वधे शेषः सहस्रवदनोऽपि अतः कारणादैहिकं नीतिशास्त्रम् अधमाधममित्युक्तम् ॥ २५ ॥

अथामुष्मिकमुच्यते-अपराधमिति ॥ स्वाधिकारप्रमादोत्थः अपराधस्तद्विना पीडितः कुवाक् दरिद्रादिप्रापितः । वैरूप्यं मन्त्रिभावाभावम् ॥ २६ ॥

राज्यग्रहणशक्तोऽपि मनसापि न चिन्तयेत् ।

सचिवः स्वामिनो नाशमैहिकामुष्मिकं हि तत् ॥ २७ ॥

शुकश्च सारणो वीरश्चैहिकौ मन्त्रिणौ तव ।

वानरीं तनुमास्थाय हतौ तत्र स्थितावपि ॥ २८ ॥

आवामामुष्मिकौ राजन् विरूपाक्षमहोदरौ ।

मैथिली दीयतां तूर्णं नो चेत्सहचरौ तव ॥ २९ ॥

रावणः—(सभयं सशिरःकम्पं स्वगतं वा स्वगतमेवोच्यते ।)

नीतिशास्त्रमिदं श्रुत्वा कुम्भकर्णः क्वचिद्वली ।

इन्ति चेन्मामतो युद्धे प्रथमं प्रेष्यतामयम् ॥ ३० ॥

विरूपाक्षमहोदरौ—(प्रभोः शिरःकम्पनादन्तर्गतम-

क्षिप्रायमवगम्य)

अथैहिकामुष्मिकमुच्यते—राज्येति ॥ ऐश्वर्यातिशयात् भ्रातृ-
त्वाद्वा राज्यं ग्रहीतुं क्षमोऽपि सचिवः मनसापि किमुत वाचा क-
र्मणा वा ॥ २७ ॥

प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रस्तुतमाह—शुकश्चेति द्वाभ्याम् ॥ वीरः शुकः
सारणोऽपि वीरः स्वाम्युत्सवाद्यत इति वररुचिनीती स्वतनुं त्य-
क्त्वा वानरीं तनुमास्थाय तत्र रामकटके हतौ गतौ । “हन हिंसा-
गत्योः” । अधुनापि स्थितौ शरीरव्यत्ययेन तत्पक्षाश्रयणाच्चै-
हिकौ ॥ २८ ॥

आवां तु न तथेत्याह—आवामिति ॥ भवता पीडितयोरप्याव-
योर्वैरूप्यं नास्ति इत्याह । मैथिली दीयतां तूर्णमिति । ननु तद-
दाने युवयोः का गतिरिति चेत्तत्राह । चेन्न दास्यासि तर्हि आवां
तव सहचरौ या गतिस्तव सेवावयोरिति भावः ॥ २९ ॥

नीतीति ॥ क्वचित्कदाचित् प्रेष्यतां प्रस्थाप्यताम् ॥ ३० ॥

नीतिशास्त्रविदो धर्मं केवलं नृपतेः पुरः ।

पठन्ति युवराजादिपुरतो न कदाचन ॥ ३१ ॥

हा नाथ लङ्केश्वर किमित्यावयोः श्रद्धाधिकारि-
णोर्वैरूप्यशङ्कामङ्करयसि ? तेऽन्ये दुरधिकारिणः
पापाः । उक्तं च ।

न सर्पस्य मुखे रक्तं न दुष्टस्य कलेवरे ।

न प्रजासुं न भूपाले धनं दुरधिकारिणि ॥ ३२ ॥

तेऽप्यधिकारिणः पापा ये द्विपन्ति निजं पतिम् ।

आवां तथाविधौ नैव भवानपि न मूढधीः ॥ ३३ ॥

नियुक्तहस्तार्पितराज्यभारा-

स्तिष्ठन्ति ये स्वैरविहारसाराः ।

विडालवृन्दाहितदुग्धमुद्राः

स्वपन्ति ते मूढधियः क्षितीन्द्राः ॥ ३४ ॥

अन्तर्गताभिप्रायमवगम्य सीतां न दास्यति प्रत्युत कुम्भकर्णाद्विभेतीति ज्ञात्वा मन्त्रिणावूचतुरिति शेषः । नीतिशास्त्रेति ॥ नीतिशास्त्रनिर्णेतृणां गुरौ सति राज्यकृत् युवराजः ॥ ३१ ॥

नेति ॥ कोपे दुष्टे दुरव्ययं दुरधिकारिणि कोपातिशये सति दुष्टस्य पुंसः शरीरे रक्तं न । सर्पस्यापि मुखे न तस्य क्रोधविषाभ्यामवशोपणात् । तथा दुरधिकारिणि दुष्टे नियोगिनि सति प्रजासु धनं न । राजन्यापि न अन्तराले गतत्वात् । अतः कुम्भकर्णाद्याश्रयणात् राज्यं त्वयि नास्मासु अतः को लाभ इति भावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

नृपोऽप्यप्रमत्तः स्यादित्याह-नियुक्तेति ॥ ते राजानोऽलं मूढधियः राज्यकरणाभावात् । ये स्वैरं स्वच्छन्दं ये विहारास्त एव साराः करणीयत्वेनोपादेया येषाम् । एवंभूताः सन्तः स्वयं तिष्ठन्ति

अपि च ।

उत्खातान्प्रतिरोपयन् कुसुमितांश्चिन्वन् लघून्वर्धयन्
क्षुद्रान्कण्टकिनो बहिर्निरसयन्विश्लेषयन् संहतान् ।
अत्युच्चान्नमयन्नतांश्च शनकैरुन्नामयन् भूतले
मालाकार इव प्रयोगचतुरो राजा चिरं नन्दते ॥ ३५ ॥

राजकार्यवशाद्विरुद्धसंग्रहोऽपि राज्ञा शुद्धेनाशु-
द्धसंग्रहः प्रयोजनहीनोऽपि कर्तव्यः । प्रयोजनं
जनयति क्वचित्काले । अत्र भगवान् भवतामिष्टः
प्रमाणमेणाङ्गमौलिः ।

जीर्णेऽप्युत्कटकालकूटकवले पुष्टे हठान्मन्मथे
नीते भासुरभालनेत्रतनुतां कल्पान्तदावानलैः ।

राज्यवृत्ताज्ञानमेवात्र स्वापः । विडालवृन्दे आहिता प्रापिता दु-
ग्धमुद्रा क्षीरपात्रं येस्ते । अत्र विडालसाम्यं नियुक्तानां दुग्धस्य
राज्यसाम्यमिति ॥ ३४ ॥

अथातिसंक्षिप्य राजवर्तेन दर्शयति—उत्खातानिति ॥ उत्खाता-
न्स्थानत्याजितान् प्रतिरोपयन् स्थानान्तरं स्थापयन् कुसुमितान्
सुपुष्पवतः भृत्यद्वमान् लघून् लघुवृक्षतुल्यान् क्षुद्रान् अन्यवृक्ष-
समानान् कण्टकिनः पुनस्तापकारिकण्टकद्वमान् संहत्य स्थितान्
दुर्भृत्यान् अत्युच्चान् सकलैश्वर्योन्नतवृक्षान् नृपमावमारूढत्वात्
नतान् आत्मानुकूलार्जवस्कन्धान् । भृत्यद्वमयोः साम्यम् ॥ ३५ ॥

अथ विरुद्धसंग्रहः कार्यवशात् शुद्धेन राज्ञा अशुद्धसंग्रहः प्रयो-
जनहीनोऽपि कर्तव्य एवात्र तद्वहं रुद्रमेवोदाहरति—जीर्णे इति ॥
पुपदाहे दग्धेऽपि शक्त्या चन्द्रादिसंग्रहं विनापि कालकूटादिकहन-
नसामर्थ्यं शक्तिस्तद्युक्तोऽपि संग्रहं करोत्येव । विपात्रिजोगानां
कार्यवशात् लोकरक्षणसंहारोन्द्रियजयकार्यवशः तदर्थं चन्द्रमेवो-

यः शक्त्या समलंकृतोऽपि शशिनं शैलात्मजां स्वधुर्नी
 धत्ते कौतुकराजनीतिनिपुणः पायात्स वः शङ्करः ॥ ३६ ॥
 दिग्वासा यदि तत् किमस्य धनुषा शस्त्रं च किं भस्मना
 भस्माथास्य किमङ्गना यदि च सा कामं परं द्वेष्टि किम् ।
 इत्यन्योन्यविरोधिकर्मनिरतं पश्यन्निजं स्वामिनं
 भृङ्गी सान्द्रशिरावनद्धशकलं धत्तेऽस्थिशेषं वपुः ॥ ३७ ॥
 ब्राह्मणं मन्त्रिणं द्रोणं शुद्धं वीरं भविष्यति ।
 गुरुं दुर्योधनस्त्यक्त्वा यथा त्वं मा तथा भव ॥ ३८ ॥

मन्दोदरी—(अत्रान्तरे रावणेन सह खेलमाना स्मर-

माधारणं शुद्धसंग्रहः शक्त्या समलंकृत इत्युक्तत्वात्त्रिप्रयोजनः । तव
 तु नीतिवैपरीत्यं युक्तमेव । तव गुरोः शङ्करस्यापि नीतिवैपरीत्यमा-
 लोक्य मन्त्रिचक्रं चूडामणिर्यथा भृङ्गी तथा वयमपीति वक्तुं
 रुद्रमुदाहरति जीर्णोऽपीति । “ दैशिकगुणाः सच्छिष्यमाश्रयन्ते ”
 इति न्यायात् ॥ ३६ ॥

दिग्वासेति ॥ परमित्यङ्गनायोगेऽप्यजेयत्वात् कामोपरमत्वमुक्तम् ।
 भृङ्गीनाम गणश्रेष्ठः । कीदृशं वपुः सान्द्रा या नाड्यस्ताभिरवन-
 द्धानि सर्वतो वद्धानि शकलानि शिरःपादपाण्यादिखण्डानि यस्मिन्
 तत् । “ भित्तं शकलखण्डे वा ” इत्यमरः ॥ ३७ ॥

अथात्मनो मन्त्रातिशयं द्योतयन् भविष्यमाह—ब्राह्मणमिति ॥
 द्रोणं त्यक्त्वा तद्वाक्यमतिक्रम्य यथा दुर्योधनो भविष्यति तथा
 त्वमद्यैव मा भवेत्यन्वयः । द्रोणमेव विशिनष्टि । प्रथमं ब्राह्मणं
 तत्रापि मन्त्रिणम् । ननु केचिन्मन्त्रिणोऽपि परपक्षमाश्रयन्त इति
 चेत्तत्राह । शुद्धं तत्रापि गुरुं हितोपदेष्टारं वीरं दुर्निवारप्रहशूरस-
 मूलाशेषकुलक्षयो दुर्योधनस्य भाव्यः तथा तवाद्यैवेति भावः ।
 सुगमम् ॥ ३८ ॥

स्मेरवाणीविलासलीलया अशोकवनिकामागन्ध जानकी-
स्थानमाक्रम्योपविश्याह) प्राणनाथ लङ्केश्वर पश्य ।

मन्दोदरीजनकजाङ्गमनोहरत्वे

भेदोऽस्ति कोऽपि यदि नाथ विचारय त्वम् ।

रावणः—मैनः प्रिये परिमलस्तव भेदमाख्या-

त्यङ्गे विदेहदुहितुः सरसीरुहाणाम् ॥ ३९ ॥

रूपे न वास्याश्च न कोऽपि भेदः

खेदं प्रिये मद्रचनेन मा गाः ।

सीताधरे वामधुरे दशास्यो

रामो रमिष्यत्यथ वाथ सद्यः ॥ ४० ॥

मन्दोदरी—(सकरुणा लङ्कामधिक्षिपति ।)

विभीषणः पापकथानिमग्नः

स्वापाकुलोऽभूद्यदि कुम्भकर्णः ।

मैन इति ॥ हे प्रिये तवाङ्गे मैनः मीनस्येवायं परिमलो मैनः
भेदमाख्याति कथयति । विदेहदुहितुरङ्गे सरसीरुहाणां परिमलः
भेदमाख्यातीति भेदः ॥ ३९ ॥

ननु रूपादी इत्युक्ते किमपि विमुखां दृष्ट्वा पुनराह—रूपेणेति ॥
हे प्रिये तव अस्याः सीतायाश्च सुगमम् । वागर्थः प्रतिपाद्यते ।
रामः अथैव एवार्थे वाशब्दः । राम एव वा सीताधरे रमिष्यति
दशास्यो रावणः सद्य एव वामधुरे वामाः मांसाशिनस्तेषां धुरं
वहतीति वामधूः संग्रामस्तं प्रति रमिष्यति रमिष्यतीत्याक्षिप्यते ।
कर्मणि चतुर्थी । “ वामोऽस्त्री मुरधयुद्धयोः ” इति नाममाला । अ-
न्यत् पूर्ववत् ॥ ४० ॥

प्रतिपक्षाश्रयणात् लङ्कामङ्गेषुत्वमेव पापकथा तत्र निमग्नः । य-

राजाभिमानी पतितः कलङ्के

लङ्के निमग्नसि गभीरपङ्के ॥ ४१ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति श्रीइनुमन्नाटके मन्त्रिवाक्यं नाम नवमोऽङ्कः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽङ्कः ।

रावणः—(ततः सानुचरः मुन्दरं मन्दिरं प्रविश्य) भो
भो लङ्केश्वरानुजीविनो जनाः शृणुत । अह-
मिदानीं मायाप्रपञ्चरचनाभिर्जानकीं मृदुसुर-
भिसुवर्णस्फीतदोर्मूललालित्यविराजमानपीनो-
न्नतकुचकलशोपशोभितोरःस्थले खेलमानस्त-
न्मधुराधरं पास्यामि ।

मायाविनोऽनुचराः—यद्रोचते देवस्य ।

इति निश्चये । कलङ्के पापे सीनामिलाषरूपे ॥ ४१ ॥

इति श्रीमिश्रमोहनदासविरचितायां इनुमन्नाटकटी-
कायां बालिवधो नाम नवमोऽङ्कः ॥ ९ ॥

राक्षसान् रावयतीति रावणः रामः । " मृतिलक्षणयोरनु " इत्य-
व्ययवृत्तौ । लङ्केश्वरस्यानुमृतिं प्रतिजीवितुं शीलं येषां ते लङ्केश्वर-
मरणार्थं वा जीवनं येषां ते भो वानराः " माया वञ्चनयुद्धयोः "
इति विश्वः । युद्धप्रपञ्चरचनाभिः । अथेति ॥ तयोः रामलक्ष्मणयोः
रूपलावण्ये ताभ्यां पूर्णे अचैतन्याद्विपरीतनेत्रम् । सुगमम् । अथ
वागर्थः प्रतिपाद्यते । रजनिचरे स्वप्ने " रक्षःस्वप्नी निशाचरी "

रावणः—

अथ रजनिचरेशो रामसौमित्रिमाया-
विरचितशिरसी तद्रूपलावण्यपूर्णं ।

गलदविरलरक्ते प्रेतपर्यस्तनेत्रे
जनकदुहितुरग्रे स्थापयामास पापः ॥ १ ॥

जानकी—(सवाप्यं शिरःसरसीरुहद्वयमालोकयन्ती)

अहह जनकपुत्री फुल्लराजीवनेत्री
नयनसलिलधारागर्भनिर्मुक्तहारा ।
रमणमरणभीता मृत्युना किन्न नीता
हृदयदहनजालः संदहेद्वा विशालः ॥ २ ॥

(रामशिरःकमलमधिकृत्याह ।)

हा राम हा रमण हा जगदेकवीर तत्किं न स्मरसि ?

इति हेमी । अचितशिरसी अचितः “ अजितात्माऽचितोऽञ्जः ”
इति विश्वः । ईशः जनकदुहितुरग्रे स्थापयामास । “ एलोपः ”
इतीकारलोपः । कीदृश इत्यपेक्षायामाह । रामसौमित्रिरूपेण मायया
आविः प्रत्यक्षः एकं शिरो रामः एकं लक्ष्मण इति लक्ष्मणो मेघ-
नादं हनिष्यति रामो रावणमिति व्यञ्जकः । “ आत्मा वै पुत्र उत्प-
न्नः ” इति श्रुतेः । पं धर्ममा समन्ततः पानीति पापः धर्मपः “ पोऽ-
स्त्रियां धर्मयमयोः ” इत्येकाक्षरी ॥ १ ॥

अहहेति ॥ अहह इति खेदे । संदहेत् संदहतु । लोड्यो लिङ् ।
सुगमम् । वागर्थः । स्वप्ने सीता वदति हे राम रमण जनकपुत्र्यहं
मृत्युना रावणकालेन भवता आत्मसमीपं किन्न नीता । कीदृशी मर-
णभियं प्रापिता अनो हृदयस्थत्वद्वियोगाग्निः किं न संदहेत् अपि
तु संदहेदेव । चार्थं वा । चकारत्पुनः किं नेति ब्रह्मणम् ॥ २ ॥

प्रकरणार्थः स्पष्टः । वागर्थः । हेति कष्टम् । अनुभूतं भवता । अ-

अधरमधु मदीयं कामकेलीषु पीत्वा-
ऽमृतमिति यदवादीस्तीरवानीरकुञ्जे ।

किममृतपरिपूर्णं शीर्णमप्यम्बरेक-

स्तम इव न हि शत्रुं नाथ मथ्नासि घोरम् ॥३॥

(रावणः शिरोविरहशोकमोहरोपप्रेमाकुलामालापैराश्वासयति ।)

जानकी- (सत्वरं प्राणांस्त्यक्तुमिच्छन्ती) भोः प्रा-
णाधिनाथ राम ।

अहह मधुरवाणी किन्न वक्रारविन्दे
नयनकमलयोस्ते नो मदङ्गे विलासः ।

अमरपुरंवधूनां वल्लभोऽद्यासि नूनं

व्रजतु प्रमहंसो मे त्वदालिङ्गनेन ॥ ४ ॥

(इति रामशिरःकमलमालिङ्गितुमिच्छति ।)

(आकाशे)

धरोति ॥ तीरे नदीतीरे वानीरकुञ्जस्तत्र अमृतपरिपूर्णं चन्द्रमण्डलं
शीर्णं गवसं किं त्वधरामृतं तु नवीनत्वात्सरसमिति भावः । “जग-
ठारसयोः शीर्णम् ” इति हेमी । अर्कः सूर्यस्तम इवान्धकारमिव ।
“ क्षीणेन्धतमसं तमः ” इत्यमरः । वागर्थेऽप्ययमेवार्थः ॥ ३ ॥

कोपातिशयान्मृतमारणोक्तिः । मोहोऽत्र शोकादिः गतिस्तदाकु-
लाम् । वागर्थः । शिरसि शोकमोहो विरहे अद्यापि रामो मां ना-
लिङ्गवीति रोपप्रेमाणौ रावणपक्षे राम इति शेषः । वागर्थे । रामोपरि
भ्रमयित्वेति त्वदालिङ्गनेन हेतुना प्रकरणं सुगमम् । वागर्थे अत्यु-
त्कटतामाविष्करोति । रावणे हते यावन्निरुद्धदेवाङ्गनावल्लभः यावदि-
ति मे मम त्वदालिङ्गनाभावेन जीवो व्रजतु ॥ ४ ॥

न खलु न खलु सीते रामभूपालमौलिः

समरशिरसि वध्यो न प्रियस्ते कदाचित् ।

स्पृश कथमपि मातुर्मा निशाचारिणस्त्वं

हर हर हरभक्तस्यप मायावतारः ॥ ५ ॥

(इत्याकाशावाणीश्रवणमात्रेण शिरसी गगनमुत्तरत्य
निष्क्रान्ते रावणेन मह ।)

जानकी—(महर्षे मन्त्रं च) अयि परमधर्मिणि

कृपातरङ्गिणि सरमे किमित्यद्भुतमिति ।

सरमा राक्षसी—(सद्यम् ।)

जानकि त्वं न जानीषे रावणन्यातिदारुणाम् ।

मायामासाद्य मा भेषी रामः कामं स जीवति ॥ ६ ॥

कोलाहलं काहलमर्दलानां

हेपारवं सञ्चतुरङ्गमाणाम् ।

आकर्णयाकर्णविशालनेत्रे

रामागमादार्तनिशाचराणाम् ॥ ७ ॥

विरम विरम शोकात्कुप्यमानोऽथ रामः

सतनयपञ्चवन्धुं रावणं मर्दयित्वा ।

बलभिदुपलनीलः कोमलः कोमलाङ्गि-

त्वदधरमधुपानं हुं कारिष्यत्यजस्रम् ॥ ८ ॥

जानकी-

कामं जीवति मे नाथ इति सा विरहं जहौ ।

प्राङ्गत्वा सत्यमस्यान्तं जीवितास्मीति लज्जिता ॥ ९ ॥

रावणः-(ततः पुनरप्यशोकधनिकां प्रविशति मारना-
राचभिन्नो सुरसुन्दरीभिः परिवृतः सीताहृदये
विकारमुत्पादयितुम्) भो जानकि पश्य ।

अस्मच्चण्डचपेटघातपतितस्वर्दन्तिकुम्भस्थल-

स्थूलोन्मुक्तसरक्तमौक्तिकलतास्तोमार्चिताङ्घ्रिस्तनाः ।

एतास्त्वत्पदपद्मपट्टपदवधूप्रायाः पुरन्ध्यो ध्रुवं

सीते संप्रति सङ्गतं तव सतीचारित्र्यवल्लीफलम् ॥ १० ॥

णिवदुज्ज्वलः हुं कुतस्ते भयमिति । यद्वा हुं रावणं निर्भर्त्स्य "हुं भये
मर्त्सनेगपि च " इति शाश्वतः ॥ ८ ॥

काममिति ॥ प्राक् पूर्वं अस्य रामस्य अन्तं मरणं सत्यं मत्वा
जीवितास्मि । पुनः मे नाथो जीवतीति मत्वा शुचं विजहौ त्यक्त-
वत्यस्मीति । लज्जिता सापन्नपाभूदिति ॥ ९ ॥

अथान्यमायामनुवर्णयति-अस्मदिति ॥ हे सीते तव सतीचारित्र्यं
पातिव्रत्यधर्मस्तस्य वल्ली प्रसार एव वल्ली तस्याः फलं साम्प्रतं
सङ्गतम् अद्यैव प्राप्तम् । धर्मः परत्र फलदस्तव त्वत्रैवेति भावः ।
तदेव फलं द्यातयति । यतः एताः पुरन्ध्यः मदीयनार्यः त्वत्पद-
पद्मयोः पट्टपदवधूप्रायाः भ्रमगीतुल्याः । यथा भ्रमर्योऽत्रविन्दमाश्र-
यन्ते तथैव तास्तव पादमिति भावः । तासां वैशिष्ट्यं द्यातयति ।
किंभूताः अस्मदीयो यश्चण्डचपेटघातः करतलप्रहारस्तनः पतिताः

सीते पश्य शिरांसि यानि शिरसा धत्ते महेशः पुरा
तानि त्वत्पदसंश्रितानि सुभगे कस्मादवज्ञायसे ।

श्रुत्वैवं परदारलम्पटवचः स्मित्वा हतं रावणं
निर्माल्यानि शिरांसि तानि तव धिक् साध्वीवचः पातु वः
भवित्री रम्भोरु त्रिदशवदनग्लानिरधुना

स ते रामः स्थाता न युधि पुरतो लक्ष्मणसखः ।

इयं यास्यत्युच्चैर्विपदमधुना वानरचमू-

लधिष्ठेदं पष्टाक्षरपरविलोपात्पठ पुनः ॥ १२ ॥

रावणः—(सवैदग्ध्यम्)

रे रे लङ्केश लौल्यात्रिपुरविजयिनो मा प्रतीपीः प्रसादं

विदलिताः ये स्वर्द्धन्तिनस्तेषां कुम्भस्थलेभ्यः नकाशात् स्थूलं
बहुतरं यथा स्यात्तथा उन्मुक्ताः निर्गताः याः मरुक्तमौक्तिकास्तासां
लतास्तोमैर्वद्वर्गसमूहैर्गचिन्ता अद्भयः स्तनाश्च यामां ताः ॥ १० ॥

सीते इति ॥ पुरा शिरःकर्त्तननमये अवज्ञायमे अवज्ञां करेपि ।
स्मित्वेत्यत्र कोपातिशयाद्दास्यम् । “ शिवोत्तीर्णं तु निर्माल्यं तत्र
स्पर्शाद्भिमुच्यते । ” इति वचनात् । पात्विति । तस्याः वचसान्येऽपि
जिनकामाः भवन्तीति भावः ॥ ११ ॥

भवित्रीति ॥ हे रम्भोरु अचिगच्छीघ्रमेव त्रिदशानां वदनग्लानि-
मुखसंकोचः भवित्री भाविनी अस्तानि शेषः । कुत इत्यत आह ।
यतो युधि न प्रसिद्धस्ते त्वदीयो रामः मम पुरतो न स्थास्यति
उच्चैर्विपदम् । जानकी हे लधिष्ठ हे लघुतर इदं पद्यं पष्टाक्षरपरं स-
प्तमाक्षरं तद्विलोपात् । विलुप्येति ल्यब्लोपे पञ्चमी । पुनः पठ एवमुक्ते
सप्तमाक्षरलोपादयमर्थः । चरणत्रिकं तु क्रमेण त्रिनविलोपः दशवद-
नग्लानिः रामः स्थाता उच्चैःपदं यशोरूपम् ॥ १२ ॥

रे रे इति ॥ हे सीते मः अयं त्वत्पदनतः दशास्यः कस्मादव-

मा मां छित्त्वाल्पबुद्धे न खलु भवसि वै प्राकृतः प्राणरङ्गः ।
 मारारे मा वितारीर्वरमनलभुवा शापितोऽसीति यस्य
 क्रुद्धं मूर्धानमीशोऽप्यनुनयति भृशं सोयमुच्चैर्दशास्यः ॥
 अर्द्धं चेतसि जानकी विरमयत्यर्द्धं च लङ्केश्वरः ।
 किं चार्द्धं विरहानलः कवलयत्यर्द्धं च रोपानलः ।
 इत्थं दुर्विधवेशसव्यतिकरे दाहे समेऽप्येतयो-
 रेकं वेद्मि तुषारदग्धमपरं दग्धं करीपाग्निना ॥ १४ ॥

ज्ञायसे इति भावः । म कः यस्येति । क्रुद्धं मूर्धानम् ईशोऽपि जग-
 तामीश्वरोऽपि रुद्रः उच्चैरनुनयति इति किम् । रे रे इत्यनादरे । ल-
 ङ्केश त्रिपुरजयिनः सकाशात् मां छित्त्वा प्रसादं मा प्रतीषीः मा
 स्पृह मा गृह्णीष्वेत्यर्थः । हे अल्पबुद्धे मारारेः खलु त्वं प्राणरङ्गो न
 भवसि वरचृपवः प्राणरङ्गाः त्वं नाटकं न । अत्रैवार्थे वै । प्राकृत इवा-
 धुनिक इव यथेदानीतनः प्राणरङ्गस्तथा त्वं नेति भावः । मामेव-
 माक्रुश्य रुद्रमाक्रोशति । हे मारारे कामशत्रो वरं मा वितारीः एतस्य
 वरं मा देहि । तथापि दित्सन्तमालक्ष्याह । अनलभुवा त्वदात्म-
 जेन गुहेन शापितोऽसि चेदस्मै वरं दास्यसि तर्हि गुहस्य शपयोऽ-
 स्तीत्यर्थः । वरार्थी भजन्नभक्तो भजनानुसारं दास्यन्न प्रभुरिति
 श्लोकाभिप्रायः ॥ १३ ॥

रामस्य दग्धहृदयत्वमुपपादयन्नात्मनो भजनीयत्वमाह । वि-
 त्तस्य द्वौ भागौ ताद्विभागं दर्शयति । रामस्येति शेषः । रामस्य चे-
 तसि विषये अर्द्धं चेतः यद्वा चेतसोऽर्द्धं चेतसि तस्मिन् । कर्मणि
 सप्तमी । अर्द्धं चेतः जानकी विरमयति । तत्स्मरणविर्भावात् । च
 पुनः अर्द्धं चेतः लङ्केश्वरो विरमयति तद्दुत्पन्नकोपातिशयात् ।
 किं च तर्कं किं सीताक्रान्तरामहृदयार्द्धं रामविरहानलः कवलयति
 भस्मीकरोति । च पुनः अर्द्धं चेतसोऽर्द्धं मद्रावणक्रान्तं नश्रोपानलः
 कवलयति । दुर्विधो दुःप्रकारो वैशमो हिंसा तस्य व्यतिकरः शीतो-

मुग्धे मैथिलि चन्द्रसुन्दरमुखि प्राणप्रयाणौपधि
 प्राणान् रक्ष मृगाक्षि मन्मथनदि प्राणेश्वरि त्राहि माम् ।
 रामश्चुम्बति ते मुखं च सुमुखेनैकेन चाहं पुन-
 श्चुम्बिष्यामि तवाननं बहुविधैर्मुञ्चाग्रहं मानिनि ॥१५॥
 जानकी-

विरम विरम रक्षः किं वृथा जल्पितेन
 स्पृशति न हि मदीयं कण्ठसीमानमन्यः ।
 रघुपतिभुजदण्डादुत्पलश्यामकान्ते-

दशमुख भवदीयो निष्कृपो वा कृपाणः ॥१६॥

ष्णव्यत्ययो यत्र एवंभूते एतयोः कामकोपानलयोर्दाहे समेषुपि
 सति यद्वा एतयोश्चेतसोर्द्वयोर्मध्ये एकधर्मं तुषारदग्धं वेद्मि कामा-
 ग्नेः शीतदाहतोक्ता । अपरमर्द्धं करीपाग्निदग्धं वेद्मि । शुष्कगोमय-
 चूर्णं करीपः । एतेन कोपाग्निरुष्णत्वम् । अनो रगो दग्धहृदयो जातः
 त्वं मां भजेत्याशयः ॥ १४ ॥

मुग्धे इति ॥ पुनरप्यनुनयति देन्याविष्करणाय पुनः पुनः
 संबुद्धिः हे मन्मथनदि कामनरीङ्गणि । प्रकरणं सुगमम् । वागर्थः
 प्रतिपाद्यते । अत्र रामस्य विप्रलम्भे प्रलापावस्था । सोक्ता रसो-
 दधौ । “कान्ताश्रितकालपनिकव्यवहारः स्यात्प्रलापोऽप्यम् ।” इति ।
 अत्र मुग्धेत्यादि पूर्वं कल्पना रामे वदति हे मुग्धेत्यादि सम्बोध-
 नवती मैथिली रामोऽहम् एकेन निरुपमेन मुखेन ते मुखं बहुविधै-
 श्चुम्बनभेदैश्चुम्बिष्यामि । हे मानिनि आग्रहं मुञ्च त्यज पुनरपि
 तवाननं त्वदीयमाननं मामिति शेषः । मा चुम्बिष्यतीति आग्रहं
 मुञ्चेत्यर्थः । “वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ” । परस्परचुम्बनाद्रस-
 सङ्गः सूचितः ॥ १५ ॥

विरमेति ॥ हे रक्षः दशमुख भवदीयः निष्कृपो निर्दयः कृपा-
 णः खड्गः वा स्पृशति वा हठात्स्पृशति । सुगमम् ॥ १६ ॥

पश्य ।

मद्दधानेनाभवद्रामः सीता रक्षस्तु तस्य वै ।

पश्य त्वत्कुलनाशाय मया रामेण भूयते ॥ १७ ॥

(इति रावणो निष्क्रान्तः)

(निजमन्दिरं कियन्तं कियन्तं समयं नीत्वा स्वगत
इदानीं महान्तं प्रपञ्चमुत्पाद्य नूनं जानकीमनुजविष्या-
मीत्यवधार्य)

भेरीनिःसाणशङ्खध्वनिगणतुरगस्यन्दनस्फीतनादैः

सानन्दं राक्षसेन्द्रः कटकभटभुजास्फालकोलाहलेन ।

लङ्कामापर्यं रामः स्वयमभवदधो मायया रावणस्य

छिन्नान्मूर्ध्ना दधानः शिरसिरुद्धभरेष्वेकतः पञ्च पञ्च १८

(एवंविधो भूत्वा पुनरशोकयनिकां प्रविश्य)

रावणः—

लङ्काभटोऽथ रघुनन्दनवेपधारी

पापो जगाम पुरतो जनकात्मजायाः ।

मद्दधानेनेति ॥ क्रोधातिशयात् कोपमाविष्करोति । हे रक्षः
मया ज्ञातं मद्दधानेन रामः भीताऽभूत् । त्वद्दत्तेन विशेषितत्वात् त-
स्य रामस्य ध्यानेनाद्य मया रामेण भूयते रामो भवामीत्यर्थः ॥ १७ ॥

भेरीति ॥ राक्षसेन्द्रः स्वयं रामोऽभवत् रामरूपोऽभवादिति मा-
यया छिन्नान् कृत्तान् रावणस्य मूर्ध्नाः शिरसिरुद्धभरेषु केशेषु
एकतः पञ्च पञ्च कराभ्यां दधानः काकाक्षिन्यायेन एकत इत्यु-
भयत्र गृह्यते ॥ १८ ॥

नग्रागतः मकामश्चेदत आह—लट्टेति ॥ यस्य रामस्य नाम्नः स-

नाम्नापि यस्य कुत इच्छति तस्य रूपा-

दन्याङ्गनापहरणेन मनः कदाचित् ॥ १९ ॥

जानकी—(रघुनन्दनवेपधारिणं तमालोक्य सहर्षम्)

साक्षादालोक्य रामं झटिति कुचतटीभारनम्रापि हर्षा-
दुत्थायोदस्तदोभ्यां दरदलितकुचाभोगचैलोल्लताङ्गी ।
धन्याहं प्राणनाथ त्यज रज्जनिचरच्छिन्नशीर्षाणि गाढं
मामालिङ्गाद्य खेदं जहि विरहमहापावकः शान्तिमेतु २०

(इत्यालिङ्गितुमिच्छति ।)

रामवेपधारी रावणः—(सविषादम्)

भूत्वा ततोऽप्यवसरे जनकात्मजायां

लङ्कापतिर्मकरकेतुशरातुरायाम् ।

ह्रीवो विशीर्णमणिदण्डयुतः स्मरार्तः

पापात्ततः शिव शिवान्तरधीयत द्राक् ॥ २१ ॥

काशात् तद्गहणादेव मनः नामग्रहीतुरन्याङ्गनापहरणं नेच्छति
किमु कर्तुं तस्य रामस्य रूपात्पगङ्गनाहरणं कुत इच्छतीति ॥१९॥

साक्षादिति ॥ साक्षान्निःसंगयं गममालोक्य झटिति शीघ्रं ह-
र्षादुत्थाय कुचतटीभरेण नम्रापि एतेन झटित्युत्थानायोगो दर्शितः।
उदस्तदोभ्यां रामालिङ्गनायोद्धतभुजाभ्यां दरमीपदलितं स्फोटितं
यत्कुचाभोगचैलं कुचमण्डलवस्त्रं तद्युक्तम् उन्नतमङ्गकुचरूपं यस्याः।
सुगमम् ॥ २० ॥

भूत्वेति ॥ ततोऽनन्तरम् अवसरे आलिङ्गनसमये स्मरार्तः
गमरूपधारणात्पुरा कामार्तोऽपि रावणः ह्रीवो भूत्वा ततः यायात्
गीतावभनाश्रितमायातः अन्तरधीयत अहङ्गोऽभूत् । द्राक् शीघ्रं

जानकी—(सरमोपदेशाद्रावणं रघुनन्दनवेषधारिणं मत्वा
सविपादम्)

हाकाश हा धरणि हा वरुणार्क वायो
वेत्स्यामि धर्म कथमागतमात्मनाथम् ।
(आकाशे)

मन्दोदरी रघुशराहतराक्षसेन्द्रं
चुम्बिष्यति त्वमपि वेत्स्यसि तत्र रामम् ॥२२॥
अथ निजकैलिमन्दिरस्थो रावणः—(स्वगतम्)
कृतकृत्येऽपि रामत्वे वर्तमाने मायि स्थिते ।
निरुध्यन्त्येव ताः सर्वाः पापमूलाः प्रवृत्तयः ॥२३॥
जनस्थाने भ्रान्तं विषयमृगतृष्णाहतधिया
वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदथु प्रलपितम् ।

जनकात्मजायां रामदर्शनात् कामशगतुगायां सत्यां शिव शिव
कष्टं कष्टम् ॥ २१ ॥

हेति ॥ यत्र काले मन्दोदरी राक्षसेन्द्रं चुम्बिष्यति तत्र तस्मि-
न्नवसरे त्वमपि वेत्स्यसि । उक्तं च । “पञ्चतत्वानि धर्मश्च रविचन्द्रौ
च पाशभृत् । रात्रिर्दिवा नरस्यते वृत्तज्ञाः समुदीरिताः ॥ ” इति
मनुः । अतः आकाशादीनां रावणवृत्तज्ञानसामर्थ्यात् ॥ २२ ॥

अथेति ॥ रामत्वे रामभावे विषये वर्तमाने मायि स्थिते सति ।
कीदृशे मायि कृतकृत्ये कृतं कृत्यं येन । यद्रामकृत्यं रावणशिरः-
कर्त्तनादिकं तदपि कृतमिति भावः । तदपि एताः प्रवृत्तयः श्लिष-
त्वादयः निरुद्धयन्ति । कीदृशः पापं मूलं यासां ताः पूर्वपापा-
न्नात्रेपिसतसुखमिति कामिमतम् ॥ २३ ॥

जनस्थाने इति ॥ विषयः सीताभिलाषः स एव मृगतृष्णा

कृता लङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना

मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥२४॥

इति श्रीहनुमन्नाटके रावणप्रपञ्चो नाम

दशमोऽङ्कः ॥ १० ॥

तया आ समन्ततो हता धीर्यस्य तेन मया रावणेन जनस्थाने द-
ण्डकारण्ये देशे भ्रान्तम् अत्राप्युदश्रु यथा स्यात्तथा प्रतिपदं
हे वैदेहीति वचः प्रलापितम् अथ च लङ्काभर्तुर्मे मम वदनानां या
परिपाटी तस्या वियोजनं कर्त्तनमिति यावत् । कृता वदनपरिपा-
टीषुघटना इति पाठे रावणमुखपङ्क्तिषु इषुघटना बाणयोगप्रहारः
कृतेति । मयापि रामत्वं मायारामरूपत्वम् प्राप्तं प्राप्तं तथापि
कुशलवसुता सीता नाधिगता न प्राप्ता । “ दर्भसीरनृपाः कुशाः ”
इति हैमी । कुशेन सीरेण लव्यते लक्ष्यते इति कुशलवः सीरध्वजो
जनक इत्यर्थः । इदमेव पद्यं हतरावणस्य प्राप्तराज्यस्य परित्यक्त-
सीतस्य रामस्य वाक्येन व्याकुर्वन्ति । तद्यथा विषया एव मृग-
तृष्णा चतुर्दशसमान् वने स्थित्वा राज्यं प्राप्स्यामीति मृगतृष्णा
विषयः सीताभिलापस्तदन्वेषणरूपः रमयति सर्वानिति रामो राज्यं
तद्भावो राज्यत्वमपि प्राप्तम् अन्यत्पूर्ववत् । अथास्य तृतीयोऽप्यर्थोऽस्ति
कस्यचिद्विभुक्वाक्येन । विषयाः स्रक्चन्दनस्त्रीपुत्रलालनरूपास्त
एव मृगतृष्णावद्विद्यमानास्तीराहता धीर्यस्य तेन मया भिक्षुणा
जनस्थाने जनानां लोकानां स्थाने स्थाने गृहे गृहे भ्रान्तम् । एक-
वचनमुपलक्षणं जात्येकवचनं वा । वै निश्चयेन प्रतिपदं देहि
इति उदश्रु यथा स्यात्तथा प्रलापितम् । “ पदं स्थाने रसस्थितौ ”
इति चरकः । यस्य रसस्य यः आश्रयस्तदग्रे तद्रसाभिनयेन उद-
श्रुत्वमुक्तम् । अलमत्यर्थं कामर्तुः कुत्सितप्रभोः संबन्धे वदनस्य
परिपाटी रसाभिनयवाक्यातुर्यादिरूपा तस्या विशेषे घटना चेष्टा
कृता एवं रामत्वं तत्तद्भजनत्वमाप्तं कुशलवसुता उत्तमवसुत्वं

अथ एकादशोऽङ्कः ।

जानकीवल्लभः—(अथ तत्र सुवेलाद्रिकटके लङ्कापतेः सकाशादधिगतं दूतमङ्गदं प्रपच्छ) अये दूताङ्गद लङ्केश्वरे सन्धिर्न जनिता प्रीतिकारिणी स्यादनुपकारिणी वा ।

अङ्गदः—राजन् सर्वथेयमनुपकारिणी पुलस्त्यापत्येषु प्रीतिरिति भगवानिहोदाहरणं हरिणाङ्कशेखरस्तद्गुरुत्वात् ।

उक्षा रथो भूषणमस्थिमाला

भस्माङ्गरागो गजचर्म वासः ।

एकालयस्थेऽपि धनाधिनाथे

सख्यौ दशेयं त्रिपुरान्तकस्य ॥ १ ॥

रामः—(विहस्य) भो महावीराङ्गद युवराज वानरभटान् ब्रूहि । भो भो सुग्रीवसैनिकाः रात्रौ सावधानतया स्थातव्यं श्वः सूर्योदये रामस्य समरोत्सवो भविष्यति ।

रत्नहेमादिसमृद्धरूपा नाधिगता न प्राप्तेति ॥ २४ ॥

इति श्रीमिश्रमोहनदासविरचितायां हनुमन्नाटकदीपिकायां रावणप्रपञ्चो नाम दशमोऽङ्कः ॥ १० ॥

उक्षेति ॥ उक्षा वृषः धनाधिनाथे कुबेरे त्रिपुरान्तकस्य रुद्रस्य दशा विपरीता तथा रुद्रानुचरस्यापि रावणस्य विपरीतैव मतिरिति भावः ॥ १ ॥

(अङ्गदस्तथा करोति ।)

रामकटके शयानौ रामलक्ष्मणौ निहन्तुं रावणेन
प्रहिता प्रभञ्जनी नाम राक्षसी—

उत्खातदारुणसुतीक्ष्णकृपाणिकासौ

वीराटवीपु निशि निर्भरतः शयानम् ।

दृष्ट्वा सुदर्शनगुरुभ्रमणेन गुप्तं

रामं निहन्मि कथमद्य वरं वराकी ॥ २ ॥

(तत्रावसरे प्रवृद्धमङ्गदं वीरमवगम्याधीरं पुनर्गन्तुमुद्यता
प्रभञ्जनी ।)

अङ्गदः—(सादोपम्)

मा गास्तिष्ठ निशाचरि क्षणमपि स्थित्वा पुनर्गम्यतां
यत्रास्ते भुजविक्रमाखिलजगद्धिद्रावणो रावणः ।

अद्याप्यङ्गदत्राहुपाशापतिता मूढे किमाक्रन्दसे

सिंहस्यान्तिकमामतेव हरिणी कस्त्वां परित्रायते ॥ ३ ॥

उत्खातेति ॥ अस्यायमर्थः । सा प्रभञ्जनी राममिति दध्यौ । इति
किं वराक्यदम् अद्यास्मिन्नवसरे कथं निहन्मि । कीदृशी उत्खाता
कोशाग्निःसारिता दारुणा सुतीक्ष्णा च कृपाणिका लुरिका यस्याः
सा । हननाक्षमत्वमेव द्योतयति । निर्भरतः निविडासु वीराटवीपु
चरिपङ्क्तिषु शयानम् । “वनपङ्क्तयोरथाटवी ” इति हैमी । तत्रापि
सुदर्शनाख्यचक्रस्य गुरु यथा स्यात्तथा भ्रमणेन रामस्य विश्वतः
परिक्रमेण गुप्तं रक्षितम् ॥ २ ॥

हे निशाचरि मा गाः क्षणं स्थित्वा यत्र रावणंस्तत्र पुनर्गम्यताम् ।
किमाक्रन्दसे किमर्थमाक्रन्दं करोषि । सुगमम् ॥ ३ ॥

(कटकके वानरभटास्तद्वोरचीत्कारमाकर्ण्य भैरवरवैर्देः-
स्तम्भास्फालकेलिमग्निनीय साटोऽमुत्पाटितमृत्प्रशैल-
धारिणः प्रचण्डकोलाहलेन लङ्कामकुलयन्तोऽकूपार-
स्येव यामिन्याः परं गताः । लङ्कायां रावणः सूर्योदय-
मासाद्य वानरवाहिनीकोलाहलामपमूर्च्छितः समरभूमौ
कटकमुत्कटं प्रस्थाप्य लङ्काचलशिखरपर्यङ्कमारुह्य पुर-
स्थितेन महोदरेण मन्त्रिणा सह रामवाहिनीमहिमानं
पश्यति स्म ।)

वानराः—(तत्र रामकटके)

खेलन्तोऽखिलवानरा जलनिधौ दृष्ट्वा रणे राक्षसान्
उत्पाट्याशु विमानमेव जगृहुः पृथ्वीं समां चक्रिरे ।
दृष्ट्वा तं च विभीषणं रघुपते त्राहीति वाक्यं तदा
श्रुत्वाऽसौ हनुमानुपेत्य तरसा प्रीत्या ददर्श स्वयम् ॥४॥
रावणः—(लङ्कायां महोदरं पृच्छति ।) भो महोदर
कदाऽऽगतो रामोऽस्माभिर्न विदितं रामागमन-
दिनम् ।

खेलन्त इति ॥ आशु शीघ्रमुत्पाटय उन्मूल्य विमानं विविध-
ससमूहम् । “मानश्चित्तोन्नतौ वृक्षे” इति हैमी । मानानां समूहो मान-
विविधं मानम् । यद्वा । उत्पाट्य धुराद्यङ्गानि विभज्य विमानं राक्षसान्
स्थादीनि विभीषणं दृष्ट्वा च पुनः रघुपते त्राहीति विभीषणबलस्य
वाक्यं श्रुत्वा हनुमानुपेत्य स्वयमात्मानं प्रीत्या ददर्श दर्शयामास
विभीषणस्थानमगमदित्यर्थः । अन्यत् सुगमम् ॥ ४ ॥

महोदरः—(सीतां प्रयच्छतु रामायेति बुद्ध्या साहसमवलम्ब्य)

राजन् लङ्केश्वर ।

न्यञ्चद्भ्रूलयं चलत्क्षितिधरं क्षुभ्यत्समस्तार्णवं

त्रस्येद्वरिवधूविलोचनजलप्रारब्धवर्षाद्गमम् ।

प्रोदञ्चत्कपिवाहिनीपदभरव्याधूतधूलीपट-

च्छन्नादित्यपथं कथन्न विदितं तज्जत्रयात्रादिनम् ॥५॥

जयप्रयाणे रघुनन्दनस्य

धूलीकदम्बास्तमिते दिनेशे ।

शशिप्रभं छत्रमुदीक्ष्य बाला

सूर्योदये रोदिति चक्रवाकी ॥ ६ ॥

सहायार्थमिन्द्रप्रदत्तं छत्रगजतुरङ्गावलीसंभवोरामदेवस्य

रावणः—महोदर रामः कुत्रास्ते ।

महोदरः—देव पश्य ।

न्यञ्चादिति ॥ हे रावण जीयतेऽस्मन्निति जैत्रं तस्य रामस्य जैत्रं
चेदं यात्रादिनं कथं न विदितं केन प्रकारेण न ज्ञातम् । किंभूतं
जैत्रं यात्रादिनं न्यञ्चन्नम्रीभवद्भ्रूलयं यस्मिस्तादिति।सर्वत्र चलन्तः
क्षितिधराः यस्मिन् क्षुभ्यन्तः समस्ताः अर्णवा यस्मिन् तत् यद्वा।
सर्वे अर्णवाः त्रस्यन्ती ये वारिणः रक्षांसि तेषां बध्वस्तासां विलो-
चनजलैः प्रारब्धो वर्षाया उद्गमो यत्र प्रकर्षेणोद्गच्छन्ती ये कपय-
स्तेषां वाहिनीभ्यः पदभरणे चरणप्रक्षेपातिशयेन व्याधूतो व्युत्था-
पितो यो धूलिपटरेणुविस्तारस्तेन छन्नः आच्छादितः आदित्यपथो
यस्मिन् । “ विस्तारो पटञ्च ” ॥ ५ ॥

जयेति ॥ जयार्थं प्रयाणं जयप्रयाणम् ॥ ६ ॥

अङ्गे कृत्वोत्तमाङ्गं प्लवगवलपतेः पादमक्षस्य हन्तु-
 भूमौ विस्तारितायां त्वचि कनकमृगस्याङ्गशेषं निधाया
 वाणं रक्षःकुलघ्नं प्रगुणितमनुजेनार्पितं तीक्ष्णमक्ष्णोः
 कोणेनोद्गीक्ष्यमाणस्त्वदनुजवचने दत्तकर्णोऽयमास्ते ७ ॥
 अपि च ।

भ्रूमङ्गाद्बद्धसिन्धू रघुपतिरवताद्बन्दिना वेदितोऽसौ
 विष्टस्ते मातुलस्य त्वचि पुनरनुजं मन्त्रिणे दत्तकर्णः ।
 वाणे दत्ताद्धृष्टिस्तव जयपिशुने लक्ष्मणे सस्मितो यः
 सुग्रीवग्रीवबाहुः कृतचरणभरः सोऽङ्गदे रावणोऽयम् ८ ॥
 गगनं गिलितं भूमिर्गिलिता गिलिता दिशः ।
 ससितः प्लवगैः पीताः सीतापतिपदानुगैः ॥ ९ ॥

देव महोत्पातं पश्य मध्यंदिनेऽपि ।

क्वचिन्मीनः क्वचिन्मेघः क्वचिलम्बितकृत्तिका ।
 क्वचिन्मृगशिरः सार्द्रं नभो व्याधगृहायते ॥ १० ॥

अङ्ग इति ॥ प्लवगवलपतेः सुग्रीवस्य अक्षस्य त्वत्सुतस्य हन्तुः
 हनुमतः अङ्गे इत्युभयत्र धनुर्जयस्यातिशयज्ञानार्थं रक्षःकुलघ्न-
 मिति । अत्र ज्याविशिष्टत्वं प्रगुणितत्वं त्वदनुजवचने । एतेन लङ्का-
 मङ्गकमकथाकथनं सूचितम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

गगनमिति ॥ हे रावण सीतापतिपदानुगैः प्लवगैर्गगनं लोपि-
 तम् । भूमिर्गिलिता अदृश्या कृता दिशो गिलिताः निरालोकी-
 कृताः । एतेन तद्बहुत्वमुक्तम् ॥ ९ ॥

क्वचिदिति ॥ पूर्वाचरमचरणोत्तरारिवत्युपलक्षितो मीनः । अधि-
 नीमरण्युपलक्षितो मेघः । कृत्तिका सर्वैव सार्द्रम् आर्द्रासहितं मृग-

रावणः—(साभ्यसूयम्) अहो महोदरामात्य कि-
मर्थं वलगसे । पश्य ।

प्रतापं संसोढुं रविरपि दशास्यस्य न विभु-
निमज्जत्युन्मज्जत्यपरजलधौ पूर्वजलधौ ।

हरिः शेते वार्द्धीं निवसति हिमाद्रौ पुरहरो

विरिञ्चिः किंचापि स्वजनिकमलं मुञ्चति न वा ॥ ११ ॥

(अत्रान्तरे यथा रावणो न वेत्ति तथाशोकवनिक्कास्थि-
तविमाने जानकीमारोप्य रामं दर्शयति स्म सरमा ।)

विदेहदुहितुर्दृष्टिर्देशग्रीवरिपौ बभौ ।

सुनीलेव मनोरम्ये तमाले मधुपाङ्गना ॥ १२ ॥

तत्र रामकटके वानराणाम् ।

हेमप्राकारजघनां रत्नद्युतिदुकूलिनीम् ।

लङ्कामेके त्रिकूटस्य ददृशुर्वनितामिव ॥ १३ ॥

शिरः । व्याधगृहेऽपि मीनो मत्स्यः कृत्तिका कृपाणिका “ कृत्तिका
स्त्री कृपाणिका ” इति हेमी । मृगशिरो मृगमस्तकं सार्द्रं तरु-
धिरम् ॥ १० ॥

रावणः एतदुक्तरात्मनो मङ्गलमवगम्याक्षिपति—प्रतापमिति ॥
प्रतापक्रान्तः शैत्यमाश्रयतीति मसिद्धम् । तदेव द्योतयति । अपरज-
लधौ पश्चिमसमुद्रे मज्जति पूर्वसमुद्रे उन्मज्जति । स्वस्य जनिरूप-
त्तिर्यस्मात्तत्कमलम् ॥ ११ ॥

विदेहेति ॥ दृष्टेर्मधुपाङ्गनासाम्यं रामस्य तमालसाम्यमिति ।
सुगमम् ॥ १२ ॥

हेमेति ॥ वानराणां मध्ये एके वानराः । सुगमम् ॥ १३ ॥

रावणः—(लङ्कायाम्) भो महोदर सर्वैर्मन्त्रिभिः
प्रबोध्यतामयं वीरः कुम्भकर्णः ।

महोदरः—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रम्य
कुम्भकर्णनिद्रालयं जगाम ।)

तत्र कुम्भकर्णप्रिया—

विरम विरम तूर्णं कुम्भकर्णस्य कर्णान्न

खलु तव निनादरेप निद्रां जहाति ।

इति कथयति काचित्प्रेयसी प्रेक्ष्यमाणा

मशकगलकरन्ध्रे हस्तियूथं प्रविष्टम् ॥ १४ ॥

निद्रां तथापि न जहौ यदि कुम्भकर्णः

श्रीकण्ठलब्धपरकिन्नरकामिनीताम् ।

गन्धर्वयक्षसुरसिद्धवराङ्गनाना-

माकर्ण्य गीतममृतं परमं विनिद्रः ॥ १५ ॥

विरमेति ॥ काचित् कुम्भकर्णस्य प्रेयसी कर्णाभ्यर्णे चीत्कुर्वन्तं
महोदरमिति कथयति । इति किं विरम विरमेत्यादि सर्वत्रानादरे
वीप्ता । किंभूता प्रेयसी । मशकवत्कुम्भकर्णगलकरन्ध्रे मुखेन श्वा-
सानापर्यापोह्य हस्तिभिराक्रममाणस्यापि गलच्छिद्रे मशकवत् । यथा
अनेके मशकाः कस्मिंश्चिच्छिद्रे विशन्ति एवं मुत्वाश्वासेनास्यान्त-
र्गतं हस्तिसमूहं प्रेक्ष्यमाणा । योऽन्तर्हस्तिभिरपि नावबुद्धः स
कथं भवेच्चीत्कारैरिति भावः ॥ १४ ॥

निद्रामिति ॥ यदि यदा तथापि गजाक्रमणमन्त्रिचीत्कारैरपि
तदा सङ्गीतमाकर्ण्य विनिद्रो जात इति शेषः । अमृतम् अमृतवन्म-
धुरं परममत्युत्कृष्टलाक्षि ॥ १५ ॥

हनुमान्—(स्वकटके)

जृम्भासम्भारभीमभ्रुकुटितटनटकुम्भकर्णाद्दहास-
व्यासव्याकोशवक्रव्यतिकरचकितप्राणिपुण्यप्ररोहम् ।
लीलालोलन्मृणालीमृदुमिथिलसुतासङ्गभूयालहंसः
पायात्सिन्दूरपूर्वाचलशिखरशिरःशेखरो रामचन्द्रः १६ ॥

कुम्भकर्णः—(लङ्कायाम्)

सुप्तोत्थितः कवलयन् पलशैलजालं

तीव्रासवं परिपिवन्नपि कुम्भकर्णः ।

तृप्तिं जगाम न तथेत्यवदत्सुराया

गङ्गां पिबामि यमुनां सह सागरेण ॥ १७ ॥

कुम्भकर्णोत्थापनभिया वानरानवलोकयातिसदयो मासतिः आ-
शिपमनुवदति—जृम्भेति ॥ रामचन्द्रः पायात् । किंभूतः जृम्भास-
म्भारेण जृम्भातिशयेन भीमं यत् भ्रुकुटितटं तेन सह नटत् आ-
विर्भवत् कुम्भकर्णाद्दहासस्तस्य व्यासेन विस्तरेण युक्तो यो व्या-
कोशोऽन्तरालस्तद्युक्तं यद्वक्रं तस्य व्यतिकरेण किमिदमित्यज्ञानेन
चकिता ये प्राणिनस्तेषां पुण्यप्ररोहः पुण्योदयस्तद्भवनिवर्तक इति ।
पुनः लीलयाँ लोलयन्ती चञ्चला मृणाली पद्मिनी तद्वन्मृद्वी च या
मिथिलसुता तस्याः सङ्गे राजहंसः । यथा पद्मिनीसङ्गाद्राजहंसो
मोदते तद्वदयमपि सीतासङ्गादिति भावः । पुनः सिन्दूरवदरुणो यः
पूर्वाचल उदयगिरिस्तस्य शिखरे शिर इव । शिरः सूर्यस्तस्य शेखरः
शिरोरत्नं सूर्यकुलकेतुरिति ॥ १६ ॥

सुप्तोत्थित इति ॥ पलशैलाः मांसगिर्यस्तेषां जालं बहुपर्वतो-
द्यमांसराशिमिति । तीव्रासवमतिभादकमादिरां यदा तृप्तिं न जगाम
तदा इत्यवदत् । इति किं सुराया इत्यादि ॥ १७ ॥

रामः—(स्वकटके)

उपस्थितं वीक्ष्य तमाह रामो

लङ्काशिरोनिर्मितजानुदघ्नम् ।

भो मारुते यन्त्रमुदस्तमेतत्

किं नेत्यवादीत्स च कुम्भकर्णः ॥ १८ ॥

कुम्भकर्णः—(रावणसमीपजागमागम्य) भो राजन् ।

यद्यपि क्षितिपालानामाज्ञा सर्वत्रगा स्वयम् ।

तथापि शास्त्रदीपेन संचरन्त्यवनीश्वराः ॥ १९ ॥

(रामाय जानकी देयेत्यभिप्रायः ।)

रावणः—

इदं भ्रातृवचः श्रुत्वा तथेत्याह दशाननः ।

शास्त्रनिःसंशया वाचः सतां कस्य न बल्लभाः ॥ २० ॥

उपस्थितमिति ॥ तं कुम्भकर्णं किंभूतं लङ्काशिरः लङ्काशिखरं
निर्मितं जानुदघ्नं जानुप्रामाण्येन यस्य तम् । उत्थितस्य लङ्काशिखरं
जानुप्रामाण्यमिति भावः । “ प्रमाणं दघ्नादयः ” । भो मारुते एत-
त्किं यन्त्रमुदस्तम् अष्टधातुघटितं लङ्काप्रक्षेपकरणं यन्त्रम् । यद्वा ।
यन्त्रं काल उदितः किम् । “ यन्त्रं कालेक्षुचक्रयोः ” इति विश्वः ।
मारुतिनेत्यवादीत् । यन्त्रं नेति च पुनः कुम्भकर्ण इत्यवादीत् १८ ॥

यद्यपीति ॥ सर्वत्रगा सर्वतोऽस्वाण्डिता सर्वत्र गीयते प्रमाणीक्रि-
यते वा । सुगमम् । संचरन्त्यवटेऽस्ततामिति पाठे शास्त्रमेव दीप-
स्तास्मिन्सति असतामशास्त्रवर्तिनाम् अवटे गर्तरूपे मार्गं संचरन्ति
साधव इति शेषः ॥ १९ ॥

इदमिति ॥ तथेति शिरश्चालनेनाङ्गीकारः । सतां शास्त्रानुवर्तिनां
शास्त्रनिःसंशया वाचः शास्त्रनिर्णयान्ताः । वद कस्य न बल्लभा
इति वा पाठः । सुगमम् ॥ २० ॥

रावणः—(जानकीं न समर्पयामीत्यभिप्रायात् सावज्ञम्)
 उत्क्षिप्तस्फटिकाचलेन्द्रशिखरश्रेणीनिघृष्टाङ्गदै-
 रेभिः पीनतरैः सुरासुरभयप्राप्तप्रतिष्ठैर्भुजैः ।
 संग्रामे मम कुम्भकर्णविजयः किं त्वद्भुजाडम्बरः
 प्रत्याशाशिथिलोस्म्यहं व्रज पुनः स्वापाय निद्रालयम् ॥

कुम्भकर्णः—(भीममालम्ब्य)

राजन्मा गा विपादं परिहर बलविद्धिद्विपः शोक-
 शल्यं कल्याणान्याश्रयन्तामहमहमिकया नो
 भवन्तं जहामि । कः कालः को विधाता किम-
 रिकुलभयं को यमः के च याम्पा को रामः के
 कपीन्द्राश्चलति मयि रणे रोपिते कुम्भकर्णे ॥२२॥

रावणः—(सानन्दम्) महाबलपराक्रमै राक्षसभटैः

परिवृतो रणप्राङ्गणेऽवतरतु वत्सः ।

कुम्भकर्णः—(साक्षेपं तथा कृत्वा)

अयि कपिकुलमल्लाः किं मुधा यात भीता
 न हि जगति भवद्भिर्युद्धयते कुम्भकर्णः ।

उत्क्षिप्तेति ॥ उत्क्षिप्त उद्धृतो यः स्फटिकाचलः कैलासः किं
 न्वयेति शेषः । सुगमम् ॥ २१ ॥

राजन्निति ॥ बलवांश्चासी विद्धि रामस्तस्य सकाशात् शोकश-
 ल्यम् अहमहमिकया पूर्वशीर्यमकटनेन ॥ अहंपूर्वमहं पूर्वं युद्धार्होऽ-
 हमिका मता ॥ इत्यभिधानचिन्तामणौ । अन्यत् सुगमम् । सर्वक-
 ल्याणानि आश्रयन्तां त्वामिति शेषः ॥ २२ ॥

अयीति ॥ अयीति संभाषनायाम् । हे कपिकुलमल्लाः हे कपि-

अपि जलधरपोतो लेढि किं स्वल्पकुल्या-
मपि मशककुटुम्बं केसरी किं पिनष्टि ॥ २३ ॥
अपि च ।

नाहं वाली सुबाहुर्न खरत्रिशिरसौ दूषणस्ताटकाहं
नाहं सेतुः समुद्रे न च धनुरपि यत्त्र्यम्बकस्य त्वयाऽत्तम्
रे रे राम प्रतापानलकवलमहाकालमूर्तिः किलाहं
वीराणां मौलिशल्यः समरभुविचरः संस्थितः कुम्भकर्णः ॥
(ततो गगनमुत्पत्य)

सुग्रीवं बाहुमूले पुवगवलपतिं कण्ठदेशे भुजेन
क्षिप्त्वा निष्पीड्य गाढं रजनिचरपुरीं संदधानो जगाम ।

वराः मुधा भीताः सन्तः किं यात कस्माद्भजत । तद्दुपपादयति
नहीति । अत्र युद्धदृष्टान्तद्वयमाह । जलधरपोतो मेघबालोऽपि
अल्पतरमेघोऽपीत्यर्थः । “ पोतो वार्धानबालयोः ” इति हैमी । “ कु-
ल्याल्पा कृत्रिमा सरित् ” इत्यमरः । लेढि आस्वादयति । पिनष्टि
मारयति । राक्षसबालोऽपि अल्पबलैर्वानरेर्न युध्यते । मम तु का
कथाति भावः ॥ २३ ॥

नाहमिति ॥ खरश्च त्रिशिरश्चैतौ राक्षसजातौ आत्तं भग्नं रामस्य
यः प्रतापानलस्तस्य यः कवलस्तद्ग्रहणाय महाकालरूपः । अय
वागर्थः । बाल्यादिभिरशनपूर्तिर्न जाता मया तु रामप्रतापाभिस्तृप्तो
मविष्यतीत्याह । रामप्रतापानलस्य कवलाय यो महान् कालस्त-
स्य मूर्तिरेकोऽस्मीति बुभुक्षितरामाग्रेरतिकालो यातस्तत्पूर्तिरद्योते
भावः ॥ २४ ॥

सुग्रीवमिति ॥ बाहुमूले कक्षायां गाढं यथा स्यात्तथा निष्पीड्य
पुनरचेतनं ज्ञात्वा भुजंनं कण्ठदेशे क्षिप्त्वा सन्दधानः सन् सानन्दं

सानन्दं कुम्भकर्णस्तदनु कपिभटस्तस्य तूर्णं सकर्णं
आणं जग्ध्वा जगाम स्वशिविरमुदरं कूर्परेणाभिहत्य २५

कुम्भकर्णः—

निःश्वस्योत्सृज्य वाष्पं नयनकमलयोश्चात्मनो वारि दत्त्वा
कृत्वा लङ्कोपगूढं सकरुणमपुनर्भावि नीत्वा त्रिशूलम् ।
क्रोधान्धः कालमूर्तिः प्रलयदुतवहाङ्गारनेत्रो विकर्ण-
श्छिन्नघाणोऽवतीर्णः पुनरपि समरप्राङ्गणे कुम्भकर्णः २६
तं दृष्ट्वा जीविताशं गिरिवरकुहरं त्रस्तचित्ताः
कर्पीन्द्राः केचित्पादान्तवातप्रचलितपवनान्दो-
लिताः खे चरन्ति । केचिद्दोर्दण्डचण्डभ्रमणनि-
पतिताः शोणितान्पुद्गिरन्ति प्राणान्केचित्प्रवी-
राः कथमपि दधति स्फीतफूत्कारभिन्नाः ॥ २७ ॥

यथा स्यात्तथा लङ्कां जगाम । कूर्परेण बाहुमव्यस्थानेन । “स्यात्क-
फोणिस्तु कूर्परः ” इत्यमरः ॥ २५ ॥

निःश्वस्येति ॥ नयनकमलयोः मलागात् वाष्पमुत्सृज्य आ-
त्मनः स्वस्य वारि जडं दत्त्वा सकरुणं यथा स्यात्तथा लङ्कोपगूढं
लङ्कालिङ्गनं कृत्वा । कीदृशं लङ्कोपगूढम् । अपुनर्भावे यत्पुनर्न
भवतीत्यपुनर्भावि । सुगमम् ॥ २६ ॥

तमिति ॥ तम् अरूपं दृष्ट्वा त्रस्तचित्ताः गिरिवराणां कुहरं विवरं
चरन्ति गच्छन्ति । “ नागलोकोऽथ कुहरं सुपिरं विवरं विलम् । ”
इत्यमरः । पादान्तवातप्रचलितपवनान्दोलिताः पादान्तवातात्
प्रचलितो वेगवान् यः पवनस्तेनान्दोलिताः सन्तः खे चरन्ति निर्ग-
च्छन्ति । स्फीताः वर्धिताश्च ते फूत्काराश्च तैर्भिन्ना विदीर्णाः ।
अन्यत् सुगमम् ॥ २७ ॥

उत्क्षिप्य शूलमजयं त्रिपुरान्तकस्य

संहारकेतुमिव कोटितडित्प्रभाभिः ।

घोरं ज्वलन्तमुरसि क्षिपति स्म रक्ष-

स्तीरापतेस्तदिषुणा रघुणा निरस्तम् ॥ २८ ॥

क्रोधाग्नेर्जाठराग्नेः कपिशिविरगतो मुद्गरं व्याददानो

वक्त्रे निक्षिप्य कोटिं कवलयति भटानुत्कटान्कुम्भकर्णः ।

क्रांश्चित्पद्भ्यां पिनष्टि श्वसनसहचरां वानराः कर्णरन्ध्रा-

न्निर्गच्छन्त्येक एता पुनरपि दशनैश्चर्वितानति घोरम् ॥

सव्येन सान्द्रशिविरं स्वकरेण धुन्वन्

व्यात्ताननस्य कटकं तत् उत्तरेण ।

उत्क्षिप्येति ॥ केनाप्यजितमित्यजं त्रिपुरान्तकस्य रुद्रस्य शूलं
रुद्रप्रसादप्राप्तमिति कोटितडित्प्रभाभिः याः प्रभास्तामिघोरं दुःप्रेक्ष्यं
रक्षः कर्तुं कुम्भकर्णः तारापतेः सुग्रीवस्योरसि निक्षिपति सती-
त्यन्वयः । रघुणा श्रीरामेण तत् त्रिशूलम् इषुणा घाणेन निरस्तम्
अन्तरैव खण्डितम् ॥ २८ ॥

तत्क्रोधमनुवर्णयति—क्रोधाग्नेरिति ॥ कुम्भकर्णः क्रोधाग्नेः सका-
शात् जाठरो योऽग्निस्तस्मात्सकाशात्क्रोधात्सुधावाधादिति कोटि-
मटान् कोटिसंख्याकान् वानरमुख्यान् वक्त्रे निक्षिप्य कवलयति । क-
पिशिविरः कपिकटकः श्वसनसहचराः उच्छ्वाससङ्गिनः एके वानराः
मुखस्था अपि कर्णरन्ध्रान्निर्गच्छन्ति । घोरं यथा स्यात्तथा दशनख-
ण्डितानप्येतान् कर्णद्वारान्निर्गतान् पुनरति पुनश्चर्वयति ॥ २९ ॥

सव्येनेति ॥ सः कुम्भकर्णः सव्येन करेण वामहस्तेन सान्द्रशि-
विरं निविडावमोचनं कटकं धुन्वन् विद्रावयन् ततोविद्रावणानन्तरम्

सुग्रीवमेव कपिवीरवरेषु सत्सु

जग्राह कोपकलितो युधि कुम्भकर्णः ॥ ३० ॥

तातं विलोक्य विपमस्थमथाङ्गदस्तं

गारुत्मतेन भुवि पातयति स्म शत्रुम् ।

मुक्तोऽपि निःश्वसिति यावदसौ कपीन्द्र-

स्तावद्वबन्ध नरसिंहपदाङ्गदं सः ॥ ३१ ॥

दृष्ट्वा नीलस्तदुभयमपि ग्रस्तमाक्रम्य रक्षः-

स्कन्धे मौलौ श्रवणकुहरे घ्राणवक्रोदरेषु ।

तीव्रज्वालो दहति कुपितः स्वेन रूपेण वीरः

ऋव्यादोऽभूत्तदनु विकलः प्रोत्थितौ वानरेन्द्रौ ३२ ॥

लङ्काशिरस्थो रावणः-

लङ्केश्वरस्तमवलोक्य रणे ज्वलन्तं

कादम्बिनीसहचरामृतवारिधाराम् ।

उत्तरेण दक्षिणहस्तेन सुग्रीवमेव जग्राह इत्यन्वयः । स्वैरूप्यकर्तृ-
त्वात् । अन्यत् सुबोधम् ॥ ३० ॥

तातमिति ॥ तातं सुग्रीवं गारुत्मतेन गरुडपाशेन शत्रुं कुम्भ-
कर्णं मुक्तोऽपि कुम्भकर्णहस्ताग्राहितः कपीन्द्रः सुग्रीवः यावन्निः-
श्वसिति सचेतनो भवति तावत् स कुम्भकर्णः पतित्वोत्थितः सन्न-
रसिंहपदा नरसिंहपाशेन अङ्गदमपि बबन्ध ॥ ३१ ॥

दृष्ट्वेति ॥ तदुभयं सुग्रीवमङ्गदं च ग्रस्तं वद्धं स्वेन रूपेण अ-
ग्निरूपेण तदवतारत्वात् रक्षःकर्म राक्षसं दहतीति तदनुदाहमनु-
लक्षीकृत्य ऋव्यादः कुम्भकर्णः विकलोऽभूत् ॥ ३२ ॥

एतदन्तरा वानरेन्द्रौ सुग्रीवाङ्गदौ कादम्बिनी मेघमाला तत्स-

तूर्णं मुमोच तदुपर्युपलब्धसंज्ञो

भोक्तुं कृतान्त इव नीलनलौ सं दध्यौ ॥ ३३ ॥

जाम्बवान्—

दम्भोलि कुम्भकर्णं गिरिमिव तरसा पातयञ्जानुबन्धं
कण्ठं गाढं विरच्य स्वभुजगुरुमदं जाम्बवसुग्रवेपः ।

निर्मुक्तौ तावभूतामभवदथ मरुत्पुष्पवृष्टिस्तदङ्गे
गुल्फाघातेन रोषाद्रजनिचरवरस्तन्निरस्योपतस्थौ ३४ ॥

आलक्षितो रघुवरेण सलक्ष्मणेन

कालान्तकादिव रिपोः परिशङ्कितेन ।

स्थानं जगाम हनुमान्समरेऽवतीर्थं

माहेश उग्रनरसिंह इवारुणाक्षः ॥ ३५ ॥

हायवान् तस्या या अमृतवारिधारा तया लब्धसंज्ञः प्राप्तचेतनः
कुम्भकर्णः । अन्यत् सुबोधम् ॥ ३३ ॥

दम्भोलिरिति ॥ उग्रवेशः कोपातिशयात् जाम्बवान् जानुबन्धं
यथा स्यात्तथा जानुबन्धं जानुप्रहारं तरसा घलेन कुम्भकर्णमपातय-
दित्यर्थः । दम्भोलिर्वज्रः गिरिमिव । किं कृत्वा गाढं यथा स्यात्तथा
कण्ठं विरच्य गृहीत्वा । स्वभुजयोर्गुरुर्मदो यस्य । अथ तौ नीलनलौ
निर्मुक्तावभूताम् । तदङ्गे जाम्बवदङ्गं मरुद्भिर्मुक्ता पुष्पवृष्टिर्भवत् ।
ततो रजनिचरवरः कुम्भकर्णः गुल्फाघातेन तं जाम्बवन्तं निरस्यो-
त्क्षिप्योत्तस्थौ ॥ ३४ ॥

आलक्षित इति ॥ माहेशो रुद्रावतारः हनुमान् समरेऽवतीर्थं स्थानं
शत्रुस्थानं जगाम इत्यन्वयः । किंभूतः रिपोः सकाशात् परिशङ्कि-
तेन निर्भयेन रघुवरेण आलक्षित आलोकितः । “परिवर्जने” । यद्वा
रिपोः परितः शङ्का इता यस्मात्तेन । कस्मादिव कालान्तकादिव

मैनाको मेरुशृङ्गस्थित इव हनुमत्पाणिपद्मे नगेन्द्रः
कल्पान्ते मन्दराग्रेऽजन इव समरे मुद्गरः कुम्भकर्णे ।
आर्द्रं क्रव्यादवीरः प्रहितमनिलजेनाच्छिनन्मुद्गरेण
लाङ्गूलेनाञ्जनेयोद्भुतजनितरूपां मुद्गरं द्राक् चकर्प ॥ ३६ ॥

रामः—

अत्रान्तरे रघुपतिः शरयुग्ममैन्द्रं
द्राक्कुम्भकर्णेनिधनाय रणे मुमोच ।
भित्त्वा विभेद हृदयं धरणीमथैको
मूर्धानमुद्धतमखण्डयदस्य चान्यः ॥ ३७ ॥

हनूमान्—

उद्यन्मरुत्तनयचण्डचपेटघातान्
मूर्धा पपात तुहिने रजनीचरस्य ।
भग्नो भविष्यति यदम्भसि भीमसेनो
वभ्राम पुच्छनिकृतो गगने कवन्धः ॥ ३८ ॥

कालः प्रलयस्तत्कर्तुरन्तकादिव उग्रश्चासौ नृसिंहश्च क्रुद्धनरसिंह
इव ॥ ३५ ॥

मैनाक इति ॥ हनुमत्पाणिपद्मे नगेन्द्रः गिरिरिव भाति इति शेषः ।
क समरे । किंभृते समरे कल्पान्ते कल्पानामतिसमर्थानामपि अन्तो
यस्मिन्मन्दराग्रे मन्दरशिरसि अमृतमथनार्थम् मन्दराक्रमणार्थम् अ-
जनो मगयानिव । कुम्भकर्णे मुद्गर इति । शेषं सुबोधम् ॥ ३६ ॥

अत्रान्तरे इति ॥ ऐन्द्रम् इन्द्रप्रदत्तं द्राक् शीघ्रं शरद्वयकृत्य-
माह । भित्त्वेत्यादिपदद्वयेन । सुबोधम् ॥ ३७ ॥

उद्यदिति ॥ तुहिने उत्तरभागे हिमवदभ्यर्णे यदम्भसि यस्य
मूर्ध्नि कपालस्थजले पुच्छनिकृतः हनुमत्पुच्छताडितः ॥ ३८ ॥

देवाः सर्वे विमानान्यपनयत रवेः स्यन्दनो यातु दूरं
 रे रे शाखामृगेन्द्राः परिहरत रणप्राङ्गणं राक्षसाश्च ।
 वज्रत्रस्ताजनाद्रिप्रतिनिधिरवधिः सर्वविस्मापकानां
 लङ्कातङ्कैकहेतुर्निपतति नभसः कौम्भकर्णः कबन्धः ३९
 (मृतः कुम्भकर्णः ।)

उत्क्रान्तोऽपि स्वदेहात् प्रवरसुरवधूदोर्भिराकृष्यमाणः
 प्राणत्राणाय भर्तुः पुनरपि समरापेक्षया नारुरोह ।
 संगीतैर्नारदाद्यैर्मृदुसुरजरवैः स्तूयमानो विमानं
 वीरः संग्रामधीरः शिव शिव स कथं वर्ण्यते कुम्भकर्णः ॥
 लङ्काशिखरस्थो रावणः—(सविस्मयम्)
 मरुच्चन्द्रादित्याः शतमुखमुखास्ते ऋतुभुजः
 पुरद्वारे यस्याः सभयमुपसर्पन्त्यनुदिनम् ।
 प्रकोपव्याकम्पाधरतटपुटैर्वांनरभटैः
 समाक्रान्ता सेयं शिव शिव दशधीवनगरी ॥४१॥
 इति श्रीहनुमन्नाटके कुम्भकर्णवधो नाम एकादशोऽङ्कः ।

अथ लक्ष्मणो रामवीर्यमधिकृत्य कबन्धमनुवर्णयति—देवा
 इति ॥ प्रतिनिधिस्तुल्यः । सर्वमेव सुबोधम् ॥ ३९ ॥

उत्क्रान्तोऽपीति ॥ स्वदेहात् राक्षसान्तरात् उत्क्रान्तः उद्गतोऽपि
 अप्सरोभिर्वरणार्थमाकृष्यमाणोऽपि विमानं नारुरोह इत्यन्वयः । अ-
 नारोहणे हेतुः । भर्तुः रावणस्य प्राणरक्षणाय पुनरपि संग्रामेच्छ-
 येति नारदाद्यैर्नारदमुत्तैर्मन्धर्वैः । कीदृशीः सुष्ठु गीतानि येषां तेः ४०

मरुदिति ॥ ते प्रसिद्धाः इन्द्रः मुखमिव मुखं येषां ते यस्याः
 लङ्कायाः पुरद्वारे बहिर्द्वारे । "पुरद्वारं तु गोपुरम्" इत्यमरः । समाक्रा-

अथ द्वादशोऽङ्कः ।

(रावणः सक्रोधं तूर्णं कटकं पुत्रमिन्द्रजितं दुष्करसम-
रयज्ञे अध्ययुं वृणोति स्म । इन्द्रजित् सत्वरं कुम्भक-
र्णवधामर्षमूर्च्छितः सीतापतिवधे बद्धलक्ष्यः समरचत्व-
रेऽवतीर्णः । इतो लक्ष्मणो धनुर्गुणटणत्कारैर्वरणिं गग-
नान्तरमापूरयन् कोपानलज्वालावलीभिः सलङ्काधिपां
लङ्कां कवलयन् घोरसमरनाभीरेऽवतरति स्म ।)

रावणिः—(लक्ष्मणमवलोक्य)

नाहं सौमित्रिकोपस्य जानेऽल्पमपि कारणम् ।
नूनं चञ्चलबुद्धीनां स्नेहकोपावकारणौ ॥ १ ॥

न्ता सर्वतोवरुद्धा प्रकृष्टकोपेन यो व्याकम्पः विशेषेणासमन्ततस्त-
प्लुक्तानि अधरपुटतटानि येषां ते ॥ ४१ ॥

इति श्रीहनुमन्नाटकटीकायां कुम्भकर्णवधो नाम
एकादशोऽङ्कः ॥ ११ ॥

“सेनामुखं तु नासीरम्” इत्यमरः । नाहामिति ॥ अहम् आत्मानि
सौमित्रिं प्रति यो मदीयः कोपस्तस्याल्पमपि कारणं न जाने येनै-
नमुपहन्यामीति । ननु चेत्त्वयि कारणं नास्ति तर्ह्यसौ कथं रुष्टस्त-
त्राह । चञ्चलबुद्धीनां लक्ष्मणसदृशानां स्नेहकोपावकारणौ निर्निमि-
त्तौ । यद्वा । अः विष्णुस्तत्प्रेरितौ । यद्वायमर्थः । नूनमिति ज्ञात्वा
चलबुद्धीनामसमीक्ष्यकर्तृणां मादृशां स्नेहकोपौ अकारणौ विष्णु-
निमित्तौ तस्य शुभाशुभकर्तृत्वात् ॥ १ ॥

अपि च ।

क्षुद्राः संत्रासमेते विजहत हरयो भिन्नशक्रेभकुम्भा
युष्मद्देहेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्पतन्तः ।
सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमसि मम रूपां नन्वहं मेघनादः
किञ्चिन्नूभङ्गलीलानियमितजलार्धिं राममन्वेपयामि ॥२॥

सुग्रीवमारुतिनलाङ्गदनीलमुख्या

वाष्पान्धकारजलदान्तरितं प्रचण्डम् ।

तं रावणिं जलदमण्डलमास्थितं नो

पश्यन्ति तान्प्रहरति स्म स घोरबाणैः ॥ ३ ॥

मायारथं समधिरुह्य नभस्थलस्थो

गम्भीरकालजलदध्वनिरुज्जगर्ज ।

बाणैरपातयदहो फणिपाशबद्धै-

स्तौ मेरुमन्दरगिरी पविनेव शक्रः ॥ ४ ॥

क्षुद्रा इति ॥ क्षुद्रा अल्पतराः हरयोऽपि वानराः . एनं मदुपास्थितं
संत्रासं विजहत त्यजत । कुत इत्यत आह । युष्मद्देहेष्विति ।
लज्जावच्चे निमित्तमाह । भिन्नेति । हे सौमित्रे त्वमपि तिष्ठ रणादुप-
रम । कुत इत्यत आह । मम रूपां पात्रं नासीति । तर्हि किं कीर-
ष्यसि इत्यत आह । राममिति ॥ २ ॥

सुग्रीवेति ॥ सुग्रीवादयस्तं रावणिं नो पश्यन्ति । स मेघनादः
घोरैर्बाणैस्तान् सुग्रीवादीन्प्रहरति स्मेत्यन्वयः । अदर्शने हेतुमाह ।
वाष्पजलकणाः अन्धकारश्च तद्युक्तेन जलदेनान्तरितम् आच्छा-
दितम् । "वाष्पो जलकणे वाष्पं नेत्रवारिणि चाप्यथ ।" इति धरणिः ३

मायेति ॥ कालजलदस्य प्रलयमेघस्येव ध्वनिर्यस्य सः फणि-
पाशो नागपाशः तदावृत्तेर्नागपाशात्मकैरिति तौ रामलक्ष्मणौ अ-

अत्रान्तरे पूर्ववैरमनुस्मरन्ती चक्रवाकी सरोवरस्था-

शशाप यो मे दयितं स रामः

सलक्ष्मणो रावणिवाणजालैः ।

रणे हतोऽयं मुदमुद्ग्रहन्ती

चन्द्रोदये नृत्यति चक्रवाकी ॥ ५ ॥

सरमा-

श्रुत्वा हतिं दशरथात्मजयोर्विमान-

मारुह्य पुष्पकमवाप्य दशाननस्य ।

आज्ञां निनाय सरमा जनकस्य पुत्रीं

सीता विदीर्णहृदयाऽसि दिवं गताऽसि ॥ ६ ॥

जानकी-

किं भार्गवच्यवनगौतमकाश्यपानां

पातयत् बबन्ध । वागर्थः । शक्रः पविना मेरुमन्दरागिरी इव तो राम-
लक्ष्मणी अपातयत् पातयामासेत्यर्थः । अहो किमर्थेऽव्ययम् ॥४॥

“शशाप यो मे” इति पद्यं कस्यापि समस्यारूपम् । अत्रा-
नुपयुक्तम् ॥ ५ ॥

श्रुत्वैति ॥ हतिं बन्धनं दशाननस्थाज्ञामवाप्य जनकस्य पुत्रीं
पुष्पकविमानमारुह्य गतासि सादरं यथा स्यात्तथा “खड्गक्षेपणयो-
रसिः ” इति धरणिः । गत आक्षेपो यत्र तत् असिदिवं निनाय
असियुक्ता दिवं संग्रामभूमिं निनाय । “ द्यौः स्त्रियां रणनाकयोः ”
इति हलायुधः । असिपदेनातिभीषणत्वमुक्तम् । किंभूता सरमा सी-
तार्थं विदीर्णं हृदयं यस्याः सा सरमा गतासि सादरं यथा स्या-
त्तथा असिदिवं यज्ञयादियुक्तरणं निनाय मायया प्राप इति
वाक्यार्थः ॥ ६ ॥

किमिति ॥ अहदेति खेदे । भार्गवादीनां सा वाणी अनृता

वाणी वसिष्ठमुनिलोमशकौशिकानाम् ।
 जातानृताप्यहह आलपिता त्वया मे
 स्या मग्नचूचुकुचा सधवेति राम ॥ ७ ॥
 हा राघव प्रियतम स्फुरतीह वामो
 बाहुस्तथा नयनमप्यनृतं किमेतत् ।
 नाद्यापि यन्मधुरनिर्मलदृष्टिपातैः
 संभावयस्यपि विलासगिरा भुजाभ्याम् ॥ ८ ॥
 उक्तं च यतः ।
 संमानितापि न तथा मुदमभ्युपैति
 मात्रानुजेन जनकेन तथाग्रजेन ।
 आश्वासितापि रमणी रमणेन तूर्णं
 प्रेम्णा यथा मधुरनिर्मलदृष्टिपातैः ॥ ९ ॥

जाता । सा का या त्वया सह मे मां प्रति कर्मणि पृष्ठी । इति
 आलपिता । इति का सीते त्वं सधवा स्याः न कदाचिद्विधवात्वं प्रा-
 मुहीति । कुत इत्यपेक्षायामाह । कीदृशी मग्नौ च तौ चूचुकी च
 एवंभूतौ कुचौ यस्याः सा । उक्तं च । “आमोगमग्नशिरसौ यस्याः
 स्तः सततं कुचौ । सा नारी सधवा नित्यं न कदाचित्तदप्रियः ॥ ”
 इति बहवः ॥ ७ ॥

सा भवतु नामानृता शकुनोऽप्यनृत इत्याह—हेति ॥ बाह्यादिक-
 मप्यनृतं कथं जातमित्यत आह । अद्यापि एतावन्मयोक्तं सति
 निर्मलदृष्टिपातैर्मां न संभावयसि न सुखयसीति ॥ ८ ॥

उक्तं च यत इति ॥ ९ ॥

पक्षाघातप्रचण्डप्रचलितपवनध्वस्तशैलेन्द्रपातैः
संप्राप्तो वै न तेयः स्रवदमृतरसो जीवयामास रामम् ॥ १२ ॥

रावणिः—(सभयं रणसंकटमुपलक्ष्य सप्रपञ्चम्)

पापो विरच्य समरे जनकस्य पुत्रीं

हा राम राम रमणेति गिरं गिरन्तीम् ।

खड्गेन पश्यत वदन्निति रे प्रवीरा

मायामयीं शिव शिवेन्द्रजिदाजघान ॥ १३ ॥

द्विधा कृतां तां पुनराददानो

मायारथस्थोम्बरवर्त्मना च ।

ब्रह्मोपदेशात्स निकुम्भिलाद्रे-

न्यग्रोधमूलावटमाजगाम ॥ १४ ॥

रामः—(समरचत्वरे)

दृष्ट्वा मायाजनकतनयाखण्डनं रामचन्द्रो

स इति जीवनाय गर्भितो हेतुः । वागर्थः । राममनुलक्षीकृत्य दृष्टे-
त्यर्थः । रामं दृष्ट्वा स्वयं सचेतनोऽभूदित्यर्थः । तदवमानश्रवणाचे-
तनत्वात् ॥ १२ ॥

रामसंजीवनात्सर्वान् जीवयामासेत्यर्थः । रावणिः सभयं रणस-
ङ्कटमुपलक्ष्य संप्राप्य रे वीराः पश्यत इति वदन् सन् इन्द्रजित्
मेघनादः अन्यत् सुगमम् ॥ १३ ॥

द्विधेति ॥ ब्रह्म वेदस्तस्योपदेशात् अथर्वणमन्त्रोपदेशात् यद्वा
ब्रह्मा प्रजापतिस्तस्याज्ञातः वक्ष्यमाणशक्तित्वात् । निकुम्भिलः
त्रिकूटान्तःपाती गिरिः अवटं कुण्डं तत्राभिचारकर्मणा मायारथ-
मुत्पादयितुं जगाम इत्यभिप्रायः ॥ १४ ॥

दृष्टेति ॥ गुर्वी मूर्च्छामासाद्य दीर्णं रामशोकात्सीताखण्डनाद्वा

गुर्वीमुर्वीतलमुपगतो दीर्णमासाद्य मूर्ध्निम् ।
तत्पादाग्रे पुनरनुजनिश्चेतनां प्राप्य रामं
कृत्वोत्सङ्गे स्मरसि न गिरं व्याहरन्नित्यरोदीत् ॥ १५ ॥

लक्ष्मणः—

सिञ्चत्येनं विकचनलिनीगर्भनिर्मुक्तवारां
धारासारैर्मलयजरसै रामधर्मोऽप्रमाणम् ।
यस्मादेतां त्वमपि पदवीमास्थितो ब्रह्मशापा-
दित्यालापेर्विलपति दृशा लक्ष्मणश्चक्रवाक्यः ॥ १६ ॥

सा यथा ।

एकेनाक्षणा प्रविततरूपा वीक्षते व्योमसंस्थं
भानोर्विम्बं सजलगलितेनापरेणात्मकान्तम् ।
अहश्छेदे दयितविरहाशङ्किनी चक्रवाकी
द्वौ संकीर्णौ विसृजति रसौ राद्रकारुण्यसंज्ञौ ॥ १७ ॥

दीर्णं विदलितं सीतापुत्रीत्वाभिमानात् गिरं वेदगाणीं न स्मरति ।
“ अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुताणः ” इति स्मरणात् । जामदग्न्य-
दत्तमुग्धत्वरूपं वा ॥ १५ ॥

सिञ्चेति ॥ मलयजरसैश्चन्दनोदकैः पुष्पितकमलमकरन्दपुक्ताः
याः वारस्तासां धारैव सारो येषु तेः रामं सिञ्चति वियोगताप-
शान्त्यर्थमिति भावः । चक्रवाक्यः दृशा हेतुना रामदुःखदर्शना-
त्सानन्दं चक्रवाकी क्षणं विलापहेतुः । कुतः यस्मात् त्वयाऽपीश्व-
रोऽप्यतिधार्मिकोऽपि एतां पदवीं सूच्छेत्तरूपां ब्रह्मशापात्वं मुग्धो
मवेति जामदग्न्यवचनादास्थितः अतः धर्मोऽप्रमाणं शाप एव प्रमा-
णमिति अत्र गुर्वीज्ञापालनं धर्मस्तत्कृतेऽपि दुःखारगमात् धर्मोऽप्रा-
माण्यमिति ॥ १६ ॥ १७ ॥

(तत्र निकुम्भिलादौ न्यग्रोधमूलेऽवटे)

रावणिः—(सत्वरम्)

कुण्डे विभीतकसमिद्धिरथार्धचन्द्रे

शक्रेभकुम्भदलनः पलमाजुहाव ।

हनूमान्—

शत्रुंजये रथवरेऽर्धसमुद्रतेऽग्ने-

र्यज्ञं वभञ्ज तरसा हनुमानुपेत्य ॥ १८ ॥

लक्ष्मणः—(रणप्राङ्गणे शनैश्वरादाप्य दशरथेनार्पितं
संहाराच्चमनुस्मृत्य सानन्दं शोकमपहाय) रेरे मायार-
थारूढप्रौढबाहुशालिन् मेघनाद मायां विभिद्य
त्वां यमलोकं प्रस्थापयामि पश्य ।

दोःस्तम्भास्फालकेलिस्फुटविकटरवच्चस्तपोरान्धकारः
संहारास्त्रं नियोज्य स्वधनुषि घरणीं पाणिनाहत्य वीरः ।
क्रोधान्धो रावणस्य ज्वलदनलशिखामुद्गिरन्पाणियुग्मे
स्थित्वा चिक्षेप सौमित्रिरथ दृढशिरो मेघनादस्य साद्रि॥
इति हनुमनाटके इन्द्रजिद्धधो नाम द्वादशोऽङ्कः ॥१२॥

कुण्डे इति ॥ शक्रेभकुम्भदलनः मेघनादः अर्धचन्द्राकारे कुण्डे
पलं स्वमांसमिति ज्ञातव्यम् । तरसा वलेन ॥ १८ ॥

दोःस्तम्भेति ॥ धोरान्धकारः आत्मीयानां कातर्यरूपध्वान्तः
सौमित्रिः रावणस्य पाणियुग्मे मेघनादस्य दृढशिरः छित्त्वा चिक्षेप
इत्यन्वयः । सर्वाजियत्वमत्र दृढत्वम् । कीदृशं दृढशिरः साद्रि समु-

अथ त्रयोदशोऽङ्कः ।

(सक्रोधम्)

लङ्केश्वरः सुतवधारुणवक्रचक्र-
स्तत्रैकवीरनिधनां क्षिपति स्म शक्तिम् ।

सौमित्रिवक्षसि रुचाद्धपथे ज्वलन्तीं

क्षिताम्बुधौ हनुमता तरसा गृहीत्वा ॥ १ ॥

(रावणः शक्तिग्रहणमवलोक्य सक्रोधं ब्रह्माणं हन्तुमुद्यतः ।

ब्रह्मा सभयं नारदं सस्मार ।)

नारदः—(प्रविश्य) तात किमिति स्मृतोऽहम् ।

ब्रह्मा—वत्स यावन्मारुतिः समरभूमौ तावदेकवीरघा-
तिनी शक्तिर्लक्ष्मणं न भिनत्ति तस्मिन्पुनरभिन्ने लङ्के-
श्वरो मां नितरां हनिष्यतीति मत्वा समरतः पवनसूनुः
स्थानान्तरं नेयः ।

कुटम् “ वज्रैरेव समाकीर्णं मुकुटं साद्रिरुच्यते।” इत्यलंकृतिवृत्ती ।

अन्यत् सुगमम् ॥ १९ ॥

इति श्रीमिश्रमोहनदासविरचितायां हनुमत्काव्यदीपिकायां

टीकायाम् इन्द्रजिदधो नाम द्वादशोऽङ्कः ॥ १२ ॥

लङ्केति ॥ चक्रं समूहः दशवदनत्वात् अर्धपथे अन्तरेव तरसा
बलेन एकवीरघातिनी एकस्यासाधारणस्य वीरस्य निधनं यतः
सकाशात् ॥ १ ॥

नितरां हनिष्यन्ति आक्षिपति गुरोराक्षेपो हननातिरिक्त इत्युक्त-
त्वात् द्रागिति । द्राक् शीघ्रं भङ्गोऽप्रावमाननम् । कीदृशात् समरतः ल-

नारदः—यदाज्ञापयति तात । (इति निष्क्रम्य)

द्राङ् नारदोऽथः पितृभङ्गभयादनैपीत्

स्थानान्तरं समरतः पवनस्य सूनुम् ।

लङ्कापतेर्दृढचपेटभवत्प्रहारा-

जग्राह रामरिपुरत्र विधेस्तु शक्तिम् ॥ २ ॥

रावणः—

दृष्ट्वा शक्तिग्रहणमधिकं राक्षसेन्द्रो कृतान्त-

क्रोधध्मातो ज्वलितहृदयाग्निस्फुलिङ्गोऽग्रवेपः ।

तामेव स्म क्षिपति निधने लक्ष्मणस्योऽग्रमन्त्रै-

भित्त्वा वक्षस्थलमपि गता भूतलं कूर्मराजम् ॥ ३ ॥

शक्तिः प्रौढोऽग्रतेजःप्रलयसमुदिताद्रावणात्कोपमाना-

ङ्कापतेर्दृढाः करतलप्रहाराः यस्मिन् तस्मात् केनापि मिवेण स्थानान्तरं विधेर्ब्रह्मणः सम्बन्धिनी वा । अत्रेयं कथा । तुष्टेन ब्रह्मणाऽस्मै शक्तिर्दत्ता अनया मुक्तया मनुष्यवीरो नश्यतीति ॥ २ ॥

दृष्टेति ॥ रावणः राक्षसेन्द्रोऽधिकं यथा स्यात्तथा कृतान्तस्येव क्रोधस्तेनाध्मातो भर्जितश्चासी ज्वलितो, हृदयाग्निश्च तस्य स्फुलिङ्गास्तत्सदृशैर्नेत्रादिभिरुग्रो वेपो यस्य एवभूतो यातः । किं कृत्वा हनुमता कृतं स्वशक्तिग्रहणं दृष्ट्वा अत एवोऽग्रमन्त्रैः कृत्वा लक्ष्मणनिधने तन्निधननिमित्तं शक्तिं क्षिपति स्म । शक्तिमिति शेषः । सापि लक्ष्मणवक्षःस्थलं भित्त्वा भूतलं प्रति कूर्मराजं गता विभेदेत्यर्थः । भूतलभेदनेन कूर्मराजस्य चरमतया कूर्मभेदनमाक्षिप्यते नतु वास्तवमिति भावः ॥ ३ ॥

तामेव भेदनप्रकारं विवृणोति—शक्तिरिति ॥ कोपमानाद्रावणात्सकाशाद्भुजगपतिपुरं जगाम इत्यन्वयः । किंभूता प्रौढानि योन्युग्राणि

द्रुर्जन्ती दीपयन्ती ज्वलितदश दिशो लक्ष्मणं वेधयन्ती ।

हाहाकारप्रलापं सकलजनभवं देवदैत्येन्द्रकम्पं

ब्रह्माद्यैः स्तूयमाना भुजगपतिपुरं कारयन्ती जगाम ॥४॥

हनूमान्—(तत्रान्तरे स्थानान्तरादागत्य)

पश्चात्तापगते विभीषणबले क्षीणे प्लवङ्गेश्वरे

मूढे जाम्बवति प्लवङ्गगमणेऽसंभूय भूयः स्थिते ।

शक्तिप्रौढमहाप्रहारविधुरे मूच्छीं गते लक्ष्मणे

हा रामे विलपत्यहो हनुमतां प्रोक्तं स्थिरैः स्थीयताम् ॥

(अथ विभीषणः रात्रौ ज्वलदुल्मुकं करे कृत्वा शि-

विरं पर्यटन् प्रौढशक्तिज्वालावलीकवलितान् वानरां-

न्पश्यति स्म को जीवति न वेति । तत्र जाम्बवन्तमेवा-

पश्यदुपविष्टं मूच्छरिहितं नान्यम् ।)

जाम्बवान्—(विभीषणम्)

अञ्जनी सुप्रजा येन मातरिश्वा तु राक्षस ।

तेजांसि तैः प्रलयाय वीरक्षयाय समुदिता ये वीरप्रौढाः शौर्यग-

र्वितास्तेषामुग्रतेजसां प्रलयायेत्यर्थः । देवदैत्येन्द्रकम्पं यथा स्या-

त्तथा सकलजनभवं हाहाकारयुक्तं प्रलापं कारयन्ती । भुजगपति-

पुरं कीदृशं ब्रह्माद्यैः स्थितो भवेत्यादिवाक्यैः स्तूयमानम् ॥ ४ ॥

प्रोक्तम् । रावणाहतलक्ष्मणाः वयं कथं क्व वा यास्याम इति प-

श्चात्तापः भूयः पुनरपि असंभूय अगोचरीभूय स्थिते सति अत्र

वानरा एव न सन्तीत्येवं स्थिते स्थिरैः स्थीयतां धैर्यमवलम्ब्य

स्थीयताम् । अन्यत् सुबोधम् ॥ ५ ॥

अञ्जनीति ॥ येन हनूमता अञ्जनी माता सुप्रजाः सत्पुत्रवती तु

हनूमान् वानरश्रेष्ठः कामं जीवति वा न वा ॥ ६ ॥

विभीषणः—

नैव राजनि सुग्रीवे नैव रामे न चाङ्गदे ।

आर्येण दर्शितः स्नेहो यथा वायुसुते परः ॥ ७ ॥

जाम्बवान्—भो राक्षसेन्द्र विभीषण ।

तस्मिन् जीवति दुर्धरे हतमप्यहतं बलम् ।

हनूमति गतप्राणे जीवन्तोऽपि हता वयम् ॥ ८ ॥

(ततः सत्वरं जाम्बवता सह विभीषणः पृष्ठोपस्थितं मारु-
तिं विलपन्तं रामचन्द्रमनुस्मरति ।)

रामः—(विभीषणमवलोक्य)

गिरीन्यास्यन्त्यमी वीरास्त्वयि वत्स दिवं गते ।

मरिष्यामि ससीतोऽहं क्व यास्यति विभीषणः ॥ ९ ॥

भुक्ते मयि प्रथममत्सि फलानि वत्स

सुप्ते करोषि शयनं मयि जीवति त्वम् ।

पुनः मातरिश्वा वायुः सुप्रजाः सत्पुत्रवानिति योज्यम् । पुंस्त्वे वि-
सर्गलोपः । “ पुंस्त्वे विसर्गलोपः ” इत्येतच्चिन्त्यामिति भाति ॥६॥
नैवेति ॥ आर्येण भवता यथा परः स्नेहः वायुसुते दर्शितस्तथा
नान्येष्विति किम् ॥ ७ ॥

अद्य भूतरणे राज्यादिकं नापेक्ष्यं बलशौर्यादिकमेवापेक्ष्यमिति
भावः । एतेन हनूमतः शौर्यातिशयप्रश्रः ॥ ८ ॥

गिरीनिति ॥ सुबोधम् ॥ ९ ॥

भुक्ते इति ॥ कृतभोजने मयि जीवति त्वं प्राणान् जहासि तत्किं
वितर्के । वितर्कद्वयं द्योतयति । वनवासादिक्लेशभीतः सन् सुरलोकसु-
खायं अथवा सापत्नभावं प्रकटीकरोषि किम् । अयमत्रासहायो

त्रयोदशोऽङ्कः ।

प्राणान् जहासि सुरलोकसुखाय किञ्चा^{सुख}
सापत्नभावमहह प्रकटीकरोपि ॥ १० ॥
(इति तारस्वरैः सर्वे रुदन्ति ।)

रामः—

हा वत्स लक्ष्मण धिगस्तु समीरसूनुं
यस्त्वां रणेऽपि परिहृत्य पराङ्मुखोऽभूत् ।
गोपायतीह भरतस्तु ममानुजः किं
यस्त्वामधिज्यधनुरुद्धतशक्तिपातात् ॥ ११ ॥
(अलमस्मद्वृथायौवनशस्त्रभरेणेति सशरं धनुस्त्यक्तुमिच्छति ।)
हनूमान्—(निजापराधेन सकरुणं भरतबाहुवर्णनाक-
र्णनेन साभ्यसूयं सत्वरं गारुडस्थानमभिनीय रामपुरतः
स्थित्वा) देव पश्य ।

सप्ताम्भोनिधयो दशैव च दिशः सप्तैव गोत्राचलाः
पृथ्व्यादीनि चतुर्दशैव भुवनान्येकं नभोमण्डलम् ।
एतावत्परिमाणमात्रकटके ब्रह्माण्डभाण्डोदरे
कासौ यास्यति राक्षसो रघुपते किं कार्मुकं त्यज्यते १२

नश्यत्विति सपत्नस्य शत्रोर्भावः सापत्नं तस्य भावो विकारः सा-
पत्नभावः ॥ १० ॥ ११ ॥

उत्प्लुत्य वन्दनं गारुडस्थानम् । “ यदम्बरं समारुह्य विक्रमावि-
ष्कृती स्फुटम् । दैन्यकोपातिशयतो वन्दनं गारुडं मतम् ॥ ” इति
हेमी । सप्तेति । गोत्राचलाः भूमिभागगिरिवराः द्वीपपर्वता इति ।
एतावन्त एव परिमाणमात्रो यः कटको विस्तारो यस्य तस्मिन्

रामः—भो मारुते तथापि मामुंमथ्य जागर्ति लङ्काभटः ।

हनुमान्—देव पश्य नीचैः सह मैत्री न कर्तव्यायतः ।

खलः करोति दुर्वृत्तं नूनं पतति साधुषु ।

दशाननोऽहरत्सीतां बन्धनं स्यान्महोदधेः ॥ १३ ॥

देवादप्युत्तमानां परिहरति यदा दुर्जनो वा कथंचित्

मानं नामोति तेषामनुजनितगुणानेव कुत्राधिकत्वम् ।

स्वर्भानुर्भानवीयान्हरति यदि पुनः शीतरश्मेर्मरीचीन्

ब्रह्माण्डस्येह खण्डे तदपि रघुपते किं ग्रहेशत्वमेति १४ ॥

॥ रामः—अये हनुमन् ।

किं तया क्रियते वीर कालान्तरगतश्रिया ।

अरयो यां न पश्यन्ति बन्धुभिर्वा न भुज्यते ॥१५॥

ब्रह्माण्डरूपभाण्डकोशे तत्र तावत्सप्तान्धगिरिद्वीपभुवनादीनां मा-
त्रैव नत्वानन्त्यामिति भावः । “ विस्तारे कटकः पुमान् ” इति
धनंजयः ॥ १२ ॥ १३ ॥

देवादिति ॥ अत्र निषेधे वाशब्दः । पूर्वं तुंसतां मानः अनाहार्य
एव । यदा यदि तत्रापि कचिदेकवारं नासकृत् तत्रापि देवात् तत्रापि
दुर्जन उत्तमानां मानमपहरति तदा तेषां सताम् अनुजन्मानः
अनुक्षणं पश्चाज्जनिताः उत्पादिताः गुणास्तानेव नामोति यत्तेष्व-
धिकं हेयोपादेयतया गृहीतं गुणं कुत्र कुतः प्राप्नोति न कुतो-
ऽपि । तत्र दृष्टान्तमाह । यदि स्वर्भानुः राहुः भानवीयान् मरी-
चीन्-शीतरश्मेश्च हरति आच्छादयति तर्हि इहापि ब्रह्माण्डस्य
खण्डे रोदस्यां किं ग्रहेशत्वमेति नैतीत्यर्थः । एवं रावणेनापि देवा-
न्मान उन्माथितः तर्हि किं भवत्सादृश्यं गत इति भावः ॥ १४ ॥

किं तयेति ॥ कालान्तरगतश्रिया कालान्तरे गता श्रीस्तया ॥१५॥

हनूमान्—(लक्ष्मणं विपमस्थितमवलोक्य लक्ष्मणवक्षो
जिन्नं दृष्ट्वा सविस्मयो रामम्) हनूमति कृतप्रतिज्ञे
दैवमदैवं यमोऽप्ययमः । पुनर्देव पश्य ।

पातालतः किमु सुधारसमानयामि

निष्पीड्य चन्द्रममृतं किमुताहरामि ।

उद्दण्डचण्डकिरणं ननु वारयामि

कीनाशपाशमनिशं किमु चूर्णयामि ॥ १६ ॥

रामः—(आत्मगतम्) यद्यदुक्तमनेन महावीरेण तत्तद्दि-
दानीमेव कृत्वा दर्शयति।परं तु तत्करणादका-
लेऽपि महाप्रलयः स्यात् । (इति विचार्य प्रत्याह)

वैद्यं सुपेणमधुनैव तदानय त्वं

लङ्कापतेरनुचरोऽपि यतो भिपक् सः ।

नैवान्यथा वदति रामगिरा हनूमान्

पर्यङ्कसुप्तमचिरेण तमानिनाय ॥ १७ ॥

सुप्तोत्थितं रघुपतिर्भिपजां वारिष्टं

पातालत इति ॥ किमत्र वितर्के । अहम् उद्दण्डो रावणः उद्दृतो
दण्डो यस्य एकं वा पदम् । कीनाशो यमः ॥ १६ ॥

वैद्यमिति ॥ तत्तस्मादद्यैव रात्रावेव सुपेणारुख्यं वैद्यमानय । ननु
वीरभृत्यः कथमानीयतामत आह । यतोऽसौ भिपक् वैद्यः शत्रोरप्य-
न्यथा न वदति इति रामगिरा पर्यङ्कसहितमेव शीघ्रमानीतवान् १७

सुप्तेति ॥ तरुणोपचारं शीघ्रविश्लेषकरणानामवहत्या सः वैद्यः
रजन्यामेव न तु दिवा तत्रापि हिमराशिमरुचैव न तमासि तत्रापि

पप्रच्छ तं सकरुणं तरुणोपचारम् ।
 स व्याजहार हिमरश्मिरूचा रजन्यां
 जीवत्यसौ द्रुहिणशैलविशल्यवह्या ॥ १८ ॥
 (तत्र रामेणाहूताः वानरभटाः द्रुहिणाद्रिगमनाय रामपु-
 रतः स्वस्वपराक्रमानुरूपं समयावधिमूचुः ।)

नलस्त्रिरात्रं पुनरेति गत्वा
 तत्रैव मैन्दद्विविदौ द्विरात्रम् ।
 सुग्रीवनीलौ पुनरेकरात्रं
 वीरोऽङ्गदो यामचतुष्टयेन ॥ १९ ॥
 (रामः सभयम् आर्तः संकुचितमुखकमलः समरसंकटे
 भवतो रुद्रावतारस्य मारुतेः साशङ्कं मुखकमलवि-
 काशं पश्यति ।)

हनुमान्—(सत्वरं सकरुणं गारुडस्थानमास्थायाञ्जलिपुट-
 मभिनयि) देव क्षणं स्तम्भ्यतामात्मा याव-
 देनं भिपक्वक्रचूडामणिं लङ्कां प्रवेश्याग-
 च्छामि ।

(तथा कृत्वा)

नीत्वा लङ्कां सुपेणं पुनरनिलसुतः प्रार्थयामास रामं
 देवाज्ञां देहि वीरास्तव हितकरणोपस्थिताः सन्ति सर्वे ।

द्रुहिणशैले या विशल्यवह्ली तथैव नान्यथा जीवति ॥ १८ ॥

नल इति ॥ त्रिरात्र्यवच्छिन्नं कालम् एकरात्रमहोरात्रमिति ज्ञेयम् ।
 सर्वत्रैवम् ॥ १९ ॥

तत्रात्मजवेनोत्तार्य वक्तुं तद्देशावधिमाह—नीत्वेति ॥ इतः स्था-

लक्षाणां पष्टिरास्ते द्रुहिणगिरिरितो योजनानां हनूमान्
तैलामेः सर्पपस्य स्फुटनखपरस्तत्र गत्वात्र चैमि ॥२०॥

रामः—(सहर्षम्) तथा करोतु वीरः ।

हनूमान्—

ध्यात्वाऽत्मानं प्रणम्य प्रभुमवनिसुतावल्लभं तस्य वाक्यं
नीत्वायोध्यांगमिष्यस्यखिलकुशलतामानयिष्यस्यपीति
चण्डोड्डीनं चकार द्रुतमथ जननी लक्ष्मणस्योपलभ्य
स्वप्ने व्यालः समूलं कवलयति भुजं वाममुत्तस्थुपीति २१-

प्रोवाच कोसलसुतापुरतोऽद्भुतं सा

स्वप्नं च सा मुनिवसिष्ठपुरोहितस्य ।

पार्श्वे नियोज्य सशरं धनुरादधानं

शान्तिं चकार भरतं मुनिराज्यहोमैः ॥ २२ ॥

नात् द्रुहिणगिरिर्योजनानां लक्षाणां पष्टिः पष्टिलक्षयोजनपरिमितोऽ-
स्तीत्यर्थः । अतिदूरश्रवणात् विचिकित्सन्तं प्रत्याह। अहं तत्र गिरी-
गत्वा यामि आगच्छामि । ननु कदा गच्छसीत्यत आह । किंवि-
शिष्टः तैलामेर्दोषवर्तिज्वालायाः सकाशात् सर्पपस्य गौरराजिकायाः
स्फुटनं स एव परः अवधिर्यस्य यावद्दीप्ताग्नौ सर्पपः स्फुटति
तावद्गत्वाऽऽगच्छामीति तात्पर्यम् ॥ २० ॥

ध्यात्वेति ॥ आत्मानं वायुरूपिणं रुद्ररूपं वा तस्य रामस्य वा-
क्यमिति संदेशं नीत्वा । इति किम् अयोध्यामित्यादि । अखिल-
कुशलतां समस्तस्वकीयकुशलताम् अथ तत्प्रयाणानन्तरं लक्ष्मणस्य
जननी इति स्वममुपलक्ष्य दृष्ट्वा उत्तस्थुपी उत्थितवती । इति किं
व्यालः सर्पः समूलं वामं भुजं कवलयति ॥ २१ ॥

प्रेति ॥ सा मुमित्रा सा कोसल्या मुनिः स्वमज्ञानवान् स चासौ
वसिष्ठः पुरोहितश्च मुनिर्वसिष्ठः ॥ २२ ॥

हनुमान्—(तत्र द्रोणादिशिखरे)

दृष्ट्वा सर्वास्तुहिनकिरणोद्यत्प्रभास्तत्र शैले

वल्लीरत्नान्यमरखदिराङ्गारभास्वन्ति वीरः ।

भ्रान्त्वा दोर्भ्यां गिरिमुदहरञ्चुत्पपातैप तातं

सस्मारायं द्रुतमुपगतस्तद्भलेनोज्जहार ॥ २३ ॥

भरतवसिष्ठौ—(तत्रायोध्यायां शान्तिमण्डपे, कुण्डसमी-
पस्थौ)

हुत्वा श्रीखण्डकाण्डं सतगरकुसुमं पुण्डरीकं मृणालं

कर्पूरोशीरगर्भं प्रचुरघृतयुतं नारिकेलं जुहाव ।

तूर्णं पूर्णाहुतिं स ज्वलदनलनिभं शैलमादाय वीरः

प्राप्तस्तत्राञ्जनेयः स किमिति भरतस्तं शरेणाजघान २४

द्रोणो नाम्ना द्दुहिणगिरिरिति ब्रह्मणो गिरिरिति ज्ञेयम् ।
दृष्वेति ॥ तत्र शैले सर्वा वल्लीः रत्नानि दृष्ट्वा वा । किंभूताः वल्लीः
तुहिनकिरणश्चन्द्रस्तद्वत् उच्यन्ती भा यासां ताः एतेन सर्वासां सा-
म्यमुक्तम् । किंभूतानि रत्नानि अमलेत्यादि। तदज्ञाने भ्रान्त्वा त-
दन्वेषणाय भ्रामित्वा दोर्भ्यां गिरिभेवोदाहरत् । यदा एषः गिरिः
नोत्पपात मोन्मूलितवान् तदा स हनुमान् तातं वायुं सस्मार । अयं
वायुः द्रुतमुपगतः तदा तद्भलेन सह तं गिरिं हनुमान् उज्जहारे-
त्यर्थः ॥ २३ ॥

हुत्वेति ॥ श्रीखण्डकाण्डं चन्दनखण्डं नारिकेलमेव पूर्णाहुतिं
जुहाव इतवान् तत्र पूर्णाहुत्यवसरे आञ्जनेयः प्राप्तः सः भरतः तं
हनुमन्तम् इति शरेण ताडयामास । इति किम् अयं सः किम् इति
वाक्यस्यायमर्थः येन कालरूपेण सुमित्रायाः मातुर्वा भुजः समूलः
कवलीकृतः सोऽयं किम् अथवा यज्ञहन्तारं घण्टासुरं प्रलयकालानल-

(तदा भरतबाणेन भिनो हनुमान् भरतदोर्दण्डमुक्तका-
ण्डप्रचण्डप्रहारमूर्च्छितो विधिलिखिताक्षरपाङ्क्तिलोपा-
त्पाणान्परित्यक्तुमिच्छन्)

पुङ्खावशेषभरतेपुललाटपट्टे

हा राम लक्ष्मण कुतोऽहमिति ब्रुवाणः ।

संमूर्च्छितो भुवि पपात गिरिं दधानो

लाङ्गूलशेखररुहेण सकेसरेण ॥ २५ ॥

तत्र वसिष्ठभरतादयः सर्वे—(संविस्मयम्)

सर्वे निशम्य सहलक्ष्मणरामनाम

तत्रोपगम्य हनुमत्पदयोर्निपेतुः ।

वृत्तं च तस्य वचनादपनीय शल्यं

मूर्च्छां जहार स मुनिर्गिरिजौपधीभिः ॥ २६ ॥

प्रख्यं भगवान् मुनिर्वासिष्ठो व्याचष्टे सोऽयं किमिति भ्रान्त्या भर-
तस्तं हनुमन्तं शरेणाजघान ॥ २४ ॥

अयं चिरजीवीति विधिलिखिताक्षरपङ्क्तिः।पुङ्खेति ॥ पुङ्खावशेषः
यो भरतेपुर्वाणः तद्युक्तो ललाटपट्टे यस्य सः हनुमान् केसरेण गि-
रिं दधानः भुवि पपात । किंभूतेन केसरेण लाङ्गूलस्य शेखरोग्रमा-
गस्तत्र भवेन ॥ २५ ॥

सर्वे इति ॥ लक्ष्मणेन सहितं सहलक्ष्मणं चेदं रामनाम निशम्य
तस्य हनुमतो वचनात् वृत्तं सीताहरणसेतुबन्धनलक्ष्मणशक्तिपाता-
द्यौपधिप्रयाणरूपमुपगम्य ज्ञात्वा शल्यं ललाटस्थबाणमपनीयो-
द्धत्य मुनिर्वासिष्ठो मूर्च्छां हनुमतो जहार ॥ २६ ॥

हनुमान् (साय्यसूयम्)

जिज्ञासया भरतबाहुपराक्रमस्य

रामस्तु तस्य युधि लक्ष्मणशक्तिभेदे ।

श्रान्तोऽहमित्यथ गिरिं नय तं कुमारं

वाक्यं जगाद् हनुमान् भरतं सरोपः ॥ २७ ॥

(रामलक्ष्मणयोः समरसङ्कटमुपलभ्य गगनमण्डलान्त-

निजभुजादोपनाय दोधूयमानधनुर्गुणटणत्कारमभिनीय ।)

रामः—(अत्रान्तरे)

वत्सोत्तिष्ठ धनुर्गृहाण रिपवः सैन्यं विनिघ्नन्ति नः

किं शोपेऽद्य निराकृताः किमरयः प्रत्याहृता वा प्रिया ।

भ्रातर्देहि वचो विभेति हृदयं भ्रातः प्रियं छिन्धि मा

कैकेयि प्रियसाहसे सुतवधान्मातः कृतार्था भव ॥ २८ ॥

श्रुत्वेति तस्य वचनं भरतः शराग्रे

साद्रिं कर्पिं समधिरोप्य गुणे नियोज्य ।

मोक्षं दधे झटिति कुण्डलिनं चकार

तुष्टाव तं परमविस्मयमागतः सः ॥ २९ ॥

जिज्ञासेति ॥ गोपायतीह भरतस्तु ममानुजः किमिति रामेण
स्तुतस्य हनुमान् भरतमिति जगाद् । इति किं हे भरत अहं श्रान्तो-
शस्मि त्वं गिरिं नय प्रापय । ननु गिरिप्रापणमेव किमुक्तं नान्य-
च्छौर्यं तत्राह । कुमारं सुकुमारम् इति भास्वाहकत्वायोगात् २७॥२८

श्रुत्वेति ॥ शराग्रे साद्रिं कर्पिं समधिरोप्य तं शरं गुणे नियोज्य
मोक्षं त्यक्तुं झटिति शीघ्रं धनुः कुण्डलिनं कुण्डलपर्यन्ताकृष्टं

हनुमान्—

उत्तीर्य वाणात्कुशलं गृहीत्वा

संपूज्य बाहुं भरतस्य वाग्भिः ।

मनो दरिद्रस्य यथा दिगन्तं

तथा हनुमान् शिविरं जगाम ॥ ३० ॥

अद्रिं रुद्रावतारः प्रलयसमुदितद्वादशार्कानुकारं
द्रोणं दोष्णा दधानः कटकनिकटतामागतोऽप्यर्धरात्रे ।
दिग्भागेत्तालदृष्टिस्तरलतरसरस्तीरमास्थाय वीर-
स्तारं धीमानरोदीत्तदनु सह मुदा वाहिनीमाजगाम ३१ ॥

(पर्वतोद्योतनेन सूर्योदयभ्रमात्सरोवरस्थं विकसितकमल-
मालोक्य प्रातराशङ्कया लज्जावानरोदीत् । तदनु दिग्भागानव-
लोक्य सूर्योदयमपश्यन् मुदं प्राप्य हा ज्ञातं पर्वतोद्योतनेन
सूर्योदयभ्रमात् कमलविकास इति हर्षेण सह स्ववाहिनीं जगाम।)
हत्वा मायामहर्षीन् रजनिचरवरां कन्धकालीमुदग्रां
ग्राहीरूपां प्रमथ्य प्रवलमथ बलं राक्षसान्मर्दयित्वा ।

चकोरेत्यर्थः । यदा धनुः कुण्डलीकृतं तदा परमाविस्मयमागतः स
हनुमान् भरतं तुष्टाय साधु साध्विति शशंस ॥ २९ ॥ ३० ॥

तरसा रामकटकं जगामेति भावः । दिगिति । दिग्भागे पूर्वदिक्प्रदेशे
उत्ताला दृष्टिर्यस्य सूर्योदयभ्रमवशात् । एतेन जवित्वं द्योतितम् ३१ ॥

सिंहावलोकनन्यायेनास्य गमनमादित आह—इत्येति ॥ द्रोणा-
द्रिसमीपे मायामुनीन् राक्षसान् नाम्ना कन्धकालीं रजनिचरवरां ग्रा-
हीरूपां सरसि मकरीरूपधारिणीं प्रबले यथा स्यात्तथा रावणप्राहि-

जित्वा गन्धर्वकोटिं झटिति ततमणिज्वालमादाय शैलं
प्राप्तः श्रीमान्हनूमान्पुनरपि तरसा नन्दितस्तत्पुरस्तात् ॥

रामसुग्रीवादयः सर्वै- (सहर्षम्)

यो मैन्दद्विविदादिवानरचमूचक्रस्य रक्षाकरः

संहर्ता रणसङ्गभैरवरवोच्छासस्य लङ्कापतेः ।

सीतातङ्कमहान्धकारहरणप्रद्योतनोऽयं हरिः

संप्राप्तः पवनात्मजः पटुमहः श्रीकण्ठवैकुण्ठयोः ॥३३

कपिकटकभटानां गण्डगोपालनामा

समरशिरसि धीरो योऽञ्जनायास्तनूजः ।

तान् राक्षसान् समुद्रोपकण्ठं मर्दयित्वा पुनरिन्द्रेण तद्ब्रह्मजिज्ञासया
प्रहितां गन्धर्वाणां कोटिं झटिति जित्वा तत्पुरस्ताद्रामाग्रे तरसा
शीघ्रं बलेन वा ॥ ३२ ॥

य इति ॥ रावणस्य रणसङ्गे यो भैरवः स्वः परत्रासनशब्दस्तेन
य उच्छास आनन्दस्तस्य संहर्ता श्रीकण्ठो रुद्रः वैकुण्ठो रामस्तयोः
पटुरधिको महः आनन्दो यस्मात् तदंशतद्भक्तत्वात् । "मह उद्धव
उत्सवः" इत्यमरः । सुगमम् ॥ ३३ ॥

कपीति ॥ अथ वानराः लक्ष्मणमङ्गलमाशंसन्तः गण्डगोपाल-
नामा हनूमान् लक्ष्मणस्य विशदलक्ष्मीं मूर्च्छाहरणरूपां दिशतु
ओपध्यानयनेन प्रयच्छतु । गण्डात्कपोलमध्यात् गोपं सूर्यं लाति गृ-
ह्णातीति गण्डगोपालः गावः किरणान् पातीति गोपः । यद्वा । गावः
जैलानि पिबतीति । "सहस्रगुणमुत्सृष्टुमादत्ते हि रसं रविः ।" इत्यु-
क्तत्वात् । अत्रेयं कथा । बालेन हनुमता फलभ्रमादज्ञाय रविमण्डलं
ग्रस्तं पुनर्ब्रह्मणे प्रत्यर्पितम् । उक्तमपि भैरवसहस्रनामस्तोत्रे ।
"महेशो गण्डगोपालो खट्वाङ्गी गीतनायकः ।" इत्यादि । स कः
य आत्मनो रामस्य श्रीमधरणनमस्कारेण नित्यसत्योदयश्रीः प्र-

दिशतु विशदलक्ष्मीं लक्ष्मणस्यात्मनः श्री-
चरणनलिननत्या नित्यसत्योदयश्रीः ॥ ३४ ॥

रामः—

एकैकस्योपकारस्य प्राणान् दास्यामि ते कपे ।
प्रत्यक्षं क्रियमाणस्य शेषस्य ऋणिनो वयम् ॥३५॥

(सदयम्)

अङ्गेष्वेव जरां यातु यत्त्वयोपकृतं कपे ।
भवान्प्रत्युपकारार्थमापत्सु लभतां पदम् ॥ ३६ ॥

लक्ष्मणः—

आलेपितो हनुमता गिरिजौपधीभि-
मूर्च्छां विहाय सशरं धनुराददानः ।
रामारविन्दतरणिर्धरणीधरात्मा

लङ्कापतेः कुपितकाल इवोपतस्थौ ॥ ३७ ॥

काशकः सत्यप्रतिज्ञ इति । कपिकटकभटानां मध्ये यः समरशि-
रसि धीरः । यद्वायमर्थः । गण्डगोपालनामा कपिकटकभटानां वि-
शदलक्ष्मीं दिशतु सत्पुत्रेणैकेन तज्जातीयाः श्लाघ्यन्त इति ध्वनिः ।
लक्ष्मणस्यात्मनो भ्रातुः रामस्य चरणादिकं पूर्ववत् ॥ ३४ ॥

एकैकस्येति ॥ हे कपे हे हनुमन् प्रत्यक्षं क्रियमाणस्य लक्ष्मणवि-
शल्यकरणस्योपकारस्य ते तुभ्यं प्राणान् दास्यामि । ते त्वया क्रिय-
माणस्य वा दत्तेषु प्राणेषु पुनस्तदभावात् शेषस्यैकस्यैव समुद्रलहना-
दिरूपस्योपकारस्य वयम् ऋणिन एवाः ऋत्यकः इति सन्ध्यभावः ॥

अङ्गेष्विति ॥ मदङ्गेष्वेव उपकारहेतुरापदस्ति सा तव मास्त्व-
त्याशीः उपकारः ॥ ३६ ॥

आलेपित इति ॥ धरणीधरः शेषस्तदवतारः । अन्यत् सुगमम् ३७

रामः—(क्रोधारुणः प्रोत्फुल्लत्वदिराङ्गारनेत्रो धनुर्गुणद-
णत्कारमभिनीय सहर्षं सवापं सपुलकं च लक्ष्मणं गाढ-
मालिङ्ग्य) हा लक्ष्मण प्रौढशक्ति भेदखेदं जहि
मम हृदयपर्यङ्के । हा मेघनादकुलकमलिनीप्रा-
लेयवर्षं वत्स एतावतीं वेदनां न वेत्सि ।

लक्ष्मणः—आर्य ।

ईपन्मात्रमहं वेद्मि स्फुटं यो वेत्ति राघवः ।

वेदना राघवेन्द्रस्य केवलं व्रणिनो वयम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीहनुमन्नाटके लक्ष्मणशक्तिभेदो नाम

त्रयोदशोऽङ्कः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽङ्कः ।

रावणः—(ततः प्रातःकाले लोहिताक्षं दूतमाहूय समादि-
शति ।) रे लोहिताक्ष वानरवाहिनीं गत्वा राममि-
त्ति ब्रूहि । अये राम जामदग्न्यं निर्जित्य यस्त्वया
हरप्रसादपरशुर्गृहीतस्तं रावणाय प्रयच्छ तत-
स्तव सीतां प्रयच्छामि ।

ईपदिति ॥ ईपदल्परार्थे । वेदनां च स्फुटयति । वेदना दुःखं राघवे-
न्द्रस्य तव । वयं केवलं व्रणिनः इति । वयमित्यानन्दादुन्मादः ३८ ॥

इति श्रीहनुमन्नाटके श्रीमिश्रमोहनदासविरचितायां दीपिकायां

लक्ष्मणशक्तिभेदो नाम त्रयोदशोऽङ्कः ॥ १३ ॥

लोहिताक्षः—यदाज्ञापयति देवः । (इति गगनमु-
त्पत्य रामशिविरे ततो रामं नमस्कृत्योपस्थितः ।)

रामः—(तं रावणदूतं ज्ञात्वा पृच्छति ।) अये लो-
हिताक्ष किं करोति राक्षसगणः ।

लोहिताक्षः—देव ।

अधाक्षीन्नो लङ्कामयमयमुदन्वन्तमतर-

द्विशल्यां सौमित्रेरयमुपनिनायौपधिवराम् ।

इति स्मारं स्मारं त्वदरिनगरीभित्तिलिखितं

हनूमन्तं दन्तैर्दशति कुपितो राक्षसगणः ॥ १ ॥

रामः—(विहस्य) किमर्थमागतोऽसि ।

लोहिताक्षः—देव भृगुपतिं निर्जित्य गृहीतं हरप्र-

सादपरशुं रावणाय प्रयच्छ । ततस्तव सीतां

समर्पयिष्यति लङ्केश्वरः ।

रामः—(विहस्य) दूत पश्य ।

पौलस्त्यप्रणयेन तावकमतिं स्मृत्वा मनो मोदते

देयो नैव हरप्रसादपरशुस्तेनाधिकं ताम्यति ।

अधाक्षीदिति ॥ अधाक्षीत् अदीदहत् । विशल्यां शल्यानिवर्ति-
कां स्मारं स्मारं स्मृत्वा स्मृत्वा । “भयहेतौ द्वे वाच्ये” । सुबोधम् १॥

पौलस्त्येति ॥ हे दूत स रावणः मम गिरा मदीयवचनेनैव
त्वया इति वाच्यः । इति किं हे पौलस्त्य तावकमतिं त्वदीयां
बुद्धिं स्मृत्वा विचार्य मनो मोदते परंतु प्रणयेन प्रीत्या हरप्रसाद-
परशुर्न देयः । तेन दत्तेन परशुना स रावणोऽधिकं नया स्यात्तथा

यद्वाच्यः स दशाननो मम गिरा दत्ता द्विजेभ्यो मही
तुभ्यं ब्रूहि रसातलं बलभिदे निर्जित्य किं दीयताम् ॥२॥

(अथ रामाय देवराजः शत्रुंजयं रथवरं वितरति स्म ।
रामोऽपि हनुमन्तं रथध्वजाग्रमारोप्य स्वयं रथारोहणं
नाटयति । तथाविधं तमालोक्य लोहिताक्षो निष्क्रान्तः ।)

रावणः—(लङ्काशिखरस्थः) अये लोहिताक्ष कोऽसौ
दाशरथेध्वजे वर्तते ।

लोहिताक्षः—देव ।

हेलोल्लङ्घितवारिधिर्जनकजाविश्लेषशुष्यन्मनः

कौसल्यासुतदैन्यपाटनपटुर्विस्तांशुभूमण्डलः ।

निर्दग्धाखिलराक्षसेन्द्रनगरः सौमित्रिसंजीवना-

योत्वातौपधिपर्वतश्च मरुतः पुत्रो ध्वजे वर्तते ॥३॥

रावणः—(सत्वरं मन्दोदरीमन्दिरं प्रविश्य) अयि मन्दोदरि ।

ताम्यति श्लानिमेति । यद्वा । एकं पदं पीलस्त्येनास्मासु प्रणयः
कृतस्तेन तावकमतिं त्वदीयां बुद्धिं रावणस्त्वमपि मूर्ख इति भावः ।
अन्यदेहीति चेत्तत्राह । मही द्विजेभ्यो दत्ता तुभ्यं रसातलं दत्तम् ।
ब्रूहि त्वमेव कथय भवन्तं निर्जित्य बलभिदे कथं दीयतामिति ।
अयमर्थः । पूर्वं तु परशुरदेयः रावणाय चेदीयते तर्हि तस्यातिकोपः
स्यात् तथापि दीयते परं त्वेप इन्द्राय रक्षितः पृथ्वीरसातलाभावे
तस्य देयत्वाभावात् ॥ २ ॥

हेलोल्लङ्घितेति ॥ जनकजाविश्लेषशुष्यन्मनो यस्य स चासौ ।
कौसल्यासुतश्चेति । तस्य दैन्यपाटने दूरीकरणे पटुर्विदग्धः ।
सुबोधम् ॥ ३ ॥

रामाय प्रतिपक्षवृक्षशिखिने दास्यामि वा मैथिलीं
युद्धे राघवसायकैर्विनिहतः स्वर्गं गमिष्यामि वा ।
नीतिज्ञे कथयस्व देवि कतमः पक्षो गृहीतस्त्वया
सुश्राव्यं पदमस्मदीयमगमन्मन्मात्रशेषं बलम् ॥ ४ ॥

मन्दोदरी—(विहस्य) अयि प्राणनाथ लङ्केश्वर ।
दृष्ट्वा दैन्यं भगिन्याः श्रुतस्वरनिधनं मातुलस्यापि नाशं
तालानां भेदनं यत्कपिवरदहनं बद्धसुग्रीवसख्यम् ।
कर्माण्युद्यानभङ्गे जलनिधितरणं यो न जातस्तदानीं
सोऽयं नष्टे कुलेस्मिन्कथमिव गमितो जायते ते विवेकः ५

रावणः—(सापत्रपं साभ्यसूयम्)

धिक् धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा
स्वर्गग्रामठिकाविलुण्ठनपरैः पीनेः किमेभिर्भुजैः ।

रामायेति ॥ हे नीतिज्ञे कार्याकार्यविदग्धे प्रतिपक्षाः शत्रव एव
वृक्षास्तेषां दाहार्यं शिखिनेऽग्निरूपाय कतमं सीतादानं स्वर्गप्रापणं
वा पदं स्वकीयबुद्धिस्थानं सुश्राव्यं स्वकीयः सिद्धान्तः सुश्राव्य
इति । “ पदं निर्णयलोकयोः ” इति हैमी । बलं सेन्यमगमत् व्यती-
तम् । किंभूतं बलं मन्मात्रशेषम् अहमेक उर्वारित इति भावः ॥ ४ ॥

अयीति ॥ स्वरेत्युपलक्षणम् । अर्थात्स्वरात्रिशिरोदूपणानां यो वि-
वेकः स्वर्गं यामि सीतां ददामीति वा तदानीं भगिन्यादिहननश्र-
वणेन जाती यो विवेकः गमितो नष्टोऽपि कथमेव जायते कथं जात
इति लोकोक्तिः ॥ ५ ॥

धिगिति ॥ स्वर्गग्रामठिका स्वर्गं एव ग्रामस्तत्र विलुण्ठनं रत्न-
संचयस्तस्य लुण्ठनं प्रसह्याहरणं तत्र परैस्तत्करैः “ विलुण्ठं रत्न-

धिकारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसभटान् जीवत्यहो रावणः॥६॥

मन्दोदरी—(सकरुणम्)

शोकं लङ्केश मा गाः कुरु चिरमपुनर्भावि गाढोपगूढं
देवाज्ञां देहि योद्धुं समरमवतराम्यस्मि सुक्षत्रिया यत् ।

रावणः—(विदीर्यमाणहृदयः)

मैवं कान्ते स्वकान्ते तरुणय करुणां प्राणरङ्कः किमेकं
लङ्कां सन्त्यज्य शङ्कां शिव शिव समरायोद्यतो राक्षसेन्द्रः७

अथ रामाज्ञया वानरभटाः—

उद्यद्विक्पालकोलाहलवहलमदावग्रहोग्राभिरक्षणां
ताराभिर्दीप्यमानं दिशि विदिशि दशग्रीवमुद्गीवयन्तः ।
एते निःशेषेतुग्रथनसमधिकैः शस्त्रिणः शैलपादै—
रुद्दामानः कपीन्द्रा रजनिचरपुरीमुत्तरेण प्लवन्ते ॥ ८ ॥

संचयः” इति विश्वः । मे रावणाय अयं धिकारः । यतः पूर्वं तु अ-
रय एव तत्राप्यरिषु तापसोऽयं सोऽपि तापसमात्रोऽपि अत्रैव मत्समी-
प एव तत्रापि राक्षसभटान् कुम्भकर्णमेघनादादीन् जीवति अय-
मेव धिकारः ॥ ६ ॥

शोकमिति ॥ गाढोपगूढं गाढालिङ्गनं हे कान्ते मयि करुणां दे-
न्यं मा तरुणय मा दीपय । यः एकः निरतिशयवीरोऽहं प्राणरङ्कः प्रा-
णलुब्धः किं नेत्याह । राक्षसेन्द्र इत्युक्त्वा इति शेषः । लङ्कां सन्त्य-
ज्य भयमपि सन्त्यज्य समरायोद्यतोऽभूत् । यद्वा । शङ्कास्यामस्तीति
तां शङ्कावर्ती लङ्कामिति वा ॥ ७ ॥

उद्यदिति ॥ ते कपीन्द्राः उत्तरेण उत्तरमार्गेण प्लवन्ते निरुद्गन्ति

(जलमध्ये रुद्रपादाद्रिशिखरगतो रामरावणयोर्युद्धं
निरीक्ष्यमाणो रुद्रः कपिभटैः संवेष्टितां लङ्कां विलोक्य)

मरुद्गुद्रादित्यौ शतमखमुखास्ते ऋतुभुजः

पुरद्वारे यस्याः सभयमुपसर्पन्त्यनुदिनम् ।

प्रकोपव्याधेर्याधरतटपुटद्वानरभटैः

समाक्रान्ता सेयं शिव शिव दशग्रीवनगरी ॥ ९ ॥

सुग्रीवेण—

अस्त्रं यत्प्लवगाधिपेन विहितं पौलस्त्यवक्षस्तटे

सङ्घट्टानलदत्तदावविपदः सीदन्ति भूमीरुहाः ।

रावणेन—

उत्पाद्य प्रहिताः स्वशैलशिखरे लङ्केन्द्रहस्तावली-

पिष्टोऽयं निजकुण्डनिर्झरजलैर्जम्वालपिण्डायते ॥१०॥

उत्प्लुत्यारोहन्ति वा । उद्दामानः उच्छृङ्खलाः अक्षणां ताराभिरुद्दीप्य-
मानं दशग्रीवम् । किंभूताभिः रावणभङ्गदर्शनायोद्यन्तो ये दिक्पाला-
स्तेषां कोलाहलाज्जातो यो वहलः मदः बहुतरगन्धस्तस्यावग्रहो
निरोधस्तेनोग्राभिः देवदर्शनादेवादेन्यसंदेशिनीभिरित्यर्थः । एते वा-
नराः शस्त्रिणः शस्त्रवन्तः ॥ ८ ॥ ९ ॥

अस्त्रमिति ॥ भूमीरुहा वृक्षाः सीदन्ति भस्मीभवन्ति । तद्धेतुमा-
ह । किंभूता भूमीरुहाः पौलस्त्यो रावणस्तस्य वक्षस्तटे संघट्टो मेलनं
तज्जातो योऽनलस्तेन दत्ता दावविपत् दावाग्निदुःखं येषां ते । राव-
णेनापि स्वशैलस्त्रिकूटशिखरः उत्पाद्य सुग्रीवाय प्रहितः अयं शि-
खरः निज आत्मीयो यः कुण्डस्ततो ये निर्झराः प्रस्रवणास्तेषां
जलैर्हेतुभिः जम्वालपिण्डः शैवालपिण्डवत् दृश्यते । " कुण्डस्तटे

तथैतेनोद्धृत्य स्फटिकशिखरी सोऽपि विदधे

समन्तादामूलश्रुटितवसुधाबन्धविधुतः ।

अमुं येनाद्यापि त्रिपुरहरनृत्यव्यतिकरः

पुरस्तादन्येषामपि शिखरिणामुल्लसयति ॥ ११ ॥

रावणः—(सक्रोधं स्थारोहणं नाटयति ।)

भेरीमर्दलशङ्खतालनिकरस्वानोल्लसत्काहली-

निःसाणस्वनपूर्णकर्णकुहरो निर्यन्नगर्या वभौ ।

युद्धार्थं दंशकन्धरो रथगतो माणिक्यमौलिर्यशो-

दीपादीपितमस्तको जनकजारामो विधेः कर्मणा ॥ १२ ॥

हृदे कुण्डम् ॥ इति धरणिः । पिण्डत्वं द्योतयति । लङ्केशहस्तपङ्क्त्या पिष्टः पिण्डीकृतः पुनः पुनः कन्दुकवत् उत्पतनेनातिरिक्तभङ्गात् पिण्डीभूतः स्रवज्जलः शिखरो जम्बालपिण्डवदृश्यत इति भावः ॥ १० ॥

उत्पाटने प्रयोजनमाह—तथेति ॥ यथा त्रिकूटशिखरः उत्पाटितः तथानेन रावणेन स्फाटिकगिरिरुद्धृत्योत्पाटय समन्तादामूलम् अभिव्याप्य श्रुटितो यो वसुधाबन्धस्तेन विधूतः विशेषेण काम्पितः विदधे कृतः । सोऽपि स्फटिकशिखर्यपि अद्यापि येन उत्पाटनेनान्येषामपि शिखरिणां पुरस्तादग्रे अमुं रावणं पुरहरः रुद्रस्तदर्थं यो नृत्यव्यतिकरः नृत्ये सति व्यतिकरः कोपातिशयस्तमुल्लसयति शिक्षयति स्मारयतीत्यर्थः । कोऽर्थः यथा तदुत्पाटने रुद्रस्तुष्टः तथैतेषामपि उत्पाटने नन्दयित्वा भवन्तं रक्षिष्यतीति भावः ॥ ११ ॥

भेरीति ॥ दशकन्धरः विधेः कर्मणा आज्ञया प्राक्तनकर्ममेरणयेति यावत् । यद्वा । विधेर्ब्रह्मणः शक्तिदानादिषु ब्रह्मसंबन्धस्य सत्त्वात् नगर्याः सकाशाद्युद्धार्थं निर्यन् गच्छन् सन् वभौ इत्यन्वयः । यशो विजय एव दीपस्तेनादीपितः प्रकाशितः मस्तकः ब्रह्मलोको

नीचैर्ववौ परिमितः पवनो वनेषु
 मन्दीचकार तरणिः खरतां करेषु ।
 रक्षःपतिर्गगनमाप्तमवेक्ष्य साक्षा-
 ब्रव्यो ययुः स्थगिततुङ्गतरङ्गभङ्गाः ॥ १३ ॥
 (आकाशे)

यदा नीलो लङ्काधिपसुभटकोदण्डशिखरे
 स्थितश्चञ्चद्राष्पाकलितमृगतृष्णान्वितगिरिः ।
 तदैवं देवानां मतिरजनि दिङ्मण्डलजुषां
 धनुःशृङ्गे भृङ्गस्तदुपरि गिरिस्तत्र जलधिः ॥ १४ ॥

येन तत्पर्यन्तविजयीति भावः । तद्गगनेऽपि तत्र प्रतापगमन-
 सत्त्वात् । “ ब्रह्मावासशिरोविष्णुमङ्गिकास्वापि मस्तकः । ” इति शा-
 श्वतः । जनकजारामः जनकजाया रामः कामो यस्य । वागर्थे । ज-
 नकजायाः सकाशादरामः अक्रीडो यस्य मृत्युः इति । अन्यत्
 सुबोधम् ॥ १२ ॥

नीचैरिति ॥ खरतां तीक्ष्णत्वं गगनम् आकाशं प्रति आप्तं प्रा-
 प्तमवेक्ष्य दृष्ट्वा । यद्वा एकमेव पदम् । मे आकाश ये गाः देवगणास्तेषां
 नमः प्रदत्त्वं प्राप्तम् येन । गगने यत्रावलोकयति तत्रैव देवा नमन्ति
 इति भावः । “ गकारो गगने द्वीपे गणेशे गोगणेशपि च । ” इति
 शाश्वतः । “ णसु प्रह्वीभावे ” इत्यस्याप्रत्यये नमः ॥ १३ ॥

यदेति ॥ रावणस्य प्रत्यासन्नत्वादानन्दे देवानामुन्मादावसरे
 नीलो वानरः लङ्काधिपश्चात्सौ सुभटस्तस्य कोदण्डाग्रभागे स्थितोऽ-
 भूदिति शेषः । किंभूतः चञ्चन्तो ये चाष्पाः क्रोधाश्रूणि गिरिप्रसव-
 णवारीणि तैराकलिता कराम्बिता मृगतृष्णा तदन्वितो गिरिर्यस्मि-
 न् सः हस्ते धृतगिरिर्नीलः रावणधनुरग्रे स्थित इति तात्पर्यार्थः ।
 तदा दिङ्मण्डलजुषां स्वस्वदिगाकाशास्थितानां देवानां मतिरेवं

रावणस्य-

साश्रयं तत्र रामे सपटु भटमुखे सव्यथं देवतौर्यै
 साशङ्कं रामयुद्धे कपिपु सविनयं लक्ष्मणे साश्रुपूरम् ।
 सासूयं भ्रातृकृत्ये सभयमनिलजे सत्रपं चात्मकृत्ये
 क्षिप्रं तद्गच्छकं रजनिचरपतेभिन्नभावं बभूव ॥ १५ ॥

जनिता । एवं किं रावणहस्तधनुःशिखरे भृङ्गस्थानीयो नीलः श्या-
 मत्वात् नीलहस्ते गिरिस्तत्र गिरौ जलस्थानीया तृष्णा गिरिप्रख-
 वणा अयमेवोन्मादः ॥ १४ ॥

साश्रयमिति ॥ रजनिचरपते रावणस्य वक्त्रचक्रं मुखसमूहः भि-
 न्नभावं चित्ररसाश्रयं बभूव । भिन्नत्वमेव विवृणोति । रामे साश्रयं स-
 विस्मयं साद्भुतरसमिति सपटु सोत्साहं सर्दारसमिति । " उत्साहा-
 त्मां भवेद्गीरः " । सव्यथं सविपादं सशान्तरसमिति विपादः संचा-
 रिको वा । मया सीतानीता यतो देवा अपि बल्गन्ते अद्यापि सन्धि
 करोमीति विपादः । तदुक्तं रसोदधौ । " विपादिष्टायनवाप्तेः प्रारब्धासि-
 द्धितोपराधाच्च । अनुतापोऽत्र विपादो विज्ञेयो मुक्तिसंबन्धः ॥ " सा-
 शङ्कं सविप्रलम्भशृङ्गारं शङ्कास्य संचारी । रामः सीतां मा गृह्णात्विति
 शङ्का । उक्तं च रसोदधौ । " स्वीयापराधचौर्यं कृतपरचौर्यादितो म-
 ता शङ्का । स्वानिष्टे क्षणयोगस्तदभयभावोऽत्र विश्लेषः ॥ " अत्र स्वा-
 निष्टेक्षणं सविनयं सदैन्यं सकरुणामिति दैन्यं संचारी । हनूमदादिद-
 र्शनोद्दीपिताक्षपुत्रवधाद्दैन्यं । साश्रुपूरं रसाद्रीद्रसात्क्रोधस्थायी । क्रो-
 धानुभवमश्नु तत्रैव लक्ष्मणदर्शने सति मेघनादे वत्सलरंसो जातः ।
 एतेन पुत्रो हत इति उद्दीपनं वात्सल्यात् अश्रूणि । अत्र रसद्वयं
 वक्त्रद्वये ज्ञेयम् । सासूयं सहास्यरसं हास्येऽसूया संचारी सा च वि-
 भीषणगता । असूयातोऽपि हि हास्यं भवतीति प्रसिद्धम् । सभयं भया-
 नकरसः भयं स्थायी सत्रपं सवीमत्सं प्रपात्रानुभावः । सा च या
 जुगुप्सातो भवति जुगुप्सात्र स्थायी । एवमद्भुतवीरशान्तशृङ्गारकरुण-
 रोद्भवत्सलहास्यमयानकवीमत्साः यथाक्रमं ज्ञेयाः ॥ १५ ॥

वद्धा तूणान्दशोच्चैर्मघवहयसटावेणिवन्धेन वामै-
दोर्भिश्चापान्विधुन्वन्दश दश च शरान् दक्षिणैराददानः ।
क्ष्वेडन् क्रीडन् प्रकुप्यन् प्रसरदभिभवद्गर्जितातर्जितौवैः
शश्वत्स्वद्यन्मुखश्रीरवतरति रणप्राङ्गणे राक्षसेन्द्रः १६ ॥

रामरावणयोः—

रणाङ्गणे कुण्डलिनो युवानः

परस्परं सायकभिन्नदेहाः ।

कुचाग्रलग्ना इव कामिनीनां

कुम्भाग्रलग्नाः सुपुपुर्गजानाम् ॥ १७ ॥

गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः ।

रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥ १८ ॥

तत्र सारो नाम राक्षसः—(तुमुलयुद्धे)

अश्वारूढस्तु यावद्भ्रजति न शिविरं वाजिनः पूर्वमर्द्धं
धावन्तं खण्डितस्य स्वमरिकुलबलात्पादयुग्मेन धीरः ।

वद्धेति ॥ इन्द्राश्वकेशश्रेण्याम् उच्चैर्गाढं दश तूणान् निपङ्गान्
वद्धा वामैर्दशभिर्दोर्भिर्दश चापान् विधुन्वन् सन् दक्षिणैर्दशभि-
दोर्भिः दश शरानाददानः । दशमुखेषु पृथक् पृथग्भावं द्योतयति ।
अत्र रसः ग्रन्थगौरवात् नोद्घाटयते । कोटक् राक्षसेन्द्रः क्ष्वेडन्
हसन् । “ क्ष्वेडामर्षगतं हास्यम् ” इति धरणिः । द्वन्द्वः तद्य मुखं
तेषां श्रीर्यस्य तद्याधिकं दशधोक्तम् ॥ १६ ॥

रणेति ॥ कुचस्थानीयाः कुम्भाः ॥ १७ ॥ १८ ॥

अश्वेति ॥ यावत् क्रव्यादवीरः सागः खण्डितस्य मध्यतः कृत्तस्य
वाजिनोऽश्वस्य पूर्वार्द्धमध्वारूढः अरिकुलबलात् शत्रुसैन्यात्सका-
शात् शिविरं स्वकटकं पादयुग्मेन खण्डिताश्वार्द्धमदेशे कृतस्तद्य-

सारः क्रव्याद्वीरः शिरसि करतलोत्थापितेनाङ्गदेन
क्रुद्धेनाताडितो द्राक् शिव शिव समरे पश्चिमाद्धेन तावत्

अङ्गदः—

यावानब्धिः कलशशिशुना तावता किं च पीत-
स्तुल्याकारान्प्रहरति हरिः किं खगानद्रितुङ्गान् ।

तत्रागम्याः प्रथितवपुषः सन्तु तिग्मस्वभावा-
स्तेषां ग्रासग्रहणरभसं राम ते नामधेयम् ॥ २० ॥

रणयुगुलेन न व्रजति न गच्छति धावन्तम् अर्द्धं तावत् क्रुद्धेना-
ङ्गदेन द्राक् शीघ्रं समरे पश्चिमाद्धेन कृत्वा शिरसि आताडितः ।
किंभूतेन पश्चिमाद्धेनाङ्गदकरतलोत्थापितेन । शिव शिव कष्टम् ॥ १९ ॥

महच्छरीराणि रक्षांस्यल्पशरीरान्वानरानवलोक्य जये विचि-
कित्समानं रामं बोधयति यावानिति ॥ हे राम अब्धिर्यावान् मान-
तोऽगाधतायाश्च तावता तत्सदृशमानेन कलशशिशुना किं पीतः
किंतु महानब्धिरल्पतरोऽगस्त्य इति च पुनः हरिरिन्द्रः तुल्याका-
रान् स्वल्पप्रमाणान् खगान् गिरीन् प्रहरति अपि तु स्वयमल्पः
अद्रयस्तुङ्गाः । “ पक्षिपर्वतयोः खगः ” इति हेमी । तेषां सपक्ष-
त्वात् । किंभूतान् खगान् अद्रितुङ्गान् सूर्यपर्यन्तोन्नतान् । “ अद्र-
यो हुमशैलार्काः ” इत्यमरः । तत्र तस्मिन् प्रस्तावे अगम्या गन्तु-
मशक्याः समुद्रादयः प्रथितवपुषः गिर्यादयः तिग्मस्वभावाः
स्वभावतेजस्विनः अगस्त्येन्द्रादयोऽपि सन्तु भवन्तु तेषां सर्वेषां
ग्रासग्रहणे कवलग्रहणादौ सरभसं तत्वरं राम ते नामधेयमस्तीति
शेषः । रामोऽयमिति शब्देनैव ते नष्टा भविष्यन्ति किमग्राल्पदीर्घ-
विचारणयेति भावः । कतिचित्पुस्तकेषु रावणवाक्यमिदम् । तत्प-
श्यामूनिति पाठः । तत्रायमर्थः । यावानब्धिस्तावानगस्त्येन पीतः
तावता सर्वपानेन किं का नो हानिः यावता भवता तु घट्ट एव

रावणः—

स्त्रीमात्रं ननु ताटकामुनिसुतो रामः सविप्रः शुचि-
मारीचो मृग एव भीतिभवनं वाली पुनर्वानरः ।
भो काकुत्स्थ विकृत्यसे वद रणे वीरस्त्वया को जितो
दोर्गर्वस्तु तथापि ते यदि पुनः कोदण्डमारोपय ॥२१॥

अङ्गदः—(अत्रान्तरे)

वन्द्यास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु ह्यं वर्ततां
सुन्दस्त्रीदमनेऽप्यकुण्ठयशसो लोके महान्तो हि ते ।
यानि त्रीणि कुतो मुखान्यपि पराण्यासन् वरायोधने
यद्वा कौशलमिन्द्रसूनुनिधने तत्राप्यभिज्ञो जनः ॥२२॥

इन्द्रोऽपि गिरीन्प्रहरति तेन गिरिप्रहरणेन किं का नो क्षतिर्मत्पुत्रेण
वद् एव । तथा त्वयापि गिरिसमाः शौर्योदिहीनाः केचन राक्षसाः
हताः तत्तस्मात्प्रथितं वपुर्धेपां ते तिग्मस्वभावाः स्वभावतीक्ष्णाः
मादृशाः राक्षसाः सन्तु तिष्ठन्तु । अमूनल्पतरान् राक्षसान्पश्यसि हे
राम तेषां तिग्मस्वभावानां ते नामधेयं त्वन्नाम्ना ख्यातं शून्यं च
प्रासन्नहणाय रभसं शून्यं न किमपीत्यर्थः । “ रभसः पदशून्य-
योः ” इति चरकः ॥ २० ॥

स्त्रीमात्रमिति ॥ विकृत्यसे विकृत्यनां करोषि अतो वद त्वया
वीरः को जितः । अन्यत् सुबोधम् ॥ २१ ॥

वन्द्या इति ॥ हुमिति कोपेऽव्ययम् । हे रावण एते रामादयो
वन्द्याः, नमस्तुतियोग्या एव । कीदृशाः वर्ततां व्यवहर्तणां मध्ये
विचारणीयचरिता न अत एव लोके महान्तस्ते प्रसिद्धाः । अवि-
चारणीयत्वमेवाह । सुन्दस्त्री ताटका तदमनेऽपि अखण्डं, यशो
धेपां ते स्त्रीवधादपकीर्तिबाहुल्यनियमात् अतस्ते तिष्ठन्तु । तद्वार्त्तया

रावणः—

शम्भोः पर्वतकन्दुकेन महती क्रीडा कृता येन तं
रे रे मानव राम मा स्मर भवं देवेश्वरं रावणम् ।
ज्याघोषं कुरु ताटकान्तमसुराणामन्तकं संयुगे
यश्चानीतिसमग्रधीरकुटिलः शाखामृगाणां पतिः ॥२३॥

(रामस्तथापि तं रावणं जघान ।)

लज्जावनम्रवदनाम्बुजः सन्मनाक् स्थितः रावणः—

(विहस्य) रे रे मानव राम ।

यो मया निहतो घोरे समरे तव पूर्वजः ।

अनरण्यः किमद्य त्वां व्यथयत्यथ लज्जितः ॥ २४ ॥

रामः—(निःशङ्कम्) रे रे राक्षसाधम पश्य ।

न दूये नः पूर्वं नृपतिमनरण्यं यदवधी-

र्जयो वा मृत्युर्वा युधि भुजभृतां कः परिभवः ।

किं कृत्यं चेद्दीर्यमेव श्रोतुकामोऽसि तर्हि शृणु । यानि प्रसिद्धानि त्री-
णि मुखानि त्रिशिरःशिरांसि च कुतः सकाशात्पराणि देहाद्भिन्नानि
आसन् तत्त्वमेव वद । वालिहनने कियत्प्रावीण्यं तत्रापि जनः अर्था-
त्त्वमेवाभिज्ञोऽसि । वालिना त्वं वद्धः स तु रामेण हत इति भावः २२
शम्भोरिति ॥ भवं चेन्न स्मरसि । “आकृती भवमव्ययम्” इति
विश्वः । तर्हि ज्याघोषं कुरु । अनीतो समग्रां धियमरियन्ति ये ते-
ष्वपि कुटिलः अत्यनीतिवानिति शाखामृगाणां यः पतिर्वाली
तस्याप्यन्तकं ज्याघोषं कुरु इत्यर्थो व्यङ्ग्यः ॥ २३ ॥

य इति ॥ सुबोधम् ॥ २४ ॥

न दूये इति ॥ कृपणं सदैर्यं यथा स्यात्तथा हेहयपतेः सका-

जितं मन्ये कारागृहविनिहतं हैहयपतेः

पुलस्त्यो यद्विक्षामकृत कृपणं तद्व्यथयति ॥२५॥

यो रामो न जघान वक्षसि रणे तं रावणं सायकैः

स श्रेयो विदधातु वस्त्रिभुवनव्यापारचिन्तापरः ।

हृद्यस्य प्रतिवासरं वसति सा तस्यास्त्वहं राघवो

मथ्यास्ते भुवनावली विलसिता द्वीपैः समं सप्तभिः २६॥

स प्रौढरावणरूपा विहितावलेपः

सज्जो बभूव दृढसंगरवद्धदीक्षः ।

आपन्नभीतिहरणं व्यवसायिनां हि

प्राणास्तृणं विपुलसत्त्वसहायभाजाम् ॥२७॥

तत्र रामो रतिं लेभे न प्रियाविरहादितः ।

तत्सत्यं मनसि स्वस्थं रम्याणां रमणीयता ॥ २८॥

शात् यत्पुलस्त्यस्त्वत्पितामहः यद्विक्षामकृत तद्विक्षाहरणं व्यथयतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

य इति ॥ वक्षोनिषेधादन्याङ्गहननमायातं सा सीता सप्तद्वीपैः सप्तभिः पृथिव्याद्यावरणैः समम् । “द्वीपोऽस्त्रियामाचरणे पुंस्येवान्तर्जलावनौ । ” इति जयन्तः । पुनः कीदृशी भुवनावली विलसिता विलीयते सर्वमस्मिन्निति विलं प्रकृतिस्तया सिता आवृता समकृत्यावरणेत्यर्थः । “लीङ् विलापने ” इत्यस्य विलामिति रूपम् । अन्यथा द्वीपानां त्रिभुवनान्तःपातित्वादानर्थक्यप्रसङ्गः स्यात् । एतद्धनने अकस्मान्महारणः स्यादिति भावः । अनेन विप्रलम्भोन्मादावस्था च दर्शिता इति भावः ॥ २६ ॥

स इति ॥ स रामः अवलेपो गर्वः सत्त्वमुत्साहः स एव सहायः तं मजन्तीति ॥ २७ ॥

तत्रेति ॥ सुबोधम् ॥ २८ ॥

वाणोऽयं मम ताटकात्मशिरसि स्रातः स्वसुर्नासिका-
 प्राणायामपरः खरत्रिशिरसां हुत्वा दशास्याहुतिम् ।
 मारीचं च बलिं विधाय तदनु त्वाचम्य वारान्निधिं
 भोक्तुं रावणंमामिपं मृगयते भो दीयतां मैथिली ॥२९॥

रावणः—(तथापि सावज्ञम्)

क्लीबानामेव युद्धेषु प्राणत्राणाय राम धीः ।

लज्जाप्रशान्त्यै संसत्सु मूर्खाणामिव मूकता ॥ ३० ॥

(गगनमण्डलमवलोक्य)

रे काल त्वमकाललब्धविभवः स्वैरं सकामो भव

शंभोर्भूपय नूतनैः शिवशिरोमाल्यैर्निजाङ्गं मुहुः ।

किं च त्वं च विरिञ्चय संचिनु जगत्सर्गाय बीजं क्वचित्

सन्नद्धः करवालभीषणभुजो युद्धाय लङ्केश्वरः ॥ ३१ ॥

वाणं इति ॥ आत्मा रुधिरस्तद्युक्ते शिरसि । “ देहे धातुषु कूट-
 स्थे जीवेऽप्यात्मा मतः पुमान् ॥ ” इति विश्वः । धातुना रुधिरं गृह्यते ।
 स्वसुस्त्वद्गिन्याः शूर्पणखायाः साहचर्याद्दृषणोऽपि रावणस्येदं
 रावणं रावणस्यामिपमित्यर्थः ॥ २९ ॥

क्लीवेति ॥ हे राम रणेषु प्राणत्राणाय या धीः लज्जाप्रशान्त्यै
 संधये सा क्लीबानामेव । यथा विद्वत्सु लज्जाप्रशान्त्यै मौख्याच्छा-
 दनाय मूर्खाणां मौनस्वीकारः तथा कातर्याच्छादनाय सन्धिरिति ३०

रे इति ॥ अनवसरप्राप्तिश्चर्यः एतस्याशेषहननमैश्वर्यम् । हे विरि-
 ञ्चय जगत्सर्गाय पुनः सृष्ट्यै बीजं संचिनु गोपाय । निःशेषेण
 नरान् हनिष्यामि इति भावः ॥ ३१ ॥

(राममाक्षिपति ।)

अद्य वां जानकी राम कामं पास्यति मन्दिरे ।
रणे वा दारुणे गृध्रो मधुरानधरान्मम ॥ ३२ ॥
(तत्राशोकवनिकास्थितविमानमारुह्य जानकीं रामराव-
णयोर्युद्धं दर्शयति त्रिजटा सरमा च । मन्दोदर्यपि सु-
न्दरीपरिवृता लङ्काचलशिखरमारुह्य पश्यति । रुद्रोऽपि
समुद्रमध्ये, एकेन चरणेनोपस्थितो युद्धं पश्यति । देवाः
सर्वे विमानाधिहृदाः नभोमण्डलगताः युद्धं पश्यन्ति स्म ।)
रामः—(संहारभैरव इव क्रोधं नाटयति ।)

रे रे निशाचरपते त्वरितं गृहाण
बाणासनं त्रिदशदर्पहरं शरं च ।
निर्वापयामि विरहाग्निममुं प्रियाया
मन्दोदरीतरलनेत्रजलप्रवाहैः ॥ ३३ ॥

(इति बाणान् स्पृशति ।)

मन्दोदरी—(सन्नयम्)

उत्पाटयन् किमपि कौणपकोटिमन्त-
स्तेजोहुताशनसमिन्धनसामिधेनीम् ।

अद्येति ॥ प्रकरणं सुबोधम् । वागर्थः प्रतिपाद्यते । वा निश्चये । हे
जानकि रामो यदि जीवति अद्य दारुणे रणे ममाधरान् कामं यथेच्छं
गृध्रः पास्यतीति द्वितीयो मुद्गरर्थः । कीदृशे रणे मन्दिरे वीरशरणे ३२
रे रे इति ॥ बाणासनं चापम् ॥ ३३ ॥

मन्दोदरीति ॥ हा कष्टमागतम् अनेन रामेण दशाननोऽपि
स्फुटम् असंशयम् ईपज्जयः ईपत्कारो जयो यस्य । ईपज्जयत्वं
द्योतयति । यदापं बालतरोऽतिशयबालकः बाणैस्ताटकामन्तर्हृदये

वाणोऽयं मम ताटकात्मशिरसि स्नातः स्वसुर्नासिका-
प्राणायामपरः खरत्रिशिरसां हुत्वा दशास्याहुतिम् ।
मारीचं च वलिं विधाय तदनु त्वाचम्य वारांनिधिं
भोक्तुं रावणमामिपं मृगयते भो दीयतां मैथिली ॥२९॥

रावणः—(तथापि सावज्ञम्)

क्लीबानामेव युद्धेषु प्राणत्राणाय राम धीः ।

लज्जाप्रशान्त्यै संसत्सु मूर्खाणामिव मूकता ॥ ३० ॥

(गगनमण्डलमवलोक्य)

रे काल त्वमकाललब्धविभवः स्वैरं सकामो भव

शंभोर्भूपय नूतनैः शिवशिरोमाल्यैर्निजाङ्गं मुहुः ।

किं च त्वं च विरिञ्चय संचितु जगत्सर्गाय बीजं क्वचित्

सन्नद्धः करवालभीषणभुजो युद्धाय लङ्केश्वरः ॥ ३१ ॥

वाणं इति ॥ आत्मा रुधिरस्तद्युक्ते शिरसि । “ देहे धातुषु कूट-
स्थे जीवेऽप्यात्मा मतः पुमान् । ” इति विश्वः । धातुना रुधिरं गृह्यते ।
स्वसुस्त्वद्गनिन्याः शूर्पणखायाः साहचर्याद्वृषणोऽपि रावणस्येदं
रावणं रावणस्यामिपमित्यर्थः ॥ २९ ॥

क्लीवेति ॥ हे राम रणेपु प्राणत्राणाय या धीः लज्जाप्रशान्त्यै
संधये सा क्लीबानामेव । यथा विद्वत्सु लज्जाप्रशान्त्यै मौख्याच्छा-
दनाय मूर्खाणां मौनस्वीकारः तथा कातर्याच्छादनाय सन्धिरिति ३०

रे इति ॥ अनवसरप्राप्तिश्चर्यः एतस्याशेषहननमैश्वर्यम् । हे विरि-
ञ्चय जगत्सर्गाय पुनः सृष्ट्यै बीजं संचितु गोपाय । निःशेषेण
नरान् हनिष्यामि इति भावः ॥ ३१ ॥

(राममाक्षिपति ।)

अथ वा जानकी राम कामं पास्यति मन्दिरे ।
रणे वा दारुणे गृध्रो मधुरानधरान्मम ॥ ३२ ॥
(तत्राशोकवनिकास्थितविमानमारुह्य जानकी रामराव-
णयोर्युद्धं दर्शयति त्रिजटा सरमा च । मन्दोदर्यपि सु-
न्दरीपरिवृता लङ्काचलशिखरमारुह्य पश्यति । रुद्रोऽपि
समुद्रमध्ये एकेन चरणेनोपस्थितो युद्धं पश्यति । देवाः
सर्वे विमानाधिहृदाः नभोमण्डलगताः युद्धं पश्यन्ति स्म ।)
रामः—(संहारभैरव इव क्रोधं नाटयति ।)

रे रे निशाचरपते त्वरितं गृहाण
बाणासनं त्रिदशदर्पहरं शरं च ।
निर्वापयामि विरहाग्निमसुं प्रियाया
मन्दोदरीतरलनेत्रजलप्रवाहैः ॥ ३३ ॥
(इति बाणान् स्पृशति ।)

मन्दोदरी—(सभयम्)

उत्पाटयन् किमपि कौणपकोटिमन्त-
स्तैजोहुताशनसमिन्धनसामिधेनीम् ।

अधेति ॥ प्रकरणं सुबोधम् । वागर्थः प्रतिपाद्यते । वा निश्चये । हे
जानकि रामो यदि जीवति अथ दारुणे रणे ममाधरान् कामं यथेच्छं
गृध्रः पास्यतीति द्वितीयो मुद्गरर्थः । कीदृशे रणे मन्दिरे वीरशरणे ३२
रे रे इति ॥ बाणासनं चापम् ॥ ३३ ॥

मन्दोदरीति ॥ हा कष्टमागतम् अनेन रामेण दशाननोऽपि
स्फुटम् असंशयम् ईपज्जयः ईपत्कारो जयो यस्य । ईपज्जयत्वं
चोतयति । यदायं बालतरोऽतिशयबालकः बाणैस्ताटकामन्तर्हृदये

हस्ताढकीमकृत बालतरः पृपत्कै-

रीपजयः स्फुटमनेन दशाननोऽपि ॥ ३४ ॥

रामभुजदण्डः-

आकृष्टे युधि कार्मुके रघुपतेर्वामोऽब्रवीदक्षिणं

दानादानसुभोजनेषु पुरतो युक्तं किमित्थं तव ।

वामान्यः पुनरब्रवीन्मम न भीः प्रष्टुं जगत्स्वामिनं

क्षेत्रं रावणवत्क्रपङ्क्तिमिति यो दद्यात्स वो मङ्गलम् ३५ ॥

रामः-

कुशिकसुतसपर्यादृष्टदिव्यास्त्रमन्त्रो

भृगुपतिसहयोद्धा वीरभोगीनबाहुः ।

यस्तेजोमवोऽग्निस्तस्य समिन्धने सम्यग्निन्धनादाने सामिधेनीम्
एधःसमाहारको मन्त्रः सामिधेनी ताम् अकृत स्वतेजोभिदीपनक-
र्त्रीम् । “ एधोमन्त्रः सामिधेनी ” इति शाश्वतः । कौणपा राक्षसा-
स्तेषां कोटिमुत्पाटयन् सन् किमप्यनिर्वचनीयवलां रक्षःकोटिम्
अद्यायं तरुण इति भावः ॥ ३४ ॥

आकृष्टे इति ॥ युधि धनुष्याकृष्टे सति रघुपतेः रामस्य वामः
आयुधिहस्तः दक्षिणम् आयुधिहस्तम् अब्रवीत् इत्यन्वयः । “ पाणा-
वायुधिनद्वयोः ” इति शब्दशेषे । आयुधानि धीयन्ते रेखाद्वारेणा-
स्मिन्नित्यायुधि वद्धश्छल्लेयं पद्यजातिः । “ स्वरयोगवियोगाभ्या-
मर्थदा वद्धश्छल्ला । ” इति चित्तालङ्कृती । दानादानसुभोजनेषु त्वं
पुरतः पुरोवर्ती अधुना इत्थं पृष्ठतो गमनं किं युक्तं वामान्यो दक्षि-
णहस्तः पुनर्वाममब्रवीत् । हे वाम रणे मम भीर्भयं न रावणवत्क्र-
पङ्क्तिं मेतुं प्रष्टुमागतोऽस्मीति शेषः । इति वदन् सः दक्षिणः वो
मङ्गलं दद्यात् ॥ ३५ ॥

कुशिकेति ॥ तदा रामदेवः कौतुकी युद्धोत्सवी यात इति शेषः ।

दिनकरकुलकेतुः कौतुकोत्तानचक्षु-

बहुमतरिपुकर्मा कौतुकी रामदेवः ॥ ३६ ॥

यद्रावणो बहुभिरेव भुजैः करोति

तद्राघवः प्रतिकरोति भुजद्वयेन ।

कर्मद्वयं यदापि तुल्यफलं तथापि

रक्षःपतेर्दशगुणं नरवीरतुल्यम् ॥ ३७ ॥

तत्र मन्दोदरी जानकी च-

रे रावणास्तमुपयातु सह त्वयार्कः

श्रीराघवे समरमूर्ध्नि कृतप्रतिज्ञे ।

मन्दोदरी जनकजास्तनगावलम्बि-

न्यर्के चकोरकवधूरिव चक्रवाकी ॥ ३८ ॥

रामः-

एकस्मिन्विनिपातितेऽपि शिरसि क्रोधोपशान्तिः कुतः
किं तु स्वानुनयाय मूर्धनि धनं दृष्टं न यत्रारिणा ।

वीराणां भोगाय योग्यौ बाहू यस्य सः यद्वा वीरो रमणीयो भो-
गीनो वासुकिस्तद्बद्वाहू यस्य बहुमतं रिपुभिः कर्म शौर्यं यस्य
सः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

रे रावणेति ॥ अद्येनं हनिष्यामि इति प्रतिज्ञा । अर्के अस्तनगा-
वलम्बिनि मन्दोदरी जनकजा च अस्तशैलस्थेऽर्के च चकोरकवधु-
रिवासीत् । यथा चकोरी रात्रिमेवेच्छति चन्द्रकरामृतानुभवात् तथा
च मन्दोदरी रात्रौ राक्षसानां बलातिशयात् । तथा सीता रात्रौ
रक्षोतिशयात् रामप्रतिज्ञाभयादिति भावः ॥ ३८ ॥

एकस्मिन्निपाति ॥ स्वस्य च्छेतुः अनुनयाय मा च्छिन्धीत्यादिस्त-

त्वत्तो मूर्ध्वहुत्वतः फलमिदं सम्यङ् मया लभ्यते
छिन्नं छिन्नमवेक्ष्य राक्षसपतेः स्वं दुर्नयं ज्ञास्यसि ॥३९॥

रावणः—(अत्यन्तद्रुततरश्रीरामबाणादिताडनव्यग्रः)

धनुर्निस्त्रिंशादिप्रहरणगलच्छेदकुपितोः

दशास्यः स्वान्मूर्ध्नो रघुपतिशरव्रातदलितान् ।

करैरेकरैर्कैर्नभसि भृशमादाय युगपत्

क्षिपन्नान्यैरन्यैश्चपलयति दोर्विंशतिमपि ॥ ४० ॥

रामः—(सावष्टम्भम्)

कल्पान्ते यत्कृतान्तैरिव वरसमरप्राङ्गणे रामचन्द्रो

वाणैरुत्तीर्णशाणैर्नवभिरपि दशग्रीवमूर्ध्नो नवैव ।

चिच्छेदालोक्य भूयः स पुनरपि नवान्विस्मितः सन्मुहूर्तं

विश्रम्यागस्त्यदत्तं तदनु रिपुवधायाददे ब्राह्ममस्त्रम् ॥ ४१ ॥

वाय यत्र शिरःकर्त्तने एकस्मिन्नेव शिरसि कृत्ते अन्यच्छिरस्तस्मि-

न् कृत्ते अन्यच्छिरोभावात् अनुभवाभावः छिन्नं छिन्नं मूर्धानम् ३९

धनुरिति ॥ एकैरेकैः करैः भृशं मूर्ध्नः अन्यैरन्यैः करैर्भृशं
नभसि विक्षिपन् मन् युगपदेव विंशतिं चपलयति ॥ ४० ॥

कल्पान्त इति ॥ रामः रणे नवभिर्वाणैर्नव एव रावणस्य मस्त-

कान् चकर्त्त । वाणसाफल्ये विशेषणद्वयं भूयः कर्त्तनानन्तरं स

रामः पुनः अभिनवान् नवीभूतानालोक्य विस्मितः सन् मुहूर्तं

विश्रम्यागस्त्यदत्तं ब्रह्ममस्त्रम् आददे गृहीतवान् । अत्रेयं कथा ।

ब्रह्मणास्य वरो दत्तो यावद्दशमो मध्यस्थो मूर्ध्ना न विच्छिन्नस्ता-

वदन्वानि, शिरसि कृत्तान्यपि अकृत्तानि भविष्यन्ति इति ॥ ४१ ॥

पैतामहं रघुपतिः समरेऽतिकोपा-

द्वाणं मुमोच हृदये दशकन्धरस्य ।

भित्त्वा स तद्धृदयशोणितशोणगात्रः

प्राणान्विवेश धरणीतलमस्य नीत्वा ॥ ४२ ॥

मन्दोदरी-(सकलसुन्दरसुन्दरीभिः परिवृता गलदवि-
रलनेत्रजलप्रवाहैः सीतापतेर्विरहानलेन सह लङ्कापतेः
प्रतापानलं निर्वापयन्ती हाहाकारं घोरस्फुत्कारैः कुर्वन्ती
झटितिः त्रिकूटाचलादुत्पत्य समरभूमौ महानिद्रां गत-
स्य निजप्राणनाथस्य लङ्कापतेश्वरणकमलयोर्निपत्य)

भिन्नैरावतवन्धुसिन्धुरशिरःसम्पातिभिर्मौक्तिकैः

शश्वद्विश्वजयप्रशस्तिरचनावर्णावलीशिल्पिने ।

नाकान्तःपुरिकाकपोलविलसत्काश्मीरपत्राङ्कुर-

श्रीविन्यासविनाशभीषणभुजस्तम्भाय तुभ्यं नमः ४३॥

पैतामहमिति ॥ पैतामहं ब्रह्मास्त्रं सः बाणः तत् हृदयं भित्त्वा
अस्य रावणस्य प्राणात्नीत्वा भुवि विवेश इत्यन्वयः ॥ ४२ ॥

मुगमं गद्यम् । भिन्नैरिति ॥ अथ विप्रलम्भगुणकीर्तनमावि-
ष्करोति । हे प्रिय तुभ्यं नमः । किमृताय भिन्नानि यानीन्द्रगजव-
न्धूनां सिन्धुराणां गजानां शिरांसि तेभ्यः संपातितुं शीलं येषां
तैः मौक्तिकैः कृत्वा शश्वत् या विश्वजयप्रशस्तिरचना लिखनं तद्युक्ता
या वर्णावली सस्याः शिल्पिने लेखकाय गजकुम्भच्युतमुक्ताहारिरे-
वात्मजयप्रशस्तिं विलिखतीत्यर्थः । नाकान्तःपुरिकानां स्वर्गान्तः-
पुरस्यमृगदशां कपोलेषु विलसन् कुङ्कुमपत्रस्याङ्कुराचिर्गं तत्र यः

हा प्राणेश लङ्केश ।

भूयिष्ठानि मुखानि चुम्बति भुजैर्भूयोभिरालिङ्ग्यते
चारित्रव्रतदेवताऽपि भवता कान्तेन मन्दोदरी ।

हा लम्बोदरकुम्भमौक्तिकमणिस्तोमैर्ममैकावली
शिल्पे वाग्धमर्णिकस्य भवतो लङ्केन्द्र निद्रारसः ॥४४॥

एकेनैकसमुद्धृतो हरगिरिर्द्वाभ्यां त्रिलोकी जिता
यस्याष्टादशभिर्भुजैरवसरः शस्त्रस्य नासादितः ।

सोऽप्येनं द्विभुजं मनुष्यमहद् ऋग्यादधीरो रिपुं
प्राप्य व्यर्थभुजो रणे विनिहतो दैवाय तस्मै नमः ॥४५॥

श्रीविन्यासः शोभातिशयः तस्य विनाशाय भीषणः भुजस्तम्भो
यस्य ॥ ४३ ॥

भूयिष्ठानीति ॥ मन्दोदरी ते भूयिष्ठानि बहूनि मुखानि चुम्बति
कान्तेन भवतास्य विनाशाय ताभिर्भूयोभिर्बहुभिर्भुजैरालिङ्ग्यते इत्य-
न्वयः । पतिव्रता देवी हे लङ्केन्द्र भवतोऽपि निद्रारसो यातः । ह
कष्टम् । ऋणिनो निद्रारसाभावात् । ऋणमेव द्योतयति । लम्बोदरः ग-
जाननो गणेशस्तस्य कुम्भयोः ये मौक्तिकसमूहास्तैर्मम या एका-
वली हारभेदः । “ एकावल्येकयाष्टिका ” इत्यमरः । तस्याः शिल्पे
विनिर्माणे वाचा अधमर्णिकस्यास्य लम्बोदरं विभिद्य तव हारं करि-
ष्यामीति वा । “ उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमात् । ”
इत्यमरः ॥ ४४ ॥

एकेनेति ॥ अथास्य बलं द्योतयति । देवं प्रणमति । यस्य रावणस्य
द्वाभ्यां भुजाभ्यां त्रिलोकी विजिता वशीकृता तयोरेकेन एव हरगि-
रिः समुद्धृतः । एकेनान्ये लोका जिता इति द्रष्टव्यम् । सोऽपि रावणः
एनं रामं प्राप्य व्यर्थभुजः सन् येन दैवेन विनिहतस्तस्मै दैवाय
नम इति ॥ ४५ ॥

जातिर्ब्रह्मकुलेऽग्रजो धनपतिर्यः कुम्भकर्णोऽनुजः
पुत्रः शक्रजयी स्वयं दशशिराः पूर्णा भुजाविंशतिः ।
दैत्याः कामचरा रथश्च विजयी पारे समुद्रं गृहं
सर्वं निष्फलितं तथैव विधिना दैवे बले दुर्बले ॥ ४६ ॥

कालेन विश्वविजयी दशकन्धरोभू-
द्भर्गाचलोद्धरणचञ्चलकुण्डलाग्रः ।

संस्कारमग्निदहनाय स एष काल-
श्चाज्ञां विना रघुपतेः प्लवगैर्निरुद्धः ॥ ४७ ॥

दुर्गं त्रिकूटः परिखा समुद्रो
रक्षांसि योधा धनदश्च वित्तम् ।

संजीविनी यस्य मुखाग्रविद्या
स रावणः कालवशाद्दिनष्टः ॥ ४८ ॥

इह खलु विपमः पुराकृतानां
भवति हि जन्तुषु कर्मणां विपाकः ।

शिवशिरसि शिरांसि यानि रेजुः
शिव शिव तानि लुठन्ति गृध्रपादेः ॥ ४९ ॥

(ततो लक्ष्मणवायुपुत्रौ विमाने जानकीमारोप्य सत्वर-
मानीतवन्तौ ।)

जानिगिति ॥ क्षेपकः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

कालस्य सर्वतो दुर्निवारत्वं द्योतयति—दुर्गमित्यादिपञ्चभिः
पदैः ॥ ४८ ॥

इहेति ॥ शिव शिवेति कष्टं कष्टं नानि शिरांसि लुठन्ति चञ्चलाक्षे-
पणेन स्वनश्चालयन्ति रेजुः तिलमन्ति स्म जाविर्भवन्ति ॥ ४९ ॥

(जानकी संसंभ्रममुत्थाय लज्जां नाटयति ।)

रामः—

जनकतनयां हृत्वा रागी हते दशकन्धरे
तदनु विरहज्वालाजालाकुलीकृतविग्रहः ।
रघुपरिवृढो नाथो नोर्ध्वं न तिर्यग्वेक्षते
मुकुलितदृग्भोजद्वन्द्वः समाहितवत्स्थितः ॥ ५० ॥

हनुमान्—(साशु स्ववंश्यपरिजनलज्जया च)मातर्जानकि ।

चापालिङ्गनभङ्गुराङ्गमदनन्यस्तैकहस्ताम्बुजं
मध्ये मुष्टिनिविष्टपञ्चकशरं विभ्राणमन्यत्करे ।
वीर श्रीनखरक्षतैरिव नवैर्वाणव्रणैरङ्कितं
वीरं राममवस्थितं प्रणमत् प्रोन्मथ्य लङ्काभटम् ॥५१॥

जानकी—(स्वगतम्)

तापच्छेदसुधाकरस्तनुभृतां क्रोधानलाम्भोधरः
सारासारविवेकशोकभवनं हर्षस्य बीजाश्रयः ।

जनकतनयामिति ॥ रागी युद्धोत्साहवान् रामो जनकतनयां हृत्वा
लङ्कातः स्वशिविरे आनीय । यद्वा यो जनकतनयां हृत्वा रागी रा-
गवान्यतः एवंभूते दशकन्धरे हते सति । सर्वं सुबोधम् ॥ ५० ॥

चापेति ॥ चापालिङ्गनेन भङ्गुरं यदङ्गं तेन मदनमिव अन्यत्करे
द्वितीयहस्ते मुष्टेर्मध्ये मध्येमुष्टि निविष्टो यः पञ्चकशरः शरपञ्चकस्तं
विभ्राणम् । यद्वा । पञ्चकं पञ्चात्मकं रावणदेहं तद्धन्ता शरः पञ्चक-
शरः वीरश्रीर्विजयलक्ष्मीस्तस्या नखरक्षतैरिव तमिति प्रसिद्धम् ॥५१॥

कालेति । बीजमाश्रयभूतम् अन्यथाङ्गुरजातेर्बीजवदनुपलाब्धिप्र-

कालव्यालविपस्य गारुडमणिर्धैर्यद्रुमो रामभूः
कैवल्यप्रतिभूर्घटेत सुकृतै रामस्य सत्सङ्गमः॥५२॥

(इति रघुपतिश्वरणकमलयोः शिरोमधुकरेण मकरन्दम-
नुभवितुमिच्छति ।)

रामः—(उपसृत्य साशङ्कम्) हे महान्तो जनाः यद्य-
पि प्रिया प्रतिव्रता तथापि चिरं परमन्दिरस्था
दिव्यमन्तरेण कथं मां स्पृष्टुमर्हति ?

(इत्याकर्ण्य रामवाक्यादाकाशादवतरन्ति स्म ब्रह्मादयः ।
ततो दिव्योपकरणं नाटयति ।)

तत्र रामो रतिं लेभे न प्रियाविरहार्दितः ।

यत्सत्यं मनसि स्वच्छे रम्याणां रमणीयता ॥५३॥

जानकी—(सत्वरं ज्वलत्पावकमुपगम्य)भो भगवन् पावका

मनसि वचसि काये जागरे स्वप्रमार्गे

यदि मम पतिभावो राघवादन्यपुंसि ।

तदिह दह ममाङ्गं पावकं पावक त्वं

सुललितफलभाजां त्वं हि कर्मकसाक्षी ॥ ५४ ॥

(इति ज्वलतीव्रदहनान्तराले देहं चिक्षेप ।)

सङ्गः स्यात् मोक्षजनयिता मोक्षद इति सुबोधम् ॥ ५२ ॥

ननु चिराभीष्टप्राप्ती कथमस्य धैर्यमित्यत आह—तत्रेति॥रामस्त-
त्र तस्यां सीतायां रतिं यत् लेभे नत्सत्यमेव । नन्दानिच्छुश्चेत्प्रिया-
विरहार्दितोऽपि न तु तदसौन्दर्यादिति चेन्न । रम्याणां वस्तूनां रम-
णीयता तदनुभावः स्वस्थे मनसि भवति नतु व्यथे । अतो रामसी-
तादिव्यग्रहणादिना व्यग्रत्वम् । सुबोधम् ॥ ५३ ॥

सुबोधम् ॥ ५४ ॥

अथ वानरभटाः -

सत्यं कालहुताशनस्य वहतो जिह्वातिलीलासर-
स्यङ्गारे सरसीरुहं कमलभूरालोक्य सीताननम् ।
शुद्धेयं जनकात्मजेत्यभिदधौ तावञ्च कीशेश्वरैः
फूफूत्काररवैरूपूरि रभसा तावन्नभोमण्डलम् ॥५५॥

श्रीरामः—(सानन्दम्)

वह्निं गताया जनकात्मजायाः

प्रोत्फुल्लराजीवमुखं विलोक्य ।

उवाच रामः किमहो सुरादी-

नङ्गारमध्ये जलजं विभाति ॥ ५६ ॥

जानकी—(सानन्दम्)

श्रीरामो दयिताविनोदविपुलप्रीतिप्रभूतीभव-

त्प्रस्वेदाम्बुकणावृतास्यकमले दिव्योत्थिता जानकी ।

सत्यमिति ॥ कमलभूः ब्रह्मा हुताशनस्य जिह्वा ज्वालास्तासां प-
ङ्क्तय एव लीलासरः क्रीडार्थं सरसि तस्मिन् सीताननमेव सरसी-
रुहमालोक्य इयं सीता शुद्धा इत्यावदयन् अवददेव तावत् कीशे-
श्वरैः सुप्रीवादिभिः फूफूत्कारशब्दैर्नभोमण्डलं रभसा त्वरया अपूरि
पूरितम् । कीदृशस्य कालहुताशनस्य सत्यं यथार्थं शुद्धाशुद्धनिर्णयं
वहतः ज्ञापयतः । किंभूते जिह्वालीलासरसि अङ्गारे अङ्गारप्रचुरे ।
अत्रैवार्थे वाशब्दः । अनुव्यवधानात्कथमडागमः । अत्रोक्तं कवि-
कामधेनौ । “ धावतः शब्दप्रत्ययेऽपि उपसर्गाः धातुसंज्ञाः स्युः ” ।
धातुत्वाद्डागमः । “ कीशोऽस्त्री वानरे भिक्षी ” इति विश्वः ।
सुबोधम् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

श्रीराम इति ॥ सीताया विनादार्थं या प्रीतिस्तया बहुतरं भवत्
यत् प्रस्वेदाम्बुकणालङ्कृतम् आस्यकमलं यस्य एवम्भूते रामे सति

आगम्याशु ससंभ्रमं बहुतरां भक्तिं दधाना पुन-
स्तत्पादौ मणिकङ्कणोज्ज्वलकरा नैव स्पृशत्यद्भुतम् ५७

(अहल्यावचरणस्पर्शमात्रेण कङ्कणमणयोऽपि योपितो
माभूवन्निति भावः ।)

सुग्रीवः—(रामं विज्ञापयति) देव ।

इयमिथं त्वयि दानवनन्दिनी

त्रिदशनाथजितः प्रसवस्थली ।

किमपरं दशकन्धरगेहिनी

त्वयि करोति करद्वययोजनम् ॥ ५८ ॥

रामः—(नम्राननो भूत्वा) किमाज्ञापयति महाभागा ।

मन्दोदरी—

धन्या राम त्वया माता धन्यो राम त्वया पिता ।

धन्यो राम त्वया वंशः परदारान्न पश्यसि ॥ ५९ ॥

साधु राम साधु अतः परं मम का गतिः ?

रामः—महाभागे न खलु राक्षसीनां सहगमने धर्मः ।

अतस्त्वया विभीषणालयमास्थाय लङ्काचले

राज्यं चिराय भुज्यतामिति ।

स्वयमपि दिव्यादृग्निशपथात् उत्थिता ससम्भ्रमं सादरमपि शीघ्र-
मागम्य तत्रापि दृढभक्तिवती सती रामपादौ न स्पृशति अद्भुतमि-
त्यर्थं एवप्रयोगः । अस्पृशं हेतुं द्योतयति मणिकङ्कणोज्ज्वलकरोति ५७॥

अथास्याः पितृपृत्रपणितो महत्त्वं द्योतयति—इयमियमिति ॥ इय-
मियमित्यादरे वीप्सा । त्वयि निमित्तम् अपरं करद्वययोजनाद्व्यपत्
किन्न किमपि ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

(विभीषणं लङ्काधिपत्याग्निपेकं नाटयति ।)

रामः—(ततो आत्मानं पुण्यकविमाने जानकीं चारोप्य
समरभूमिं दर्शयति ।) प्रिये जानकि पश्य ।

अत्रासीत्फणिपाशबन्धनविधिः शक्त्या भवेद्देवरे
गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्राहृतः ।
दिव्यैरिन्द्रजिदत्र लक्ष्मणशरैर्लोकान्तरं प्रापितः
केनाप्यत्र मृगाक्षिराक्षसपतेः कृत्ता च कण्ठाटवी ॥६०॥
हन्तीति ज्वलितः कृशः कपिरपि व्रीडावनम्राननो
लीलालङ्घितवाहिनीपतिरिति श्लाघाचलत्कन्धरः ।
रामस्यायमितीर्ष्या कलुषितः पश्यन्प्रिये त्वत्कृते
विक्रामत्यनिलात्मजे दशमुखः कां कामवस्थां गतः ६१

जानकी—(सविस्मयम्) भोः प्राणनाथ तथावि-
धाद्रनान्तात्कथमिहागतः ।

रामः—(सहर्षम्) प्रिये जानकि ।

निवासः कान्तारे प्रियजनवियोगाधिरधिको
धनुर्मात्रत्राणं रिपुरपि धुरीणः पलभुजाम् ।

अत्रेति ॥ नागपाशबन्धनं रावणशक्त्या अर्थान्ममेति ॥ ६० ॥

अथ हनुमदुपकृतिं श्रावयन् रावणभयमाट-हन्तीति ॥ प्रहरतीति
ज्वलितः कृशोऽल्पनरः कपिरिति श्रुत्वा व्रीडयावनम्राननं यस्य
वाहिनीपतिः समुद्रः । ' नदिनीवाहिनीमिन्दुः ' इति हलायुधः । सर्व
मुबोधम् ॥ ६१ ॥

हनुमदुपकृतिमुक्त्वा मुग्धीवोपकृतिं कथयन्नात्मनः कृतज्ञतामा-
धिष्करोति-निवास इति ॥ कान्तारे अतिदुर्गमे एतेनान्यजनसङ्गमोऽ-

अकूपारंपारे वसति च स कात्र प्रतिकृति-
र्न मित्रं सुग्रीवो यदि तदियती राघवकथा ॥ ६२ ॥
(अत्रान्तरे चन्द्रोदयः बभूव ।)

रामः—देवि ।

पश्योदेति वियोगिनो दिनमणिः शृङ्गारदीक्षामणिः
प्रौढानङ्गभुजङ्गमस्तकमणिश्चण्डीशूडामणिः ।
तारामौक्तिकहारनायकमणिः कन्दर्पसीमन्तिनी
काञ्चीमध्यमणिश्चकोरतरुणी चिन्तामणिश्चन्द्रमाः ६३ ॥

रामः—

प्राचीनस्मृतविरहव्यथातिभीतः

काकुत्स्थः कृतकुतुकाक्षिमीललीलः ।

पि निरस्तः । तद्वियोगमनोव्यथायासः पलभुजां मांसाशिनां धुरी-
णः अनेन मनुष्यभक्ष्यत्वमुक्तम् । स च रिपुः पुनः अकूपारंपारे
समुद्रपारे वसति एतन्निपातनम् अत्रैतादृश्यवस्थायां का प्रतिकृति-
कः प्रतीकाङ्कः परंतु यदि सुग्रीवो मित्रं न स्यात् तदा राघवस्य मम
कथा एतावती वनस्थो रामस्तद्भार्या रावणेन हतेति ॥ ६२ ॥

पश्येति ॥ हे मिये पश्य चन्द्रमा उदेति यं दृष्ट्वा सर्वः प्रफुल्लति
तथा कामश्चेति हरशिरोभूषणं कलारूपेण । एतेनात्र रुद्रयोगादेव
वियोगिदाहकत्वमुक्तम् । तारा एव मौक्तिकानि तेषां हास्य म-
ध्यमुखारत्नं रतिकान्चया मध्यमणिः एतेनास्य दर्शनात् कामकेली
रत्यतिशयो द्योतितः । चिन्तामणित्वेन संयोगिनीनां केलिमदीप-
कत्वमुक्तम् ॥ ६३ ॥

प्राचीनेति ॥ रामः प्रेयस्याः लोचने कराम्यां स्यगयति आच्छा-
दयति । नेत्राच्छादने हेतुमाह । संपूर्णे दाशिनि चिरं लग्ना दृष्टिय

संपूर्णे शशिनि चिराय लग्नदृष्टेः

प्रेयस्याः स्थगयति लोचने कराभ्याम् ॥ ६४ ॥

(अत्र रात्रौ सुखसुप्ताः सर्वे यथास्थानं प्रातरागत्य)

विभीषणः—(रामपादौ प्रणम्य) देव ।

किं कुर्वाणपयोधिसेवितगृहोद्याना मुदे सर्वतो

लङ्घ्यं रघुवंशविक्रमकथाबीजप्ररोहस्थली ।

देवेनात्र दशाननस्य दशभिश्छिन्नैः शिरोभिः क्रमा-

देकैकेन शतं शतं शतमखस्यामोदिता दृष्टयः ॥ ६५ ॥

(रामस्ततस्तत्कालयोग्योपकरणैश्छत्रचामरादिभिर्वि-

स्याः । आत्मन्याच्छादकत्वहेतुमाह । प्राचीना पूर्वकालीना स्मृता
या मृगनिदाना विरहव्यथा तथा भीतः । आच्छादने वैदग्ध्यमाह ।
कृता कुतुकार्थं निलयनज्ञानार्थम् अक्षिनिमीलनस्य लीला क्रीडनं
येन सः कनकमृगवन्मृगाङ्गमृगमपि याचयिष्यतीति भावः ॥ ६४ ॥

किमिति ॥ अत्र लोकीत्या सुखाभावः रामगुणस्मरणात् । सु-
खं द्योतयन्नाह । हे रघुवंश इयं लङ्का किं मुखाय न कस्मैचिदिति ।
किमाक्षेपे अल्पसुखायेयम् । कीदृक् लङ्का सर्वतः उपकुर्वाणो यः
पयोधिस्तेन सेवितानि गृहोद्यानानि यस्यां सा । “ नानोपकार-
गम्भीरः कुर्वाणो नापरः सुखी । ” इति शाश्वतः । अत्रापि रत्ना-
सनदुर्गविधायित्वनानाजनसेवनादिनोपकारता अथानिच्छां द्योतय-
ति । यत्र देवेन भवता रावणस्य छिन्नैर्दशभिः शिरोभिः क्रमादे-
केन शिरसा इन्द्रस्य शतं शतं दृष्टयः मोदिताः सुखिनः कृताः
सहस्रनयनत्वात् अत्रेच्छायां माशब्दः । “ कोपेच्छयोर्मा इष्टः स्यात् ”
इति हैमी । रघुवंशशब्दोऽत्रापि रघुवंशस्य या विक्रमकथा सैव बी-
जं तस्योत्पादकं स्थलं यस्यां सा ॥ ६५ ॥

भीषणं संभाव्य पुनरयोध्यां राज्यभोगाय प्रस्थितः ।)

तत्र सुग्रीवः-देव ।

वाजिवातखुरप्रहारदलितक्षोणीरजोभिर्युतः

सान्द्रैर्जीर्णकपोतकण्ठरुचिभिव्योमेदमास्तीर्यते ।

किंचानेककरीन्द्रगण्डविलसदानाम्बुधाराघनं

संग्रामं प्रथयन्त्यमी परिमलप्रोद्गारिमन्दानिलाः ॥ ६६ ॥

जानकी-(ततः समुद्रे सेतुमासाद्य) भो प्राणनाथार्यपुत्र।

दृष्टोऽयं सरितां पतिः प्रियतमः क्वास्ते स सेतुः परं

केति केति मुहुर्मुहुः सकुतुकं पृष्टे परं विस्मिते ।

अत्रासीदयमत्र नात्र किमिति व्यग्रे निजप्रेयसि

व्यावृत्तास्यसुधानिधिः समभवन्मन्दस्मिता जानकी ६७

(मुखदर्शनशुब्धजलधिकलोलैराच्छादितस्य सेतोः प्र-

कटनाय मुखव्यावृत्तिरिति भावः ।)

वाजीति ॥ हे राम वाजिवाताः अश्वसमूहास्तेषां खुरप्रहारेण द-
लिता चूर्णिकृता या क्षोणी तस्या रजोभिरिदमग्रतो दृश्यं व्योम
आच्छाद्यत । किंभूतः घृद्धकपोतकण्ठस्येव रुचिर्घेषां तैः किंचान्य-
दपि अमी परिमलबाहिनी मन्दवायवः संग्रामं प्रथयन्ति सर्वतः
कथयन्ति परिमलप्रापकत्वात् । किंभूतं संग्रामम् अनेके ये करीन्द्राः
गजास्तेषां गण्डेभ्यः सकाशात् विगलन्ति च तानि दानानि च
मदजलानि तेषां धाराभिर्घन इव सर्प धनं पङ्क्तिं वा रेणुं मर्दक्या-
त् पतत्कटगन्धेन मर्वतोऽद्यापि रणस्य तात्कालिकत्वमिति भावः ६६

दृष्ट इति ॥ सकौतुकं स्वयं पृष्टे रामे परं विस्मिते सति व्यावृत्तं
समुद्रदर्शनान्निवर्तितं मुखमेव चन्द्रो यस्याः सा ॥ ६७ ॥

स्नात्वा पीत्वा दरीभिर्जलधिमथ चिराद्दृष्टमैनाकबन्धु-
 प्रीतिप्रौढाशुपूरद्विगुणमहिमभिर्निर्झराः पूरयन्तः ।
 ये विन्यस्ताःपुरस्तान्निशि निशिनिवहैरोपधीनां ज्वलद्भि-
 स्ते दृश्यन्ते तदंभःस्थितकपिशिविरस्मारिणः सेतुशैलाः
 यदा दूरापातित्रिदशयुवतीनेत्रसुलभा-
 मपां भर्ता हारावलिवलयलक्ष्मीं वितनुते ।
 तदायं माणिक्यस्फटिककनकप्रावशिखरै-
 रशून्यात्मा सेतुर्विभवति महानाटक इव ॥ ६९ ॥
 जगाम रामः सह सीतया स्वां
 पुरीमयोर्ध्यां सह वानरेन्द्रैः ।

रामोऽन्धं दर्शयति-स्नात्वेति ॥ ते सेतुशैलाः समुद्रवेला गिरयः
 पुरस्ताद्दृश्यन्ते । किंभूताः निशि ज्वलद्भिः ओपधीनां निवहैः तद-
 म्भःस्थिताः समुद्रजलस्थायिनः कपीनां शिविराः अवमोचनास्तान्
 स्मारयितुं शीलं येषां ते के ये विन्यस्ताः सेतुबन्धनार्थम् । की-
 दृशाः दरीभिः जलधिं स्नात्वा पीत्वा निर्झराः प्रस्रवणान् पूरयन्तः
 “ आपोऽस्त्री निर्झराद्वयोः ” इति धरणिः । कीदृशीभिर्दरीभिः चि-
 राद्दृष्टो यः मैनाक एव बन्धुस्तस्मिन्या प्रीतिस्तया प्रौढा ये अश्र-
 वस्तैर्द्विगुणो माहिमा यासां ताः । यदा । दरीभिर्जलधिं पूरयन्त इ-
 ति योज्यम् । पूरणे हेतुः चिराद्दृष्टेति । किंभूताः सेतुशैलाः निर्झ-
 राः प्रस्रविणः ॥ ६८ ॥

यदेति ॥ अयमपां भर्ता समुद्रः हारावल्याः वलयस्य च लक्ष्मीं
 वितनुते विस्तारयति । अत्र हेतुमाह । दूरादापतितुं शीलं येषाम् ए-
 वंभूतानि त्रिदशयुवतीनां नेत्राणि तेभ्यः सकाशात्सुलभां सुखेन
 लब्धुं योग्याम् अयमर्थः । यदा मण्डलीकृतश्रेणीभूतदेवस्त्रियः के-
 नापि कौतुकेन एनं पश्यन्ति तदा स्त्रीपङ्क्तिरेव हारावली तत्र

प्रत्यागतैस्तैर्भरतादिभिश्च

राज्येऽभिपिक्तो मुनिभिश्चिराय ॥ ७० ॥

द्वित्वैकां हरशेखरप्रणयिनीपीयूषभानोः कलां
द्विपालावलिमौलिभूषणमणीन् गृहीत सर्वानपि ।
तैः काञ्ची रचिता चिराय बहुशः श्रोणीतटे जानकी
गायन्ती निजमञ्जुसिञ्जितगिरा त्वद्विक्रमाडम्बरम् ७१ ॥

अङ्गदः—(अकस्माद्भानरभट्टेभ्यः समुत्पत्य पितृहन्तारमव-
लोक्य क्रोधं नाटयति । दोस्तम्हास्फालकेलिमग्निनीय)

रामचन्द्र त्वयादिष्टं यद्यत्तन्मया कृतम् ।

ये रश्मयः वलयानि तदन्तःपातिमण्डलानि यदैतां लक्ष्मीं वित-
नुते तदास्य सेतुर्महानाटक इव महत्तृत्थमिव भवति । सेतौ
हेतुमाह । माणिक्याश्च स्फटिकाश्च कनकप्रावाणश्च तद्युक्तैः शिखरैः
अशून्यात्मा निर्मितशरीरः माणिक्यादिषु देवस्त्रीप्रतिबिम्बाक्षेपत्वेन
नृत्यमिव दृश्यत इति भावः । महानाटकोऽपि ईदृक् भवति महा-
नाटकः हारेण वलयेन च लक्ष्मीं वितनुते । “ बहद्गुणावद्बाहुप्रे-
क्षणं हारको मतः । तदन्तरालपङ्क्तिस्थविक्रियावलयं भवेत् ॥ ” इति
सङ्गीतमुक्तावल्याम् । दूरादापातीत्यादिपूर्ववत् । पुनः किंभूतो नाटकः
“ माणिक्यं यः स्मृतेर्भावः कटाक्षैः स्फाटिको मतः । अङ्गहारत्वसंजा-
तो हेमजन्मा चतुर्विधः ॥ ” इत्यपि सङ्गीते । एतेषां प्रावाः अभि-
नयनानि तेषां शिखरैराधिक्यैः अशून्यात्मा पूर्णः । “ प्रावोऽभिनय-
नं हारः ” इति धनञ्जयः । पुनः किंभूतः सेतुः तत्प्रमाणवद्दः
क इव अपां भक्तव एवमुभयथा वर्णनीयं मयैव व्याख्यातम् । अ-
न्यदप्युद्धमप्रसन्नैः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

रामेति ॥ यद्यद्द्वितीयाधिकं यत इति यदि त्रिलोक्यनाथोऽसि त-

यतस्त्रैलोक्यनाथोऽसि न च त्याज्यं गुरोर्वचः ॥ ७२ ॥

पश्य श्रीरामचन्द्र त्वदभिमतमहो लक्ष्मणेनापि पूर्णे

तूर्णे रङ्गावतारेऽवतरतु स भवानाहतो येन तातः ।

सुग्रीवेणाञ्जनेयप्रमुखभटचमूचक्रवालेन सार्द्धं

त्वामेकेनाङ्गदोऽहं पितृनिधनमनुस्मृत्य मथ्नामि दोष्णा

श्रुत्वाङ्गदस्य महतीं समरप्रतिज्ञां

ते चुक्षुभुः कपिचमूपतयः सरामाः ।

सौमित्रिरप्यनपराधिनमाहतं तं

मत्वा कृताञ्जलिपुटः पुरतो बभूव ॥ ७४ ॥

तदा च ।

आकाशवाण्यभवदेवमहो स वाली

दाशो हनिष्यति पुनर्मथुरावतारे ।

श्रुत्वा विलोक्य रघुनन्दनवानराणां

कारुण्यमञ्जलिपुटं स रणान्निवृत्तः ॥ ७५ ॥

थापि गुरोर्वालिनः वचः वैरं न त्याज्यम् । “वैरं वाचो वचो
नित्यम् ” इति विश्वः ॥ ७२ ॥

पश्येति ॥ त्वदभिमतं त्वयानुमानितं सैन्यं स भवानपि रङ्गाव-
तारे अवतरतु । येन त्वया तातो हतः पितृनिधनं नाशम् अनुस्मृ-
त्य एकेन दोष्णा सुग्रीवादिभिः सार्द्धं मथ्नामि ॥ ७३ ॥

श्रुत्वेति ॥ सकरुणः रामः लक्ष्मणोऽपि तं वालिनं निरपराधिन-
माहतं मत्वा पुरतोङ्गदाग्रे कृताञ्जलिपुटो बभूव ॥ ७४ ॥ सुखेन

आकाशेति ॥ एनं रामं मथुरावतारे कृष्णरूपिर्दिवस्त्रियः के-
शः व्याधरूपधारी “केवत्तं दाशधीवर्गं ” इत्वं हारावली तत्र

अङ्गदः—(पितृवधप्रतीकारो भविष्यतीति सानन्दं कोप-
मपहाय शान्तिमेत्य रामं स्तौति) देव ।

अकर्णमकरोच्छेपं विधिर्ब्रह्माण्डमङ्गधीः ।

गुणानाकर्ण्य रामस्य शिरःकम्पभयादिव ॥ ७६ ॥

इन्नुमान्—

कूर्मः पादोङ्गयष्टिर्भुजगपतिरसौ भाजनं भूतधात्री
तैलापूराः समुद्राः कनकगिरिरयं वृत्तवर्तिप्ररोहः ।

अर्चिश्चण्डाशुरोर्चिर्गगनमलिनिमा कज्जलं दह्यमाना

शत्रुश्रेणीपतङ्गो ज्वलति रघुपते त्वत्प्रतापप्रदीपः॥७७॥

कैलासो निलयस्तुपाराशिखरी विन्दिर्गिरीशः सखा

स्वर्गङ्गा गृहदीर्घिका हिमरुचिश्चन्द्रोपलो दर्पणः ।

श्रुत्वा रघुनन्दनस्य तथा वानराणां च कारुण्यं यथा स्यात्तथाऽ-
ञ्जलिपुटमवलोक्य रणान्निवृत्त इति ॥ ७५ ॥

अकर्णमिति ॥ एतेन गुणानां मनोहारित्वमुक्तम् । कम्पोऽत्र सा-
त्विकः । यद्यपि शेषशिरःकम्पनेन त्रैलोक्यमेव नश्यति तथापि त-
द्गुपरिस्थानां हविर्देयाभावाद्ब्रह्माण्डमङ्ग उक्तः ॥ ७६ ॥

कूर्म इति ॥ दीपिकादीपकेनात्र प्रतापवर्णनं सुबोधमेव । अङ्ग-
यष्टिर्दीपिकादण्डः ॥ ७७ ॥

कैलास इति ॥ हे क्षितिपते राधव तस्यास्तव कीर्त्तंस्तटाकः आन-
न्त्यमस्ति । “ तटाकोऽनन्ततायां ना तडागोऽपि भृशाधमे । ” इति
धरणिः । कस्याः यस्याः कैलासो निलयः स्थानं तुपाराशिखरी
हिमवान् विन्दिः उपदेशस्थानम् । “ विन्दिः स्तम्भोपवेशनी ” इति
हिमरुचिश्चन्द्रोपलः चन्द्रकान्तपापाणश्च दर्पणो मुकुरः पूर्वकं

क्षीराब्धिर्नवपूर्तकं किमपरं शेषस्तु शेषत्वपो
 यस्याः स्यादिति राघव क्षितिपते कीर्त्तस्तटाकस्तव ७८
 क्रान्त्वा भूवल्यं दशास्यदमन त्वत्कीर्त्तिहंसी गता
 सापि ब्रह्ममरालसङ्गमवशात्तत्रैव गर्भिण्यभूत् ।
 यात्वा व्योमतरङ्गिणीपरिसरे कुन्दावदातं तथा
 मुक्तं भाति विशाङ्कुरं ततमिदं शीतद्युतेर्मण्डलम् ॥७९

तटाकः शेषाऽनन्तः शेषत्वपोद्गदीप्तयः शेषशब्दादन्योऽप्यर्थः । यस्य स्यादिति पाठे तव कीर्त्तस्तटाकः तडागः स्यात् अस्तु । यस्य तडागस्य कैलासो निलयः नितरां लीयते येन स जलान्तःस्तम्भः हिमवान् विन्दिर्बहिःस्तम्भः गिरीशो रुद्रः सखा तदाधिष्ठाता देवः गृहदीर्घिका तदन्तरालकुण्डः चन्द्रः चन्द्रोपलोऽपि दर्पणः तदन्तर्ग्रावाणः चन्द्रोपलेति जात्येकत्वम् । “दर्पणे प्रावमुकुरी” इति धनञ्जयः । नवपूर्तकं जलद्युक्तखानितदेशः । “नव्यपानीययोर्नवः” इति विश्वः । “पूर्तकं जलखानितम्” इति हैमी । शेषदीप्तयः सेतुरेतस्य नास्त्येवानन्तत्वात् ॥ ७८ ॥

क्रान्त्वेति ॥ हे रावणहन्तः स्वकीर्तिरेव हंसी भूवल्यं क्रान्त्वा भ्रान्त्वा अत्रात्मपूर्यभावात् ब्रह्मलोकं गता ब्रह्मलोकमिति वक्ष्यमाणार्थावगमाद्ब्रह्मते । सापि तत्र यात्वा गत्वा । ब्रह्मणो यो मरालो हंसस्तत्सङ्गमवशाद्गर्भिण्यभूत् । तथा कीर्त्तिहंस्या गङ्गासमीपे शीतद्युतेर्मण्डलं मुक्तं जनितं तदेतद्भाति । किंभूतं मण्डलं कुन्दनदवदातमुज्ज्वलम् । पुनः किंभूतं विशाङ्कुरं विशाः कमलनालतन्तवः अङ्कुरा नाटस्थानीया यस्य तत् ततं विशालम् । यद्वा । विशां प्रजाना कुर आनन्दो यस्मात्तत् लोकाह्लादकमिति ।

राम राम महावीर के वयं गुणवर्णने ।

यत्कीर्तिकामिनीभाले कस्तूरीतिलकं नभः ॥ ८० ॥

लक्ष्मीस्तिष्ठति ते गेहे वाचि भाति सरस्वती ।

कीर्तिः किं कुपिता राम येन देशान्तरं गता ॥ ८१ ॥

राम त्वद्भुजदण्डडिण्डिमडमत्कारप्रतापानल-

ज्वालाजर्जरकीर्तिपारदघटी विस्फोडिता विन्दवः ।

भोगीन्द्राः कति तारकाः कति कति क्षीराब्धयः कत्यपि

प्रालेयाचलपाञ्चजन्यकरकाः कर्पूरकुन्देन्दवः ॥ ८२ ॥

अत्युक्तौ यदि न प्रकुप्यसि मृपा वादं न चेन्मन्यसे

तद्भ्रूमोऽद्भुतकीर्त्तनेन रसना केषां न कण्ठूयते ।

राम त्वत्तरुणप्रतापदहनज्वालावलीशोपिताः

सर्वे वारिधयस्ततो रिपुवधूनेत्राम्बुभिः पूरिताः ॥ ८३ ॥

खद्योतद्युतिमातनोति सविता जीर्णोर्णनाभालय-

च्छायामाश्रयते शशी मशकतामायान्ति तारादयः ।

रामेति ॥ एतेन कीर्त्तरानन्त्यमुक्तम् ॥ ८० ॥

लक्ष्मीरिति ॥ अयं व्यञ्जकः अनेन कीर्त्तैर्दूरगामित्वमुक्तम् ॥ ८१ ॥

रामेति ॥ हे राम त्वद्भुजयोर्दिण्डिमाया डमत्कारेण शब्देन

रामो विश्वजयीति घोषणं डिण्डिमा स एव डमत्कारो धमनशब्दः

तदुक्तश्चासौ प्रतापानलश्च तस्य ज्वालाभिर्जर्जरा विदलीकृता या

कीर्तिरेव पारदघटी सा विस्फोडिता खण्डीकृता । अमी तस्याः वि-

न्दवः जाता इति शेषः । केऽमी भोगीन्द्र इत्यादयः द्विमण्डयः

पाञ्चजन्यः शङ्खः करकः शेषो नागः । “ शेषेऽपि करकः पुमान् ”

इति नामशेषे ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

खद्योतेति ॥ हे रघुपते इत्यमुक्तरीत्या तव यशो वर्णयतः मम

इत्थं वर्णयतो नभस्तव यशो यातं स्मृतेर्गोचरं
 यश्चास्मिन् भ्रमरायते रघुपते वाचस्ततो मुद्रिताः॥८४॥
 कृत्वा मेरुमुलूखलं रघुपते वृन्देन दिग्योपितां
 स्वर्गङ्गामुसलेन शालय इव त्वत्कीर्त्तयः कण्डिताः ।
 तासां राशिरसौ तुपारशिखरी तारागणास्तत्कणाः
 प्रोद्यत्पूर्णसुधांशुविम्बमसृणज्योत्स्नाश्च तत्पांसवः ८५॥
 समुद्रतौ यत्समकालमेव

यशःप्रतापौ तव पुष्पवन्तौ ।

नभ इत्यर्थे चकारः इति स्मृतेर्गोचरं स्मरणगोचरमभूदिति । इति
 किं यस्मिन्नभसि सविता खद्योतदीप्तिमातनोति । शशी जीर्णमर्क-
 टिकागेहप्रभामाश्रयति तारादयो मशकताभायान्ति तच्च नभः शुभ्रे
 तव यशसि भ्रमरवदाचरति ततः कारणाद्वाचो मुद्रिताः वर्णनसाम-
 र्थ्यायोगात् आकाशानन्त्यत्वात् त्वद्यशसोऽप्यानन्त्यमुक्तम् ॥८४॥

कृत्वेति ॥ हे रघुपते दिश एव योपितस्तासां वृन्देन मेरुमेवो-
 लूखलं कृत्वा स्वर्गङ्गैव मुसलं तेन त्वत्कीर्त्तयः शालय इव क-
 लमा इव कण्डिता निस्तुपीकृतास्तासां कीर्त्तिनामसौ तुपारशिखरी
 हिमवान् राशिरभूत् । तारागणास्तत्कणाः यथा तण्डुलकणा भव-
 न्ति तद्वत् प्रोद्यंश्वासौ पूर्णसुधांशुश्च तस्य विम्बस्य या मंशुणा
 निषिद्धा ज्योत्स्नास्ता एव तत्पांसवः । धूलीस्थानीयाः ॥ ८५ ॥

रामारिचापश्च मदश्च शेष-

स्त्वत्खड्गतीर्थं तदनिष्टशान्त्यै ॥ ८६ ॥

किञ्चित्कोपकलाविलासविभवव्यावल्गमूर्ते भुजो
विक्षेपादकरोन्निशाचरबलं प्रत्यर्थिनां यत्पुरः ।

क्रन्दत्फेरु रटत्कफेरु विघटदारु स्फुटद्गुगुलु

प्रक्रीडत्कपि निःश्वसत्फणिरटद्भ्रिद्धिमद्वीपि च ॥ ८७ ॥

ग्रहणम् । “ हर्यनन्ताशिवाः शेषाः ” इति शाश्वतः । सूर्याचन्द्रमसौ रुद्रानन्तौ च एकत्र स्थिताः प्रलयमेव कुर्वन्ति तदनिष्टशान्त्यै तेभ्यश्चतुर्भ्यो य अनिष्टस्तस्य शान्त्यै त्वत्खड्गमेव तीर्थं जातम् । त्वत्खड्गमाश्रित्य सर्वे नष्टा इति भावः । प्रतापमदचापास्तु शरीरपर्यन्ता एव तद्व्यतिरेकेण यशसः स्थितिरस्ति तदपि सीतापहरणाग्रहम् । यद्वा । स्पष्टमेव यत्समकालमेव तुभ्यं रावणः यशःप्रतापौ समुद्गतौ आदिचापो मदश्च समुद्गतौ तेभ्यो यदनिष्टं तच्छान्त्यै त्वत्खड्गतीर्थमेव शेषः समर्थो जातः । तन्नाशोऽप्यवाशिष्यत इति शेषः ८६ ॥

किञ्चिदिति ॥ किञ्चित्तुच्छा या कोपकला तस्या विलासस्य यो विभवस्तेन व्यावल्गा विगतमावल्गनं यस्याः सा भूर्तिर्यस्य तत्संबुद्धौ हे तुच्छकोपविलासागाध राम तव भुजः प्रत्यर्थिनां रावणेन्द्रजिदादीनां विक्षेपात् हननात् निशाचरबलं रक्षःसैन्यं यदिति प्रसिद्धं तत्तथा अकरोत् । कथं तदाह । क्रन्दन्तः फेरुः शिवाः यस्मै तदकरोत् । “ फेरुः शिवा सृगालस्त्री ” इति विश्वः । सप्तविशेषणैः सैन्यं विशिनष्टि । रटन्तः कफेरवो यस्मै तत् । “ कङ्कः कफेरुर्वज्राङ्गः ” इति विश्वः । पुनः किंभूतं विघटन्ति भज्यमानानि दारुणि येन तत् तत्पातेन वृक्षपातप्रसङ्गात् । स्फुटत् धूपितो गुग्गुलुः यत्र ताच्छिरोग्रहणात् देवीनां महोत्सवे गुग्गुलुधूपः । प्रक्रीडिताः कपयो येन तत् इदं कस्य इदं कस्येति शिरश्चालनं क्रीडनम् । निःश्वसन्नतिमारेण कृष्णी शेषो येन तत् । रटन्त्यो आक्रोशन्त्यो राक्षस्यो राक्षसाखियो

शैत्यं ज्ञानविकारिणो न हि भवेद्दृत्रद्रुहो वाहिनी
 यैर्दृष्ट्वा रणलम्पटं भुजयुगं दृष्टं पुनस्तावकम् ।
 यस्याश्रित्य बलं स्थलीकृतसरिन्नाथः प्लवङ्गेश्वरैः
 क्रान्तो भूरिभये न यत्र शिशिरा यस्यां मयूखा खेः ८८

रामः—

प्रस्थाप्यतां वानरवीरसेना

तत्कालयोग्याभरणप्रदानैः ।

भुनक्ति राज्यं निजबन्धुवर्गैः

समं ससीतः सहलक्ष्मणश्च ॥ ८९ ॥

यस्य तत् । “भिल्ली रक्षःस्त्रियामपि” इति चरकः । भ्रमन्तो द्वीपिनो
 व्याघ्रा यस्य तत् । “द्वीपी ना व्याघ्रगृध्रयोः” इति हैमी ॥८७॥

रावणबलमुद्दिश्य तद्विजयिनो रामस्य बलमुद्दिशति—शैत्येति ॥
 वृत्रद्रुहो महेन्द्रस्य सा वाहिनी सा सेना ज्ञानविकारिणो ज्ञाने रामाः
 दात्मनिधनज्ञाने सति विक्रियमाणस्य रावणस्य भुजयुगं दृष्ट्वा पटम्
 आत्मविस्तारं शैत्यम् औष्ण्याभावम् आनयत्प्रापयामास । “पटञ्च
 विस्तारे” । सा का यस्याम् इन्द्रसेनायां खेरपि मयूखाः शिशिरा
 जाताः सैन्यरेणुबहुत्वाच्छादकतया धर्माभावाच्छिशिरत्वम् । पुनः
 पाश्चात्त्यैरेव रावणादिभिस्तावकं भुजयुगं दृष्टं तेषां त्वद्भुजेन भये इति
 भयं न भवेन्न किंतु भवेदेव । कर्माणि सप्तमी । कीदृशं भुजयुगम्
 अरणं भीतशरणं लातीति अरणलं भीताभयदमिति । किं भुजयुग-
 मित्यपेक्षायामाह । प्लवङ्गेश्वरैः सुग्रीवादिभिः यस्य त्वद्भुजयुगस्य
 बलमाश्रित्य स्थलीकृतश्चासीत् सारितां नाथश्च भूरि यथा स्यात्तथा

रामो दाशरथिर्दिवाकरकुले तस्याङ्गना जानकी
नीता सा दशकन्धरेण वनतो लङ्कालयं छद्मना ।
रामेणापि कपीन्द्रसङ्गमवशादम्भोनिधिं लीलया
बध्वा पर्वतमालया रिपुवधादानीय निर्वासिता ॥ ९० ॥

(तत्र त्यक्तसीतो लक्ष्मणो विलपति ।)

वने विमोक्तं जनकस्य कन्यां
श्रोतुं च तस्याः परिदेवितानि ।
सुखेन लङ्कासमरे हतं मा-
मजीवयन्मारुतिरात्तवैरः ॥ ९१ ॥

पशुरपि न मृगो मृगीं मृगेन्द्र-
ध्वनिचकितः प्रसवक्षणे जहाति ।

राम इति ॥ अथोक्तानुवादपूर्वकं सीतानिष्कासनमनुवर्णयति । रि-
पुवधाद्धेतोः निर्वासिता अयोध्यामध्यतो वाल्मीकेराश्रमं प्रस्थापिता
सीता । अत्रेयं कथा । प्राप्तराज्येन रामेण कदाचिन्नतकन्धरः पृष्टः
मदीयं वृत्तं लोके कीदृगिति मुहुर्मुहुः पृष्टेन तेनोक्तं सर्वं शुभ्रं यशः
परंतु चिरं रक्षोगृहस्थसीतासंग्रहात् मलीमसत्वमिति । ततो किंवद-
न्तीभीतेन रामचन्द्रेण दत्ताज्ञो लक्ष्मणो वाल्मीकेराश्रमं तथा दोहद-
त्वेन पूर्वमेव वृत्तं त्यक्तवानिति ॥ ९० ॥

वने इति ॥ लङ्कासमरे सुखेन हतं मां मारुतिर्हनुमानजीवयत् अत
एवात्तवैर कृतवैर इवेति इदानीमहमेव दुःखेन मरिष्यामीति भावः ९१

पशुरपीति ॥ प्रसवकाले पशुरपि मृगः मृगीं न जहाति । तत्रानु-
रक्तश्च मृगेन्द्रस्य सिद्धस्य शब्देन चकितोऽपि देहपातमङ्गीकृत्य मृग-
स्तिष्ठति । भीतस्यानुरक्तेरभावात् अयं रामस्त्यक्तवानेव । तत्र वि-
चिकित्सति । अयं रामः अरघुः रघुवंशजन्मा न तेषां निर्दय-
त्वात् । इयमप्यजानकी जनकजा न तस्यां तद्द्विरेण प्राणधा-

अयमरघुरजानकीयमावां

यदि न स जीवति निर्दयोऽद्य वेधाः ॥ ९२ ॥

यद्भ्रमं धनुरीश्वरस्य समरे यज्जामदशयो जित-

स्त्यक्ता येन गुरोर्गिरा वसुमतीसेतुः पयोधौ कृतः ।

एकैकं दशकन्धरक्षयकृतो रामस्य किं वर्णयते

देवं वर्णय येन सोऽपि सहसा नीतः कथाशेषताम् ॥ ९३ ॥

रम्यं श्रीरामचन्द्रप्रबलभुजबृहत्ताण्डवं काण्डशौण्ड-

व्याप्तं ब्रह्माण्डभाण्डे रणशिरसि महानाटकं पाटवाब्धिम् ।

पुण्यं भक्त्याञ्जनेयप्रविरचितमिदं यः शृणोति प्रसङ्गा-

न्मुक्तोऽसौ सर्वपापादरिभटविजयी रामवत्सङ्गरेषु ॥ ९४ ॥

चतुर्दशभिरेवाङ्कैर्भुवनानि चतुर्दश ।

रणत्वायोगात् । आवां रामलक्ष्मणयोः मध्ये यदि सराम एव तस्याः
विरहेन जीवति तर्हि वेधा निर्दयोऽस्ति सीतानिर्वासनात् रामलोकान्त-
रप्रापकत्वाच्च ॥ ९२ ॥

रामं वर्णयन् देवे दुर्लभ्यत्वमाह—यादिति ॥ येन तस्य रामस्यैकै-
कमसाधारणं वृत्तं किं वर्णयते कर्मानन्तत्वानियमात् । अतो द्वैवमेव
वर्णय। येन सोऽप्येतादृग्वलोऽपि रामः सहसैव कथां प्रापितः । रा-
मोऽवतीर्य रावणं हत्वा वैकुण्ठं गत इति कथैवावशिष्टा । एतेन कृत-
राज्यस्य रामस्य वैकुण्ठगमनमुक्तम् ॥ ९३ ॥

अथैनं महानाटकमुपसंहरन् श्रवणफलमाह—रम्यमिति ॥ काण्डाः
बाणाः तेषां शौण्डेन प्रावीण्येन व्याप्तं धनुर्वेदवैदग्ध्यं सादिति ब्र-
ह्माण्डमेव भाण्डं पात्रं तत्र पुण्ये रणशिरसि पाटवाब्धि रणमा-
र्गागार्धं सुबोधम् ॥ ९४ ॥

श्रीमहानाटकं धत्ते केवलं ब्रह्म निर्मलम् ॥ ९५ ॥

रचितमनिलपुत्रेणाथ वाल्मीकिनाब्धौ

निहितममृतबुद्ध्या प्राङ् महानाटकं यत् ।

सुमतिनृपतिभोजेनोद्धृतं तत्क्रमेण

प्रथितमवतु विश्वं मिश्रदामोदरेण ॥ ९६ ॥

इति श्रीमहानाटके श्रीमद्भ्रूमद्विरचिते श्रीरामवि-

जयो नाम चतुर्दशोऽङ्कः समाप्तः ॥ १४ ॥

स्यात् । किं पुनः सर्वस्य श्रवणस्येति भावः । किंभूतं ब्रह्म केवल-
मित्युक्तम् ॥ ९५ ॥

रचितमिति ॥ हनुमतः प्राक्कालकर्तृत्वमेतस्याद्यतनीयत्वाभावात्
तत्कथयन् पद्यमवतारयति । अमृतबुद्ध्येति । वाल्मीकिना क्रमेण
कथनाद्यानुक्रमेण भोजेनोद्धृतम् । अप्रेयं कथा । पूर्वमेतेन नखरटङ्कै-
र्गिरिशिलासु विलिखितं तत्तु वाल्मीकिना तदेतस्यातिमधुरत्वमाक-
र्ष्य रामायणप्रचाराभावशङ्कया हनुमान्प्रार्थितः । त्वमेतत्समुद्रे
निधेहीति तथेति तेनाब्धा प्रापितं तदवतारेण भोजेन सुमतिना
जलज्ञानैरुद्धृतमिति ॥ ९६ ॥

माधुरकुलसम्भूतः शुद्धचतुर्वेदबोधविरख्यातः ।

हमीरसो विजयते कमलपातिरीश्वरमेमा ॥ १ ॥

तत्पुत्रेण मयेदं मोहननाम्नार्थरत्नानाम् ।

मञ्जूषा कपिविहिताप्यभिधानबलेन संविष्टता ॥ २ ॥

एतद्ग्रन्थार्योक्तिश्रमैकविज्ञः पतिः प्रियारामः ।

तुष्ठा निजपदभक्तिं दिशतु दयावानुरूकरः स्वल्पम् ॥ ३ ॥

इति श्रीमिश्रमोहनदासाविराचेतायां श्रीमद्भ्रूमद्विरचिते श्रीरामवि-

जयो नाम चतुर्दशोऽङ्कः समाप्तः ॥ १४ ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

काव्यग्रन्थाः ।

४६४	काव्यमंजरी छप्पे तयार हे.	क	....	१-८	०-३
४६५	गीतगोविन्द संस्कृतटीका और भाषाटीका	क		१-४	०-३
४६६	माघकाव्य (शिशुपालवध) सटीक संपूर्ण	२		२-८	०-६
४६७	” ” १ सर्ग	....	....	१-८	०-४
४६८	किरातार्जुनीयकाव्य सटीक*	....	नि	२-०	०-४
४६९	भर्तृहरिशतकत्रयसंस्कृतटीका और भाषाटीका	क		१-२	०-२
४७०	” ” तथा रफ्	....	क	....	१-०
४७१	वैराग्यशतक संस्कृतटीका और भाषाटीका.	क		०-६	०-१॥
४७२	भोजप्रबंध भाषाटीका	....	क	....	१-४
४७३	भोजप्रबंधकेवलभाषा ग्लेजकागज	क	....	०-१२	०-१॥
४७४	भोजप्रबंध मूलमात्र	....	....	क	....
४७५	रघुवंश मल्लीनाथकृत संजीवनी टीका और टिप्पणी सहित जिल्दबंद ग्लेज	२	....	१-८	०-४
४७६	” ” तथा रफ्	....	२	....	१-४
४७७	रघुवंशसटीक चारीक अक्षर सादा	क	....	०-१२	०-२
४७९	” ” तथा जिल्दबंद	क	....	१-०	०-२
४८०	रघुवंश सटीक १ सर्गसे ५ सर्ग तक	....	....	०-६	०-१
४८१	कुमारसंभव सटीक	....	....	२	....
४८२	मूर्खशतक भाषाटीका	....	क	....	०-१
४८३	दशकुमारचरित्र सटीक*	....	नि	....	१-८
४८४	गीतगोविन्दमूल	....	....	क	....
४८५	हितोपदेश भाषाटीका अतिउत्तम	क	....	१-४	०-३
४८६	हितोपदेश मूल	....	....	२	०-८
४८७	रामकृष्णविलोमकाव्य	....	....	क	०-४
४८८	कृष्णकर्णामृत	....	....	१	०-४
४८९	भामिनीविलास मूल	....	....	१	०-४
४९०	” भाषाटीका	....	२	१-०	०-२
४९१	मेघदूतकाव्यसटीक	....	....	नि	०-६
४९२	मेघदूत सान्त्वय भाषाटीका	....	क	०-८	०-१
१९३	रघुवंश भाषाटीका पदयोजना तात्पर्यार्थ और सरलार्थसहित	....	....	२	३-८
१९४	पद्मवलीअनेकमहानुभावोंके संग्रहितश्लोक	१	....	०-८	०-१

नाटकग्रन्थाः ।

५२४	अभिज्ञानशाकुन्तलनाटक सटीक	नि.	१-४	०-२
५२५	हनुमत्नाटक सटीक जिल्द	क	१-०	०-२
५२६	रत्नावलीनाटक मूल साटिप्पण	२	०-६	०-१
५२७	रत्नावली भा०टी०(षाक्यरचना मनहरण) २		०-१०	०-१
५२८	सीतावनवास नाटक (गद्यपद्य)	२	०-६	०-१
५२९	इन्द्रसभा नाटक (राजा इन्द्रकी सभाका वर्णन रागरागिनियोंमें नाटकाकार)	२	०-४	०-॥
५३०	अभिमन्युनाटक (करुणा, वीररसका एक अपूर्- वही दृश्य लालाशालिग्रामजीने दर्शायाहै) २		०-१२	०-१॥
५३१	प्रल्हादनाटक लालाश्रीनिवासदासकृत	क	०-६	०-१
५३२	मृगयुसभा नाटक	क	०-२	०-॥
५३३	सांगीत शाकुंतल नाटक	*	०-८	०-१
५३४	माधवानलकामकन्दलानाटक-ऐसाप्रोत्तिप्रवाही ग्रन्थ देखनेहीके योग्य है लालाशालिग्रामजी वैश्यकृत	२	०-१२	०-२
५३५	मोरध्वज नाटक रौद्र वीर सत्यता और भक्ति मार्गी करुणादि रससे परिपूर्ण लालाशालिग्राम	१	०-८	०-१
५३६	वेणीसंहारनाटक भाषा करुणा हास्य और शान्ति व रौद्र रससे पूर्ण अत्युत्तम पण्डित बालाप्रसादजीकृत	१	०-१०	०-१॥
५३७	विधाहिताविलापनाटक भाषा	क	०-४	०-॥
५३८	मुच्यन्दरसभा नाटक	क	०-३	०-॥
५३९	मरहटा सरदार और रौशनबारा औरंग- जेबकी पुत्रीका प्रेम	क	०-६	०-१

पुस्तकें मिलनेका ठिकाना—

गङ्गाविष्णु श्रीकृष्णदास,
‘लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर’ छापाखाना,
कल्याण-मुंबई.